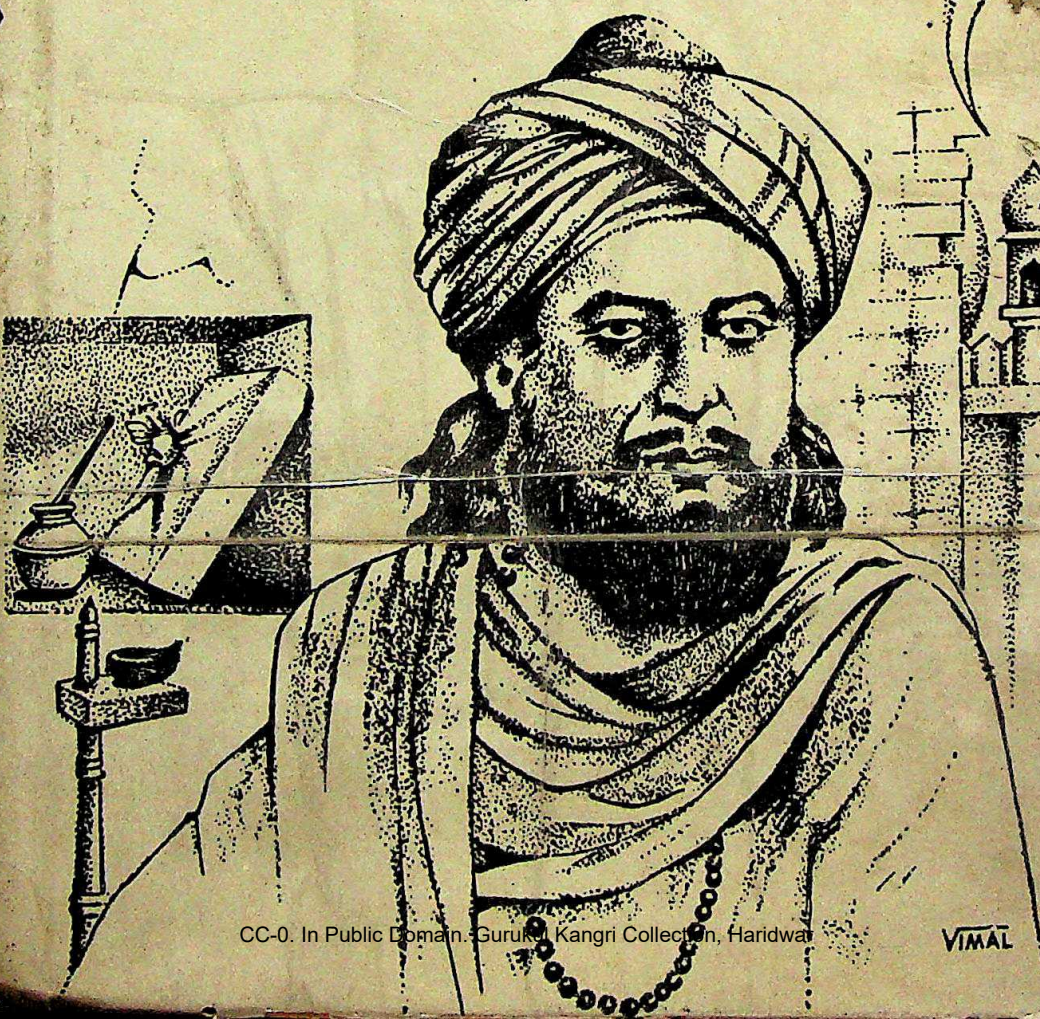

ਮੁਖਲ ਦਾ ਵਾਰਿਸ

[ਸੱਯਦ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ]

ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ

8530

Forwarded free of Cost, and with the
Compliments of Deptt of Education,
Govt. of India, New Delhi.

ਪੁਰਸਕਾਰਿਤ ਰਚਨਾ

ਸੁਖਨ ਦਾ ਵਾਰਿਸ

[ਸੱਯਦ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ]

8530

Forwarded free of Cost, and with the
Compliments of Deptt. of Education,
Govt. of India, New Delhi.

ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ

ਪੀਐਚ. ਡੀ.

ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

SUKHAN DA WARIS [Sayyed Waris Shah]

by

Dr. K. S. Kaang Ph.D.

Head Post-graduate Deptt. of Punjabi

Govt Brijindra College, Farid Kot

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : 1990

ਚਿੱਤ੍ਰਕਾਰ : ਵਿਮਲ ਤਿਵਾੜੀ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ

42, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨਗਰ,

ਡਾਕਖਾਨਾ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਛਾਪਕ :

ਚੰਨ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ,

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪੁਰਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੁੱਲ : 100 ਰੁਪਏ

ਸਮਰਪਣ

ਸਮਰਪਣ

ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ

—ਕਾਂਗ

ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਚੋਣਵੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਮੌਲਿਕ : ਆਲੋਚਨਾ—ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ, ਸਾਹਿਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ, ਦਮੋਦਰ-ਇਕ ਕਾਵਿ ਮੁੱਲਾਂਕਣ, ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗਲਪ-ਸੰਸਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ (ਥੀਸਿਸ), ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ-ਇਕ ਸਮੀਖਿਆ, ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਚਿੰਤਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ, ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੋਪਣੀ, ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਖੰਨਾ, ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ, ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ, ਸੱਯਦ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ।

ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ : ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਰੰਗ, ਪੱਥਰ ਲੀਕਾਂ, ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ, ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ।

ਲਲਿਤ ਨਿਬੰਧ : ਨਾਦ ਅਨਾਹਦ, ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਪਿਆਸਾ ਮਨੁੱਖ, ਸੋਗੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਜਾਦੂ, ਉਦਾਸ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਮੌਨ ਨਗਮੇ, ਹਰਮਿੰਦਰ ਉਦਾਸ ਹੈ, ਹਰਮਿੰਦਰ ਮੁਸਕਾਦਾ ਹੈ ।

ਅਨੁਵਾਦਿਤ : ਲੰਡਨ ਦੀ ਇਕ ਰਾਤ, ਮੁਰਦਾ ਘਰ, ਕਲਕਤਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ, ਲੈਨਿਨ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵਿਜੈਤਾ ਸੋਵੀਅਤ ਕਲਾਕਾਰ, ਐਨ. ਆਰ. ਪਿੱਲੇ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ, ਫਰੈਡ੍ਰਿਕ ਏਂਗਲਜ਼, ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ, ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਿੰਦੀ ਇਕਾਗੀ, ਦਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਦੋਸ਼, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ।

ਸੰਪਾਦਿਤ : ਪ੍ਰਿੰ. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ, ਹਾਦਸਿਆਂ ਦਾ ਮੌਸਮ, ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਲੋਕ ਭਗਤਾਂ ਕੇ, ਅਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਕਿੱਸੇ

English : Principal Teja Singh

ਹਿੰਦੀ : ਪੂਰਵੀ ਸਮੀਕਸ਼ਾ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤ

ਰਾਜ-ਪੁਰਸਕਾਰ : 'ਸ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਐਵਾਰਡ' ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 1984

ਸਨਮਾਨ : ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਹਿਤ-ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ

- 35 ਦੇ ਕਰੀਬ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਲਿਖੇ, ਦੇਸ਼ ਬਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ।

ਤਤਕਰਾ

— ਇਕ ਪਰਿਚਯ (ਡਾ. ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ)	7
1. ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ : ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ	9
2. ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਤੀਆਂ	31
3. ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ	49
4. ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ-ਚੱਕਰ ਅਤੇ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ	68
5. ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ	97
6. ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ	112
7. ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਚਿਤ੍ਰਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਆਲੋਚਨਾ	121
8. ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਰਸ ਵਿਵੇਚਨ	132
9. ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਛੰਦ ਵਿਆਖਿਆ	141
10. ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵਿਚ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ	146
11. ਸਮੁੱਚੀ ਦੇਣ ਤੇ ਫਲਸਫਾ	168
12. ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ	185
— ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ	191

ਕੁਝ ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ ਬਾਰੇ

ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ 'ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ' ਤੇ 'ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ' ਉਤੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕਰਵਾਉਣ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨ ਖੋਜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਲਾਉਣ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ ਵਲੋਂ 'ਵਾਰਿਸ ਪੁਰਸਕਾਰ' ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਕ ਪਰਿਚਯ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਵੀ ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਥਾਨ ਉਹੋ ਹੈ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਜਿਥੇ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਅਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਦਰਜਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚ ਕੇ ਸਦੀਵੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਖੱਟੀ, ਉਥੇ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਇਕ 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ' ਲਿਖ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਮਰ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' ਦੇ ਉੱਚਤਮ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਰਸੀਲੇ ਬਿਆਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਝਲਕ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਨੁਭਵ, ਕਰੁਣਾ ਰਸ, ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ੀ ਗਿਆਨ, ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਦਾ ਸਫਲ ਨਿਭਾਉ, ਨਾਟਕੀ ਕਲਾ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨ ਵਰਤੋਂ, ਬੋਲੀ ਦੀ ਠੇਠਤਾ ਆਦਿ ਖੂਬੀਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਫਲਸਫਾ, ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਦੁਖਾਂਤ ਅਨੁਭਵ, ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਚਿਤ੍ਰਣ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਯੁੱਗ ਚੇਤਨਾ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਸੰਬੰਧ, ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਕਬੀਲਾ ਭਾਵਨਾ, ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਖੋਜ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬੋੜੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੈ।

ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਭਾਵੇਂ ਸਰਬਾੰਗੀ ਖੋਜੀ ਤੇ ਸਮੀਖਿਅਕ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਬਾਰੇ ਕੀਤਾ ਕੰਮ ਸਰਬਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਤੇ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕਾਂਗ ਦਾ ਪੀਐਚ. ਡੀ. ਥੀਸਿਸ 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ' (ਇਤਿਹਾਸਕ, ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ) ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ 1605 ਈ. ਤੋਂ 1805 ਈ. ਤਕ ਦੇ ਹੀਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਖੋਜ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। 'ਸੁਖਨ ਦਾ ਵਾਰਿਸ' ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸੇ ਲੜੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕੜੀ ਹੈ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and Bangalore
ਡਾ. ਕਾਂਗ ਨੇ ਇਸ ਕੁਜਨਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੇ 'ਟੀਸੀ ਦੇ ਬੋਰ' ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਟੀਸੀ ਦੇ ਬੋਰ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਣਾ ਹਾਰੀ ਸਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਣਾ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਦ ਚੱਖਣਾ ਵਿਰਲੇ ਦੇ ਹੱਥ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕਾਂਗ ਨੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ, ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਸਲੇ ਬਾਰੇ ਡੂੰਘੇਰੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਕੇ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤੀਖਣਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਸਮਾਜ ਚਿਤ੍ਰਣ ਤੇ ਸਮਾਜ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਘੋਖਦੇ ਹੋਏ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ, ਬਿੰਬਾਵਲੀ, ਰਸ ਵਿਵੇਚਨ, ਚਰਿਤ੍ਰ ਚਿਤ੍ਰਣ, ਫਲਸਫੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਤੇ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਉਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਹੋਏ ਕੰਮ ਵਿਚ ਡਾ. ਕਾਂਗ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਸੁਖਨ ਦਾ ਵਾਰਿਸ' ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਖੋਜ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਡਾ. ਕਾਂਗ ਦੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਡਾ. ਕਾਂਗ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ 'ਵਾਰਿਸ ਪੁਰਸਕਾਰ' ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਕੇ ਵੀ ਫਖਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ
(ਪ੍ਰਧਾਨ)

1.

ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ : ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ

ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ, ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਸੀ ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂਭ ਸਕੇ। ਅਸਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜਿਆਂ, ਰਾਣਿਆਂ, ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ, ਹਮਲਾਆਵਰਾਂ ਤੇ ਜਾਬਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਵਾਰਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਛਪੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰ-ਪਧਿਤੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਸਮਾਚਾਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਜੰਡਿਆਲਾ ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ (ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ) ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ :

ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਵਸਨੀਕ ਜੰਡਿਆਲੜੇ¹ ਦਾ,

ਤੇ ਸਾਗਿਰਦ ਮਖ਼ਦੂਮ ਕਸੂਰ ਦਾ ਈ।

(ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ)

ਪਰ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਜੀ² ਉਸ ਦੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਡੱਬੀਪੁਰਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੋ ਕੁ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਡੱਬੀਪੁਰੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਸਰਨ ਐਡਵੋਕੇਟ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਕਵੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਤਮ-ਕਥਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਉਂਜ ਵੀ ਬਾਵਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਡੱਬੀਪੁਰੇ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ, ਸ੍ਰੀ ਸ. ਸ. ਅਮੋਲ ਨੇ ਆਪ ਡੱਬੀਪੁਰ ਜਾ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਕਰਕੇ ਗਲਤ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।³

ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਆਪ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਬਿਨਾਂ ਅਮਲ ਦੇ ਨਹੀਂ ਨਜ਼ਾਤ ਤੇਰੀ,

ਪਿਆ ਮਰੇਂਗਾ ਕੁਤਬ ਦਿਆ ਬੇਟਿਆ ਓ।

ਸਭਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਸੂ-ਕਥਨ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਜ਼ਿਆ ਮੁਹੰਮਦ, ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਸ੍ਰੀ ਅਬਦੁਲ ਅਜੀਜ਼ (ਬਾਰ ਐਟ ਲਾਅ, ਲਾਹੌਰ) ਆਦਿਕ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕੁਤਬ ਸ਼ਾਹ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।⁴ ਡਾ. ਸੀਤਲ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਸ. ਸ. ਅਮੋਲ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸੱਯਦ ਗੁਲਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।⁵ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁶ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾ ਹੋਰ ਵੀ ਦਸੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਿੰ. ਸ. ਸ. ਅਮੋਲ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਮਾਚਾਰ ਆਪ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਾਂ ਕਿਆਸ ਹੀ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਮੋਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਸੀਨਾ-ਬ-ਸੀਨਾ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਰਵਾਇਤ ਹੀ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ, ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸਤਾਦ ਦਾ ਨਾਂ ਬਹੁ-ਟਿਕਾਣਾ ਸਾਰਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ 'ਕੁਤਬ ਦਿਆ ਬੇਟਿਆ ਓ' ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : 'ਕੁਤਬ ਦਿਆ ਬੇਟਿਆ ਓ' ਕੁਤਬ ਦਾ ਬੇਟਾ ਇਕ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਬਿੰਬ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਤਬ, ਉਚਾਈ ਜਾਂ ਅਸਮਾਨਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਅਸ਼ਰਫਲਮਖਲੂਕਾਤ' ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਦਮ ਦਾ ਬੇਟਾ, ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਕਾਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਭੇਜਿਆ ਇਕ ਜੀਵ ਹੈ ਜੋ ਬਾਕੀ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਕਵੀ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ (ਅਸ਼ਰਫਲਮਖਲੂਕਾਤ) ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ, 'ਅਮਲਾਂ ਬਾਬ' ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਪੁਛਣਾ। ਸੋ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਇਕ ਭੇਦ ਹੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਜਨਮ-ਤਿਥੀ ਦਾ ?

ਵੱਖ ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਜਨਮ-ਤਿਥੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ :

1. ਡਾ. ਕੋਹਲੀ, 1738-1798 ਈਸਵੀ (ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਚੌਥੀ ਐਡੀਸ਼ਨ)
2. ਡਾ. ਦਰਦੀ, 1730-1760 ਈਸਵੀ (ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ)
3. ਸ. ਸ. ਅਮੋਲ, 1735-1765 ਈਸਵੀ (ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ)
4. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, 1735-1784 ਈ. (ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ)
5. ਪ੍ਰੋ. ਕਸੇਲ ਤੇ ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ—1735 ਤੋਂ 44 ਈਸਵੀ ਵਿਚਾਲੇ (ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ)

6. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਕੁਸ਼ਤ, 1738 ਈਸਵੀ. (ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਤਜਕਰਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ)

7. ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, 1720 ਈਸਵੀ. (ਬੰਬੀਹਾ ਬੋਲ)

8. ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼, (ਬਾਰ ਐਟ ਲਾਅ, ਲਾਹੌਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) 1720 ਈਸਵੀ (ਹੀਰ ਸੱਯਦ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਉਰਦੂ ਹਰੂਫ)

9. ਸ. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, 1738-1798 ਈਸਵੀ (ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ)

10. ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, 1738-1798. ਈਸਵੀ (ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ, 1947)

11. ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, 1720-1795 ਈਸਵੀ (ਭੂਮਿਕਾ-ਹੀਰ ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜੀ ਮਿਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹੈ : ਇਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵਾਰਿਸ ਦੀਆਂ ਆਪ ਦੱਸੀਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਖੁਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਸੰਨ ਯਾਰਾਂ ਸੈ ਅੱਸੀਆ ਨਬੀ ਹਿਜਰਤ, ਲੰਮੇ ਦੇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ।

ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਤੇਈਸੀਆ ਸੰਮਤ ਦਾ ਰਾਜੇ ਬਿਕ੍ਰਮਾਜੀਤ ਦੇ ਸਾਰ ਹੋਈ।⁶

ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਦੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਹੀਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਮਿਤੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ :

ਸੰਨ ਯਾਰਾਂ ਸੈ ਤੇ ਅੱਸੀਆ ਨਬੀ ਹਿਜਰਤ, ਲੰਮੇ ਦੇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ।

ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਤੇ ਤ੍ਰੇਹੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜੇ ਬਿਕ੍ਰਮਾਜੀਤ ਦੀ ਸਾਰ ਹੋਈ।⁷

ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਮਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਸੰਨ ਯਾਰਾਂ ਸੈ ਤੇ ਅੱਸੀ ਵ ਨਬੀ ਹਿਜਰਤ, ਲੰਮੇ ਦੇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ।

ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਬਾਈਆਂ ਸਮਤਾਂ ਦਾ, ਰਾਜੇ ਬਿਕ੍ਰਮਾਜੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਈ।⁸

ਮੀਆਂ ਪੀਰਾਂ ਦਿੱਤਾ ਦੀ ਐਡਿਟ ਕੀਤੀ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ (ਫਾਰਸੀ ਲਿਪੀ) ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸੰਮਤ ਦਰਜ ਹੈ।

ਸੰਨ ਯਾਰਾਂ ਸੈ ਅੱਸੀ ਸੀ ਨਬੀ ਹਿਜਰਤ, ਲੰਮੇ ਦੇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ।

ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਤੇ ਵੀਹ ਸੀ ਸੰਮਤਾਂ ਦਾ, ਰਾਜੇ ਬਿਕ੍ਰਮਾਜੀਤ ਦੀ ਸਾਰ ਹੋਈ।⁹

ਸ੍ਰੀ ਸ. ਸ. ਅਮੋਲ ਦੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੀਰ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਮਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਸੰਨ ਯਾਰਾਂ ਸੈ ਅੱਸੀਆ ਨਬੀ ਹਿਜਰਤ, ਲੰਮੇ ਦੇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ।

ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਤੇ ਬਾਈ ਸੀ ਰਾਇ ਬਿਕਰਮ, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬਹਾਰ ਹੋਈ।¹⁰

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨੇ ਚੋਖੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਮਤਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। (ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪੀਰਾਂ ਦਿੱਤਾ ਨੇ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਕੋਲੋਂ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ) ਫਿਰ ਵੀ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਰਚਨ-ਕਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੇ ਹੀ ਇਕ ਮੱਤ ਹਨ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ

ਵਾਰਿਸ ਨੇ 1768 ਈਸਵੀ ਜਾਂ 1823 ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਰਚਿਆ।

ਇਹ ਕਿੱਸਾ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਮਰ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ, ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਜਵਾਨ ਉਮਰ ਦੀ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਡੂੰਘੀ ਨੀਤ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਹੈ, ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰੰਗਣ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੀ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ 40 ਤੋਂ 50 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਮਿਥੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰਕ ਅਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ :

1. ਵਾਰੇ ਸ਼ਾਹ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਿਹਾ ਵਕਤ ਗਏ ਤਾਈਂ ਪਛੋਤਾਂਵਦਾ ਈ।
2. ਦੁਨੀਆਂ ਛੱਡ ਉਦਾਸੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈਆਂ, ਸੱਯਦ ਵਾਰਜੇ ਹੁਣ ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਹੋਇਆ।
3. ਵਾਰੇ ਸ਼ਾਹ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਉਮਰ ਗੁਜ਼ਰੀ, ਅਜੇ ਤਬਾ ਨਾ ਹਿਰਸ ਥੀਂ ਬਾਜ ਆਈ।
4. ਐਵੇਂ ਗ਼ਫਲਤਾਂ ਵਿਚ ਬਰਬਾਦ ਗਈ ਏ, ਵਾਰੇ ਸ਼ਾਹ ਇਹ ਉਮਰ ਵਿਚਾਰਤੀ ਵੇ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਹਵਾਲੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਉਦੋਂ ਅਧਖਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

1. ਜਦੋਂ ਦੇਸ ਦੇ ਜੱਟ ਸਰਦਾਰ ਹੋਏ.....
2. ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਖਰਾਬ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਵੱਡਾ ਅਫਸੋਸ ਕਸੂਰ ਦਾ ਏ।
3. ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਜ਼ਗ਼ੈਬ ਥੀਂ ਆਣ ਪਹੁੰਚੀ ਰਬ ਰਖ ਜੰਡਿਆਲੇ ਨੂੰ ਲੈਸੀਆ ਨੀ।
4. ਚੋਰ ਚੋਧਰੀ ਯਾਰ ਤੇ ਪਾਕ ਦਾਮਨ ਭੂਤ ਮੰਡਲੀ ਇਕ ਦੋ ਚਾਰ ਹੋਈ।
ਅਸਰਫ਼ ਖਰਾਬ ਕਮੀਨ ਤਾਜ਼ਾ, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਬਹਾਰ ਹੋਈ।
5. ਆਮਲ ਚੋਰ ਤੇ ਚੋਧਰੀ ਜੱਟ ਹਾਕਮ ਸਮਾਂ ਹੋਰ ਹੀ ਰੱਬ ਵਿਖਾਇਆ ਈ।
6. ਸੁਰਮਾ ਨੈਣ ਦੀ ਧਾਰ ਵਿਚ ਫਬ ਰਹਿਆ, ਚੜ੍ਹਿਆ ਹਿੰਦ ਤੇ ਕਟਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੀ।
7. ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਅੰਧ ਰਾਜਾ ਬੇਦਾਦ ਨਗਰੀ

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਬਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ (ਜੋ ਵਾਰਿਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ) ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਦਰ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹਸ਼ਰ ਅਜ਼ਾਬ ਦਾ, ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬ ਦਾ।

ਮੁਗਲਾਂ ਜ਼ਹਿਰ ਪਿਆਲੇ ਪੀਤੇ, ਭੂਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਕੀਤੇ।

ਸਭ ਅਸਰਾਫ਼ ਫਿਰਨ ਚੁਪ ਕੀਤੇ, ਭਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝਾੜਿਆ ਈ।

(ਕਾਫੀਆਂ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ)

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿਲ ਮੁਹੰਮਦ ਦਿਲਸ਼ਾਦ ਪਸਰੂਰੀ ਸਿਆਲਕੋਟੀ¹¹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਇਰ ਸਨ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਦੀ ਕਦੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੰਨੇ ਹੰਨੇ ਦੀ ਮੀਰੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ

ਆਪਣੇ ਨਿਕੇ ਨਿਯੋਜਕਾਂ ਦੇ ਕਾਇਮ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਮਿਸਲਾਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਰ ਚੁਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ 1739 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ 1761 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਮੋੜਦਿਆਂ ਹੀ ਸਿਖ ਫਿਰ ਸ਼ੇਰ ਹੋ ਗਏ। ਪੁਰਾਣੇ ਪਠਾਣ ਨਵਾਬ ਜੋ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਜਲੌ ਸਮੇਂ ਨਾ ਬੋਲ ਸਕੇ, ਹੁਣ ਸਿਰ ਚੁੱਕਣ ਲੱਗੇ। ਸ੍ਰੀ ਦਿਆਲ ਮੁਹੰਮਦ ਦਿਲਸ਼ਾਦ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ੌਰ-ਸ਼ਰਾਬੇ ਨੂੰ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਖਤਗੀਰੀ ਤੇ ਰਾਹਜ਼ਨੀ ਦੀ ਰਬ ਅਗੇ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਲਈ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੁਰਾਈ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸ਼ਿਅਰ ਲਿਖ ਕੇ ਮਨ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਅਲਾਈ ਕਤਾਇ ਹਸਤੀ ਕੁਨ ਸਗੁਨਿ ਗਰਗ ਤਾਜ਼ਾਨ ਰਾ ।

ਜ਼ਲਾ ਮਕਰਾਬ ਮੀ ਗਰਦਾਂ ਮੈਗਨ ਮੁਦਰਾ ਜਾਂ ਰਾ ।

ਹਵਾਸਮ ਆਬ ਸੁਦ ਅਜ ਆਤੀਸ਼ ਦੂਦਿ ਸੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ।

ਬਕਨ ਬੈਰੂਨ ਜੁ ਪੰਜਾਬ ਈਨ ਸਰਾਇ ਫਿਤਨਾ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ।

ਜਹਾਨ ਦਰ ਚੰਗਲਿ ਮੁਰਦਾਰ ਖਵਾਰਾਨਿ ਸੀਆ ਆਮਦ ।

ਖੁਦਾਵੰਦ ਅਬਰੀਂ ਜਾਗਾਂ ਰਹਾਕੂੰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਜ਼ਾਨ ਰਾ ।¹²

ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਉਹ ਸਮਾਂ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਸਨ, ਬਾਹਰਲੇ ਹਮਲਾਵਰ ਆਪਣੇ ਹਮਲੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਕਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। 1757 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪਲਾਸੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਜੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ (ਬੰਗਾਲ ਆਦਿ ਵਲ) ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜਸੀ ਵਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਪੱਕੀ ਕੰਧ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀਆਂ ਤਰੇਤਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ ਸਨ। 1756 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹੀ ਸਿੱਕਾ ਵੀ ਘੜਿਆ।¹³ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਸ ਅਰਾਜਕਤਾ ਨੇ ਕਵੀ ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਪੂਰਵ-ਕਥਿਤ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਉਲੀਕਿਆ। ਸੋ ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਹੀਰ ਦੀ ਰਚਨਾ 1766 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿਧ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ) ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਤਿਥੀ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ 40 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਮਿਥਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸੀਤਲ¹⁴ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਮਰਨ ਦੀਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੋ ਸੀਮਾ-ਰੇਖਾਵਾਂ (1720 ਈਸਵੀ ਤੋਂ 1795 ਈਸਵੀ) ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਠੀਕ ਹਨ, ਸਿਰਫ ਜਨਮ ਤਿਥੀ ਦਾ ਸੀਮਾ-ਖੇਤਰ 1720 ਤੋਂ 1734 ਈਸਵੀ ਤਕ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤਿਆਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿਤੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ) 1735 ਈਸਵੀ ਜਾਂ 1738 ਈਸਵੀ

ਇਸ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ, ਵਾਰਿਸ 20-22 ਸਾਲ ਜੀਵਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਮਹਿਕ ਚੁਫੇਰੇ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਕਲਾਂ ਕਾਰਣ ਅਸਲ ਮਤਨ ਵਿਚ ਫਰਕ ਪੈ ਗਿਆ।

ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਇਕ ਦੋ ਹੋਰ ਨੁਕਤੇ ਵਿਚਾਰ ਗੱਚਰੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਬਦ 'ਭਾਗਭਰੀ' ਨੇ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਜਿਹਾ ਪਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। 'ਭਾਗਭਰੀ' ਸ਼ਬਦ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਵਿ-ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

1. ਸਹਿਤੀ ਜੋਗੀ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀਰ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ :
ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਮੁਰਾਦ ਦੀ ਸਿੱਕ ਇਹਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਭਾਗਭਰੀ ਚੇਟਕ ਲਾਇਆ ਨੀ।
2. ਜਦੋਂ ਸਹਿਤੀ ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲਦਾ ਹੈ :
ਤੇਨੂੰ ਸ਼ੋਕ ਹੈ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਭਾਗਭਰੀਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਡਾਚੀਆਂ ਬਾਰ ਚਰਾਈਆ ਨੀ।
3. ਰਾਂਝਾ ਅਪਣੀਆਂ ਭਾਬੀਆਂ ਦੇ ਤਾਅਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਾਰ ਨਾ ਭਾਗ ਭਰੀਏ,
ਅਣੀ ਮਨਸ ਦੀਏ ਪਿਆਰੀਏ ਵਾਸਤਾ ਈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰੋ. ਜ਼ਿਆ ਮੁਹੰਮਦ¹⁶ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮੇਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ¹⁶, ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਸ. ਅਮੋਲ¹⁷ ਨੇ ਭਾਗਭਰੀ ਵਾਲੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਾਕਪਟਨ ਤੋਂ ਫਕੀਰੀ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵਾਰਿਸ ਜਦ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਠੱਟਾ ਜਾਹਦ ਨਾਮੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵਿਹਲੀ ਪਈ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਟਿਕਾਣਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਵਾਰਿਸ ਇਕ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਫੈਲ ਗਈ। ਲੋਕ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰੇ ਤੇ ਅਸੀਸ ਲੈਣ ਲਈ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ 'ਭਾਗ-ਭਰੀ' ਨਾਂ ਦੀ ਜਵਾਨ ਔਰਤ ਨਾਲ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਮੁਆਸ਼ਕਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋਈ। ਵਾਰਿਸ ਉਹ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਖਰਲ ਹਾਂਸ ਪਿੰਡ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਸੱਲ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਰਚਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਹਵਾਲਿਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗਭਰੀ ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ, ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ 'ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀਏ', 'ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੀਏ', ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸੱਜਣ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ 'ਮੈਹਣਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। (ਮਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਟਬਰ, ਮੈਹਣਾ, ਅਰਥਾਤ ਟਬਰ ਵਾਲੀ) 'ਮੈਹਣਾ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਵਾਰ ਬੋਲੀਏ ਤਾਂ ਹੌਲੀ

ਹੌਲੀ ਇਹ 'ਮੈਨਾ' ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਭਾਗਭਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰੀਤੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ :

ਜਦੋਂ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਗਲ ਅਜ਼ਹਾਰ ਹੋਈ ।

ਇਥੋਂ ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੱਜਣ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ 'ਗੱਲ ਅਜ਼ਹਾਰ ਹੋਈ', ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਰਚਿਆ । ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਹਾਣੀ ਕਲਮ-ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੋਇਆ, ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਅਨੁਭਵ ਤਾਂ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਅਸੀਂ 'ਕਲਪਣਾ' ਦੇ ਗਗਨ-ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਗਭਰੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰ ਲਈਏ ਤਾਂ ਖੋਜ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਜਾਪੇਗੀ । ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀ ਅਖੀਬਲੀ ਸਤਰ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਜਤਨ ਖਾਤਰ ਬੜੇ ਅਨੱਖੇ ਅਨੱਖੇ ਵਾਕ ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ । ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕਲਾਸਵਾਲੀਆ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਸੁੱਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ :

ਤੇਰਾ ਮਰੇ ਜਵਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘਾ.....

ਹੋਰ ਵੇਖੋ :

ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਾਂ ਦੀ ਸੋਜ 'ਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਾ..... (ਕਿੱਸਾ ਪੂਰਨ ਭਗਤ)

ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਈਏ ? ਮੁਕਬਲ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

ਮੁਕਬਲ ਸ਼ਹਿਰ ਮਾਸੂਕਾਂ ਦੇ ਮੰਗ ਖਾਈਏ, ਇਹੋ ਆਸ਼ਕਾਂ ਸਾਦਕਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ॥62॥

ਆਈ 'ਮੁਕਬਲੇ' ਦੀ ਜਾਈ ਮਰਾਂਗੀ ਮੈਂ, ਸਾਹਿਦ ਹਾਲ ਦਾ ਆਪ ਖੁਦਾਇ ਮੀਆਂ ॥105॥

ਤੇਰੀ ਖਾਤਰ ਤਲੇ ਨਾ ਆਂਵਦਾ ਈ, ਮੁਕਬਲ ਖੋੜਿਆਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੀਰੇ ॥26॥

ਹੀਰ ਮਾਲ ਸਹੇਲੀਓ ਮੁਕਬਲੇ ਦਾ, ਗ਼ੈਰ ਮਹਿਰਮਾਂ ਨਾਲ ਰਲਾਇਓ ਜੇ ॥20॥

ਹੀਰੇ ਮੁਕਬਲੇ ਨਾਲ ਕੀ ਵਫ਼ਾ ਕੀਤੇ, ਘੁੰਘਟ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮੁਖ ਵਿਖਾਇ ਖਾਂ ਨੀ ॥179॥

ਉਪਰੋਕਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ 'ਮੁਕਬਲ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜੋ ਸਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਸੁੰਦਰ ਨਾਰ ਸਲੋਨੀ ਕਹੀਏ, ਛਮ ਛਮ ਕਰਦੀ ਆਈ ਹੈ ।

ਕਿਹਾ ਫਕੀਰਾਂ ਮੰਨ ਲੈ ਗੋਰੀ, ਸਭ ਸੂਰਤ ਦੀ ਰੁਸਨਾਈ ਹੈ ।

ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇਸ 'ਸੁੰਦਰ ਸਲੋਨੀ' ਨਾਰ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ।

ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭਾਗਭਰੀ ਨੂੰ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆਂ

ਹੈ :

ਗੁਲਾਬ ਦਾਸ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ ਭਾਗਭਰੀਏ ਫਲ ਭੋਗਣਾ ਵਿਚ ਪਰਲੋਕ ਹੈ ਰੇ ।¹⁸

ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ ਵਿਚ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

ਭਾਗਭਰੀ ਨਿਸ ਦਿਨ ਕਹੈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਨਾਮ ਉਚਾਰ ॥¹⁹

ਸੋ ਭਾਗਭਰੀ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਮਨਘੜਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਠੱਸ ਦਲੀਲ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ।

ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ । ਇਸ ਅਨੁਮਾਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਫਾਇਦਾ ਮੀਆਂ ਹਦਾਇਤੁਲਾ ਤੇ ਮੀਆਂ ਪੀਰਾਂ ਦਿੱਤਾ ਨੇ ਉਠਾਇਆ । ਮੀਆਂ ਹਦਾਇਤੁਲਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੋਧੀ ਹੋਈ 'ਹੀਰ' ਦੇ ਆਖੀਰ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਲਿਖਤ 'ਮਿਅਰਾਜ ਨਾਮਾ' ਤੇ ਇਬਰਤਨਾਮਾ²⁰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਪੀਰਾਂ ਦਿੱਤਾ²¹ ਨੇ ਮਿਅਰਾਜਨਾਮਾ, 'ਚੂਹੜੋਟੜੀਨਾਮਾ' ਤੇ 'ਦੋਹੜਾਜਾਤ ਸਯਦ ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ' ਦਿੱਤੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ, ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਸੀਤਲ, ਸ੍ਰੀ ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਤੇ ਚੌਧਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਫਜ਼ਲ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਮਤਨਾਂ ਵਿਚ, ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁਤਬ-ਫਰੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ 'ਅਸਲੀ ਤੇ ਵੱਡੀ ਹੀਰ' ਦਾ ਲੇਬਲ ਲਾ ਕੇ ਆਮ ਅਧਪੜ੍ਹ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ । ਸੋ ਬੈਂਤ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ੇਅਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤੇ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੀਆਂ ਹਦਾਇਤੁਲਾ ਨੇ 1888 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮੀਆਂ ਰੁਕਨ ਦੀਨ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ) ਦੁਆਰਾ ਹੀਰ ਛਪਵਾਈ । ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੇ ਆਪ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਇਸ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ 1673 ਮਿਸਰੇ ਕੋਲੋਂ ਲਿਖ ਕੇ ਪਾਏ ਹਨ ।²² ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੀਆਂ ਪੀਰਾਂ ਦਿੱਤਾ ਨੇ 1192 ਮਿਸਰੇ²³ ਕੋਲੋਂ ਲਿਖ ਕੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹਦਾਇਤੁਲਾ ਵਾਂਗ ਨੰਬਰ ਵਖਰੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ।²⁴ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਿਅਰਾਜਨਾਮਾ ਤੇ ਦੋਹੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਜਣਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਸਿਰਫ ਚੁੜੋਟੜੀਨਾਮਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸੱਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਸਿਰਫ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਵੀ ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ (ਜੋ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਸਿਹੜੀ ਉਸ ਚੜ੍ਹੇਟੀ ਆਖੀ, ਸਮਝੇ ਜੇ ਕੋਈ ਸਾਰੀ ।

ਹਿਕ ਹਿਕ ਸੁਖਨ ਅੰਦਰ ਖੁਸ਼ਬੋਦੀ, ਵਾਂਗ ਫੁਲਾਂ ਦੀ ਖਾਰੀ ।²⁵

ਏਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਹੋਏ ਕਵੀ ਦੇ ਕਥਨ ਨੂੰ

ਬਿਲਕੁਲ ਬੁਠਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ।

ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਕਵੀ ਮਿਰਜਾ ਅਬਦੁਲ ਅਲ ਹਮੀਦ ਨੇ 'ਸੋਹਣੀ-ਵਾਰਿਸ' ਕਿੱਸਾ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠਾਂ ਛਾਪਿਆ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕੁਝ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਅਗਲੀਆਂ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ।²⁶

ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ 'ਸੱਸੀ ਵਾਰਿਸ' ਬਾਰੇ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ²⁷ ਨੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੌਲਵੀ (ਹਕੀਮ) ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ (ਮਦਰਸ, ਅਵੱਲ ਮਦਰਸਾ ਤਾਲੀਮ-ਅਲ-ਕੁਰਾਨ, ਅਨਾਰਕਲੀ, ਲਾਹੌਰ) ਨੇ ਮੁਫੀਦੀ ਆਮ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਛਪਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਨੁਸਖਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਪਾਸ 1221 ਹਿਜਰੀ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆਇਆ ਹੈ । ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਸੱਸੀ (ਖੁਰਦ) 1747 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ ਜਦ ਕਿ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮ, ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ।

ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਨੁਕਤਾ ਵਿਚਾਰ-ਗੋਚਰੇ ਹੈ । ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਬੁਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ ਦਾ ਗੁਰ-ਭਾਈ ਸੀ । ਇਹ ਐਵੇਂ ਲੋਕੋਕਤੀ ਸੀ । ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ।²⁸ ਅਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੁਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮੁਰਸ਼ਦ ਪੀਰ ਅਨਾਇਤਸ਼ਾਹ ਤਾਂ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜਰ ਗਿਆ ਸੀ । ਕਿਉਂਕਿ ਬੁਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ ਤਾਂ ਵਾਰਿਸ ਤੋਂ ਚੋਖੀ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਸੀ । ਅਸੀਂ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਜਨਮ-ਤਿਥੀ 1720 ਈ. ਤੋਂ 1735 ਈ. ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਮਿਥੀ ਹੈ ਪਰ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤਾਂ 1752-53 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗੁਜਰ ਗਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ 1680 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ।²⁹ ਉਹ ਤਾਂ ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਵਾਰਿਸ ਤੋਂ ਕੋਈ 40 ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਸੀ । ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਭਾਵ ਕਾਰਣ ਸਿਰਫ 200 ਸਾਲ ਦੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਇਹ ਸ਼ੁਕਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਖੋਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ (ਮਤਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ)

ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਤਾਂ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਮਤਨ ਬਾਰੇ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਮਤਨ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ । ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਰਚਨਾ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਜਗ੍ਹਾ ਜਗ੍ਹਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ । ਇਹਨਾਂ ਉਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ. ਅਰਬਾਂ ਦੇ

ਅਨਰਥ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਅਸਲ ਪਾਠ ਵਿਗੜਦਾ ਗਿਆ, ਇਸ ਵਿਗੜ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਰਣ ਸਮਝੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਢਹਿੰਦੇ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਵੇਲੇ ਲਿਖੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਸਿਵਾ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਬੜੀ ਰੀਝ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਤੇ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਉਤਾਰੇ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ-ਪੁਸਤਕਾਲਯ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਨਿੱਜੀ-ਪੁਸਤਕਾਲਯ ਵਿਚ 24,000 ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਨ।³⁰ ਮੁਗਲਾਂ ਸਮੇਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰਾਂ 'ਤੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਲਿਖਣਾ ਬਹੁਤਾ ਸਤਿਕਾਰਿਤ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਮ ਲੋਕ ਹੀ ਸਨ, ਜੋ ਕਈ ਕਿੱਸਿਆਂ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਵਰਗ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ : ਇਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ (ਲਿਪੀ) ਵਾਲੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੇ ਉਂਜ ਤਾਂ ਠੀਕ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੂਝ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀਆ-ਬੰਦੀ ਬਾਰੇ ਚੰਗੇ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਹੀਰ ਦਾ ਹੁਜ਼ਮ ਵੀ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਤੌੜ-ਫੌੜ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵੇਰਵਾ ਅਸੀਂ ਦਿਆਂਗੇ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿਆਦਾ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਬੇ', 'ਪੇ', ਅਤੇ 'ਟੇ', 'ਰੇ', ਅਤੇ 'ੜੇ', 'ਦਾਲ', 'ਜਾਲ' ਤੇ 'ਡਾਲ', 'ਕਾਫ਼', ਅਤੇ 'ਗਾਫ਼', 'ਖੇ', ਤੇ 'ਘੇ', 'ਜੀਮ' ਤੇ 'ਚੇ', 'ਝੇ' ਤੇ 'ਛੇ', ਨਿਕੀ 'ਯੇ' ਤੇ ਵੱਡੀ 'ਯੇ' ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।³¹ ਇਹੋ ਜੇਹੀਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਅਬਦੁਲ ਅਜੀਜ਼ ਨੇ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।³²

ਕੁਝ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਆ-ਆਓ-ਆਨ-ਆ ਕੇ, ਆਇਕੇ-ਆਣਕੇ, ਇਕ-ਹਿਕ, ਇਕਾ-ਹਿਕਾ ਇਕੋ ਹਿਕੋ, ਅੰਮੜੀ-ਅੰਬੜੀ, ਅੰਬੀਆ-ਅੰਬੀਆਂ, ਪਲਾ-ਪਲੜਾ, ਪੱਲੂ, ਪੰਚ-ਪੈਂਚ-ਪੰਖੀ, ਪੰਛੀ, ਪੈਂਛੀ, ਤੀਮਤ-ਤੀਮਤ-ਤੀਵੀਂ ਤੀਮੀਂ, ਤਿਖਾ-ਤ੍ਰਿਖ-ਤਿਖੀ-ਤ੍ਰਿਖੀ, ਤੋਂ-ਥੋਂ-ਥੀਂ, ਤੈਂ-ਤਹਿ-ਤੂੰ-ਤੁਧ-ਤੁ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ

ਹਨ : ਚਾੜ੍ਹ ਨੂੰ ਚਾੜ੍ਹ, ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਚਿੱਤ, ਫੁਲ ਦੇ ਫੁਲ, ਚੁੰਨ ਦੇ ਚੁੰਨ, ਖਾਨਾ ਨੂੰ ਘਾਨਾ, ਸਾਇਦ ਨੂੰ ਸੈਤ, ਛਣਕਦੀ ਨੂੰ ਝੰਗਦੀ, ਸੀ ਸੀ ਨੂੰ ਸੀ ਸੇ, ਛਤਿਆਂ ਨੂੰ ਛਾਤੀਆਂ, ਕਾਫਲੇ ਨੂੰ ਗਾਫਲੇ, ਸੋਟੜੇ ਦੀ ਥਾਂ ਸੂਤਰੀ, ਦੰਦਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦੰਦੀਆਂ, ਪਟ ਦੀ ਥਾਂ ਪੜ, ਫੇਰੇ ਦੀ ਥਾਂ ਥੋੜੇ, ਧੋਰ ਦੀ ਥਾਂ ਫੇਰ, ਲੁੰਡੀ ਦੀ ਥਾਂ ਲੁੰਡੀ, ਅੰਬਰ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਬਦ, ਆਦਿ ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸੂਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੜੀਆਂ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਗਲਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ :

ਅਬੂ ਸੱਮਾ ਨੂੰ ਅਬੂ ਸਰਮਾ, ਜਲ-ਜਲਾਲ ਨੂੰ ਜਲਾ ਜਲਾਲ, ਦਰੋਨਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਦੋਨਾ ਚਾਹੜ, ਜਹਿਲ ਨੂੰ ਜੈਲਾ, ਅਵਰਾਜਾਤ ਨੂੰ ਔਰਜੀ, ਮੁਸਕ ਕਬੂ ਨੂੰ ਮੁਸਤਭਾਰੀ, ਗੰਗਾਧਰ ਨੂੰ ਕੰਧਾਰ, ਬੋਦਲਾਪੀਰ ਨੂੰ ਬੋਲਦਾ ਪੀਰ, ਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੂੰ ਬਨਾਬੋਰ ਆਦਿਕ ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਅਸਲ ਮਤਨ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਲ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ । ਛਾਪੇ ਖਾਨੇ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਇਹ ਦੋੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਇਸੇ ਦੋੜ ਵਿਚ ਹੀ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਹੁਜ਼ਮ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ । ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦਾ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ 'ਅਸਲੀ ਤੇ ਵੱਡੀ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦ ਤਕ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਅਕਾਦਮੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਆਇਆ, ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵੱਡੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਹੀਰ ਬਾਰੇ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਮੌਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਬੀਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਹੋਪ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਛਪੀ, ਪਰ ਮਿਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ । ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਸੋਹਨ ਜਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀਰ 1863 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਗਈ³³ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਘੀ ਰਾਮ ਸੰਤ ਰਾਮ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੀਰ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾਕਟਰ ਸੀਤਲ ਨੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੀਰਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਰਚਾਯੋਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਤਾਂ ਜੋ ਪਹਿਲੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਹੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਨਬੂ ਬੇਗ ਸ਼ੇਖ ਚਿਰਾਗ਼ ਦੀਨ 1872 ਈਸਵੀ ਮਲਕ ਹੀਰਾ ਮੀਆਂ ਚਿਰਾਗ਼ ਦੀਨ, 1884, ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਜਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, 1907, ਮੁਨਸ਼ੀ ਅੱਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਰਿਆਜ਼-ਇ-ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਤਕ ਤਾਂ ਮਿਲਾਵਟ ਘਟ ਹੀ ਸੀ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਿਲਾਵਟ ਮੀਆਂ ਪੀਰਾਂ ਦਿੱਤਾ ਤ੍ਰਿਗੜ, ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਕੁਤਬ ਖਾਨਾ ਮੁਹੰਮਦੀ ਲਾਹੌਰ 1910 ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 106-110 ਤੇ ਇਕ ਬਾਰਾਮਾਹ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ।

ਇਕ ਹੀਰ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਸ੍ਰੀ ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ³⁴ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ ਮੁਨਸ਼ੀ ਅਜ਼ੀਜ਼ਦੀਨ, ਸੰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਅਨੋਖਾ ਹੀ ਦਾਅਵਾ

ਮੈਂ ਮੁੱਦਤ ਤੋਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਅਸਲ ਪੁਸਤਕ ਕਵੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਛਪਾਵਾਂ। ਹੁਣ 24 ਸਾਲ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ, ਪੁੱਤਰ ਮੀਆਂ ਅਲੀ ਬਖਸ਼ ਵ ਸਰਦਾਰ ਬਖਸ਼, ਪੁੱਤਰ ਮੀਆਂ ਅਲੀ ਬਖਸ਼ ਸਾਹਿਬ, ਜੋ ਕਿ ਸੱਯਦ ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਹਨ ਤੇ ਜੰਡਿਆਲਾ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਾਰਿਸਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਖਿਆਲ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮੁੱਦਤ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਲਈ ਫਿਰਦਾ ਸਾਂ, ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸਕਲ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਇਸ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰਕੇ ਅਸਲੀ ਖਰੜਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਛਾਪਣ ਦੇ ਹੱਕ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਬੈ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਬਸ ਮੈਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ, ਜਿਹੜੀ ਦੁਰਲਭ ਸੀ, ਲੈ ਕੇ ਮੀਆਂ ਹਦਾਇਤ-ਉਲਾ-ਸਾਹਿਬ ਕਵੀ, ਲਾਹੌਰ ਨਿਵਾਸੀ, ਤੋਂ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ 'ਮੀਆਂ ਹਦਾਇਤੁਲਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ੇਅਰ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਆਪ ਰਚੇ, ਸੱਯਦ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਦਰੁਸਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਰਜਿਸਟਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।³⁵

ਸੋ ਖੋਜੀ ਪਾਠਕ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕਾ ਕਵੀ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਬੜੇ ਐਲਾਨੀਆਂ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਮਧਕਾਲੀਨ ਕਲਾਸਕੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਿਲਾਵਟ ਕਰਕੇ ਗੌਰਵ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਫਿਰ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵਡੇਰੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਜੇ. ਐਸ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ) ਵਲੋਂ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੀਰ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਮਾਰ, ਮਿਅਰਾਜਨਾਮਾ ਚੂੜੇਟੀਨਾਮਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੀਆਂ ਪੀਰਾਂ ਦਿੱਤਾ ਵਾਲੀ ਹੀਰ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੀ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਲਾਵਟਾਂ ਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੁਝ ਸਹੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਇਧਰ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਬਦੁੱਲ ਅਜੀਜ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰ. ਸ. ਅਮੋਲ, ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਸ. ਸ. ਕੌਹਲੀ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਦੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੇ ਮਤਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸ੍ਰੀ ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋਏ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਅੱਖਰਾਂ, ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਅਸਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਸਕਰਣ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਉਹ ਖਰੜਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਹਾਂਸ ਮਲਕਾਂ (ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ, ਜਿਥੇ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਹੀਰ ਲਿਖੀ ਸੀ) ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਮੂਦ ਸ਼ੇਰਵਾਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਸਫੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ 1800 ਈ. ਤੇ 1820 ਈ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪੀਰਾਂ ਦਿੱਤਾ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੁਸਖੇ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 9 ਵਰਕੇ ਪਾਏ ਪਏ ਸਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖਰੜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਛਾਪਿਆ। ਬਾਕੀ ਖਰੜਿਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ³⁶ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

- 1—ਇਹ ਨੁਸਖਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਫੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪਾਟਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਜਾਂ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਨੁਸਖਾ ਹੈ।
- 2—ਇਹ ਨੁਸਖਾ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ੀਰਾਨੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ। ਇਹ 1870 ਈਸਵੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।
- 3—ਇਹ ਸੂਰਗਵਾਸੀ ਸਰ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ। ਖਾਸਾ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਅਬਦੁਲ-ਅਲ-ਸਮਦ ਕਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਹੈ। ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਬੰਦ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਲਿਖਣ ਮਿਤੀ ਨਵੰਬਰ 1833 ਹੈ।

8530

ਨੁਸਖਾ ਨੰ. 4 ਤੋਂ 9 ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੂਰਗਵਾਸੀ ਸਰ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹਨ, ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

- 4—ਲਿਖਣ ਸਮਾਂ-ਦਰਜ ਨਹੀਂ। ਲਿਖਾਰੀ ਕਾਜ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਹੁਸੈਨ।
- 5—ਲਿਖਣ ਸਮਾਂ 14 ਅਗਸਤ 1851 ਈਸਵੀ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਿਲਾਵਟੀ ਸ਼ਿਅਰ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਨ।
- 6—ਲਿਖਣ ਸਮਾਂ 1853 ਤੋਂ 1861 ਈਸਵੀ ਵਿਚਾਲੇ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਲਿਖਾਰੀ ਇਬਰਾਹੀਮ। ਇਸ ਦੀ ਗਣਨਾ ਚੰਗੇ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- 7—ਇਹ ਵੀ ਨੰ. 6 ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਲਿਖਣ ਸਮਾਂ ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ 1860 ਈ. ਲਿਖਾਰੀ ਰੁਦੂ ਬਾਫ਼ਦਾ।
- 8—ਲਿਖਣ ਸਮਾਂ 4 ਫਰਵਰੀ 1870-71 ਈ. ਲਿਖਾਰੀ ਸਾਅਦਤ ਆਈਨ ਸ਼ਰਬ-ਅਲ-ਦੀਨ। ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਫਟਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਵਰਕੇ

- 9—1860 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਨੁਸਖਾ ਤਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਹੈ ਪਰ ਅੰਤਲਾ ਹਿੱਸਾ ਫਟਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ।
- 10—ਇਹ ਸੂਰਗਵਾਸੀ ਪ੍ਰੋ. ਸਰਾਜੁਲਦੀਨ ਆਜ਼ਰ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਰਕੇ ਪਾਟਦੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਾਵਟੀ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਨੰਬਰ 4 ਤੇ 11 ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ।
- 11—ਇਹ ਵੀ ਸੂਰਗਵਾਸੀ ਸਰ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ 9 ਵਰਕੇ ਪਾਟੇ ਹੋਏ ਹਨ, 8 ਨਵੇਂ ਵਰਕੇ ਲਗਾਏ ਤਾਂ ਗਏ ਹਨ ਪਰ 9ਵਾਂ ਗਾਇਬ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਅਖੀਰਲੇ ਸਫੇ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਪੜ੍ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ, ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ 1280 ਹਿ. ਲਿਖਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲਿਖਣ ਸਮਾਂ 1863-64 ਈਸਵੀ ਮਿਥਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ਬੀ ਮੁਹੰਮਦ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕੀ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਣ ਸਮਾਂ 1840 ਈਸਵੀ ਮਿਥਦੇ ਹਨ।
- 12—ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਲਾਹੌਰ। ਮਿਲਾਵਟ ਬਗ਼ੈਰ, ਚੰਗਾ ਖੁਸ਼ਖਤ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲਿਖਾਰੀ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਨੇ ਇਹ ਖਰੜਾ ਦੀਵਾਨ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਲਿਖਣ ਸਮਾਂ 10 ਅਪਰੈਲ 1859 ਈਸਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਨੁਸਖਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- 13—ਸੂਰਗਵਾਸੀ ਪ੍ਰੋ. ਸਰਾਜੁਲਦੀਨ ਆਜ਼ਰ ਦੀ ਨਿਜੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਨੁਸਖੇ ਦੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਕਦਰ ਨਹੀਂ, ਅਖੀਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਮੁਕੰਮਲ ਹੈ।
- 14—ਇਹ ਸੂਰਗਵਾਸੀ ਸਰ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ। ਵਿਚੋਂ ਨਾ-ਮੁਕੰਮਲ ਹੈ। ਲਿਖਾਰੀ ਫਕੀਰ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ। ਲਿਖਣ ਸਮਾਂ ਮਾਰਚ 1858 ਹੈ। ਨੰਬਰ 15 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 19 ਤਕ ਦੇ ਨੁਸਖੇ ਸਰ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹਨ। ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :
- 15—ਸ਼ੁਰੂ ਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਵਰਕੇ ਲਗਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਤੋਂ 1850 ਤੋਂ 1860 ਈਸਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।
- 16—ਆਰੰਭਕ ਤੇ ਅੰਤਲੇ ਵਰਕੇ ਪਾਟੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਲਿਖਣ ਸਮਾਂ ਦਰਜ ਨਹੀਂ। ਅੰਦਾਜ਼ਨ 1850 ਤੋਂ 1860 ਈਸਵੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਖਤ ਚੰਗਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੁਰਾਣੇ ਨੁਸਖਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ।
- 17—ਬਹੁਤ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਦਾਜ਼ਨ

Digitized by Arya Samaj Library, Gurukul Kangri Collection, Haridwar
4400 ਮਿਸਰੇ ਹਨ। ਇਕ ਦੋ ਮਿਲਾਵਟੀ ਮਿਸਰੇ ਹਨ। ਲਿਖਾਰੀ ਫਕੀਰ
ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ, ਲਿਖਣ ਸਮਾਂ 30 ਜੂਨ 1859 ਈਸਵੀ ਹੈ।

18—ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਿਲਾਵਟੀ ਮਿਸਰੇ ਹਨ, ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਤੇ ਕੁਝ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਫੇ
ਪਾਟੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਲਿਖਾਰੀ ਅੱਲਾ ਬਖਸ਼ ਲਿਖਣ ਸਮਾਂ ਦਸੰਬਰ 1864 ਹੈ।

19—ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਅਖੀਰਲੇ ਵਰਕੇ ਗਾਇਬ ਹਨ। ਨੰਬਰ 4, 13 ਅਤੇ ਇਹ ਨੁਸਖਾ
ਇਕੋ ਅਸਲ ਦੀ ਨਕਲ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

20—ਸੂਰਗਵਾਸੀ ਪ੍ਰੋ. ਸਰਾਜੂਚੰਦਨ ਆਜ਼ਰ ਦੀ ਨਿਜੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਹੈ।
ਬਿਲਕੁਲ ਨਵਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਲਿਖਾਰੀ ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਗੋਸ, ਲਿਖਣ
ਸਮਾਂ 18 ਅਪਰੈਲ, 1887 ਈਸਵੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਅਜੀਜ਼ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਖਰੜੇ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵਿਚ ਚੌਖੀ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ
ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਹਰਫ਼-ਆਖਰੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ
ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕੋਈ ਖੋਜੀ ਸ਼ਾਇਦ ਏਦੂੰ ਵਧੀਆ ਮਤਨ ਵੀ ਬਣਾ ਲਵੇ।⁸⁷

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਮਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਖੋਜੀ ਡਾ. ਮੋਹਨ
ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ, (ਤੀਜੀ ਵਾਰ)
1942 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਛਾਪ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪੀ, ਜੋ ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰੀਂ
ਲੰਘੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਮਤਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਸਖਿਆਂ
ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ :

1—ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (ਲਾਹੌਰ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਕਲਮੀ ਨੁਸਖਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ
ਵਿਚ 1814 ਈਸਵੀ ਦਾ ਨਕਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

2—ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦਾ ਕਲਮੀ ਨੁਸਖਾ, ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ
1859 ਈਸਵੀ।

3—ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਮੌਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਫੀਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜ਼ਾਤੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦਾ
ਕਲਮੀ ਨੁਸਖਾ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਹੀਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਨ ਕਰਨ
ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।³⁸

ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਸੰਪਾਦਨਾ ਬੜੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ
ਚਿਰ ਤਕ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਰਹੀ
ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਮਤਨ ਦਾ ਕਜ਼ੀਆ' ਨਾਮੀ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠਾਂ, ਇਸ ਦੇ ਅਸਲ
ਮਤਨ ਸੰਬੰਧੀ ਬੜਾ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ

ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਹੀਰ ਵਿਚ 4,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਿਸਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ 650 ਦੇ ਕਰੀਬ ਬੰਦ ਹਨ। ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਮਤਨ ਦੇ ਟਾਈਟਲ ਸਫ਼ੇ ਉਤੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਅਸਲ ਤੇ ਸਹੀ ਮਤਨ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਫਾਹਸ਼ ਮਿਸਰੇ ਕੱਢ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਕਾਈ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਅਸਲ ਹੀਰ ਦਾ ਜੋ ਮਤਨ, ਡਾਕਟਰ ਸੀਤਲ ਨੇ ਸੰਪਾਦਤ ਕੀਤਾ ਹੈ (ਤੇ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ), ਉਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਾਹਸ਼ (ਅਸਲੀਲ) ਬੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਾਠ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਰਹੇ ਤੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ ਸਕੇ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦ ਪਿਛੇ (ਅੰਤਿਕਾ) ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਰਥਾਵਲੀ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ, ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਅਸਲ ਨਾਲੋਂ ਫਰਕ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ।

ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਹੀਰ ਵਿਚ ਕੁਲ 642 ਬੰਦ ਹਨ। ਅਥਦੁੱਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਨੇ ਬੰਦਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿਤੇ, ਡਾਕਟਰ ਸੀਤਲ ਵਾਲੀ ਹੀਰ ਵਿਚ 611 ਬੰਦ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ. ਸ. ਅਮੋਲ ਨੇ ਵੀ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1960) ਵਿਚ 634 ਬੰਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸਲ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵਿਚ 640 ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮਿਲਾਵਟ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ 750 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1100 ਤਕ ਬੰਦ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਅਮੋਲ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਵਾਰਿਸ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ (ਹੀਰ ਸੱਯਦ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1949, ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ) ਉਹ ਤਿੰਨੀ ਸੋਧੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਮਿਲਾਨ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਖਰੜੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੂਜੇ ਖਰੜਿਆਂ ਦੇ ਪਾਠਾਂਤਰ ਭੇਦ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਗ ਭਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ) ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੀਰ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਖੋਜੀਆਂ ਦੇ ਨਹੀਂ।

ਡਾ. ਸ. ਸ. ਕੌਹਲੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਕੌਹਲੀ ਵਾਲੀ ਹੀਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ, ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਲੋਚਕ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਇਸ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਨੁਕਤੇ ਵਿਚਾਰੇ ਹਨ। ਡਾ. ਕੌਹਲੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਯਤਨ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸੰਸਾਜਨਕ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ ਲੁਧਿਆਣਾ

ਵਲੋਂ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੈ।

ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੀਰ ਮ/ਸ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼ ਵਲੋਂ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਡਾ. ਸੀਤਲ ਵਾਲੀ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਅਸਲ ਹੀਰ' ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ, ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਖਜ਼ੀਨਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ 'ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ' (ਭਾਗ 1, 2)³⁹ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਮਤਨ ਦੇ ਅਗਲੇਰੇ ਖੋਜੀਆਂ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਿਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ :

- 1—ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ (ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਨੰ. 42) ਪਤਰੇ 240, ਹਰ ਸਫ਼ੇ ਤੇ 20 ਸਤਰਾਂ ਹਨ। ਅੱਖਰ ਮੋਟੇ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਲਾਲ ਲਕੀਰਾਂ ਹਨ। ਸਮਾਂ 4 ਭਾਦਰੋਂ ਸੰਮਤ 1875 ਬਿ. ਲਿਖਾਰੀ ਸੇਵਾ ਰਾਮ, ਨਗਰ ਚੂਹਣੀਆਂ।

ਆਰੰਭ ੧ ਓ ਅਥਿ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਵਾਰੇ ਸਾਹ ਕ੍ਰਿਤ ਲਿਖਯਤੇ।

ਅਵਲ ਹਮਦ ਖੁਦਾਇ ਦਾ ਵਿਰਦ ਕੀਚੈ.....

ਅੰਤ : ਹੀਰ ਰੂਹ ਤੇ ਚਾਕ ਕਲਬੂਤ.....

- 2—ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਸੱਯਦ ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਨੰਬਰ 11) ਪਤਰੇ 182, ਦੋ ਲਾਲ ਲਕੀਰਾਂ ਵਾਲਾ ਹਾਸੀਆ ਅੰਸਤ 18 ਸਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਪੰਨਾ। ਬੈਂਤ 745 ਹਨ, ਅੰਕ ਲਾਲ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ, ਸਮਾਂ ਸੰਨ 1180 ਹਿਜਰੀ। ਸੰਮਤ 1873 ਬਿਕਰਮੀ। ਨਕਲ ਸੰਮਤ 1918 ਬਿਕਰਮੀ। ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ ਦੱਲ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰਥਲੇ ਵਾਲੇ।

੧ ਓ ਅਵਲ ਖੁਦਾਇ ਦਾ ਵਿਰਦ ਕੀਚੈ.....

ਅੰਤ : ਹੀਰ ਰੂਹ ਤੇ ਚਾਕ ਕਲਬੂਤ ਜਾਣੈ.....

ਅਖੀਰ ਤੇ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੈਂਤ ਹੈ :

“ਸੰਮਤ ਉਨੀ ਸੌ ਅਠਾਰਵਾਂ ਵਰਤਦਾ ਸੀ, ਪੋਥੀ ਥਲੇ ਕਪੂਰ ਤਿਆਰ ਹੋਈ।
ਵਾਰੇ ਸਾਹ ਦੀ ਸਾਇਰੀ ਜਗ ਜਾਣੇ, ਪੜ੍ਹੇ ਸੁਣੇ ਤੇ ਐਸ਼ ਬਹਾਰ ਹੋਈ।
ਪੜ੍ਹਨ ਏਸ ਨੂੰ ਬੈਠ ਪ੍ਰੀਤ ਵਾਲੇ, ਨਾਲ ਸ਼ੌਂਕ ਦੇ ਖੂਬ ਬਹਾਰ ਹੋਈ।
ਥਿਤ ਸਪਤਮੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਮਹੀਨੇ ਮਾਘ ਦੇ ਵਿਚ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਹੋਈ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
 3—ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਕੀ (ਨੰਬਰ 38, ਸ਼ਮਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ) ਪਤਰੇ
 244 + 1 = 245 : ਪਤਰਾ ਨੰਬਰ 121 ਤੋਂ 128, 145, 179, 238, 243,
 245, 253, 255, ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਪਤਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਇਕ ਪੰਨੇ ਵਿਚ
 12 ਸਤਰਾਂ ਹਨ, ਕਾਗਜ਼ ਦੇਸੀ, ਲਿਖਤ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸੁਧ, ਰੰਗੀਨ ਹਾਸੀਆ,
 ਲਗ ਪਗ ਸਵਾ ਸੌ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।

ਆਰੰਭ : ੧ ਓ ਅਵੱਲ ਹਮਦ ਖੁਦਾਇ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਚੈ.....

ਅੰਤ : ਹੀਰ ਖੋਹ ਕੇ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਹੱਥ ਦਿਤੀ,

ਕਰ ਜੋਗੀਆ ਖੈਰ ਖੁਦਾਇ ਮੀਆਂ 1627।

ਅਗੇ ਪਤਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ, ਪਾਠ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ।

4—ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਕੀ (ਫਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ) (ਭਾ. ਵਿ. ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨੰ.
 236) ਪਤਰੇ 162, ਪਤਰਾ ਨੰ. 3, 110, 153 ਤੋਂ ਸਫ਼ਾ 156 ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ।
 ਹਰ ਸਫ਼ੇ ਤੇ 13 ਸਤਰਾਂ ਕਾਗਜ਼ ਦੇਸੀ ਕਿਰਮ ਖੁਰਦਾ, ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ ਫਾਰਸੀ
 ਲਿਖਤ, ਨਾ ਮੁਕੰਮਲ ਪੁਸਤਕ, ਸਿਆਹੀ ਫਿੱਕੀ ਕਾਲੀ, ਸਮਾਂ 28 ਭਾਦਰੋਂ
 ਸੰਮਤ 1891 ਬਿ. (1834 ਈ.) ਲਿਖਾਰੀ ਮੁਹਕਮ ਪੁੱਤਰ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ,
 ਸਥਾਨ ਨਾ-ਮਾਲੂਮ।

ਆਰੰਭ : ਅਵਲ ਹਮਦ ਖੁਦਾਇ ਦਾ ਵਿਰਦ ਕੀਚੈ

ਅੰਤ : ਤ੍ਰਿੰਜਣ ਇਹ ਬਦਅਮਲੀਆਂ ਤੇਰੀਆਂ ਨੇ.....

5—ਹੀਰ ਵਾਰੇ ਸ਼ਾਹ (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੰ. 182)
 ਪਤਰੇ 206, ਹਰ ਸਫ਼ੇ ਤੇ 10-12 ਸਤਰਾਂ। ਕਾਗਜ਼ ਦੇਸੀ, ਲਿਖਤ ਸਾਫ਼
 ਸੁੱਧ, ਹਾਸੀਆ ਰੰਗੀਨ ਲੀਕਾਂ ਵਾਲਾ। ਸਮਾਂ 14 ਚੇਤ, 1884 ਬਿਕ੍ਰਮੀ
 ਲਿਖਾਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਸਿੰਘ, ਸਥਾਨ ਨਾ-ਮਾਲੂਮ।

ਆਰੰਭ : ੧ ਓ ਹੀਰ ਵਾਰੇ ਸ਼ਾਹ ਕੀ ਲਿਖਯਤੇ

"ਅਲਫ਼ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਈਏ.....

ਅੰਤ : ਵਾਰੇ ਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਬੇੜੇ ਪਾਰ ਤਿਨਾਂ.....

ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਠਾਂਤਰ ਭੇਦ
 ਹਨ।

6—ਕਥਾ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ (ਸੈਂਟਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਨੰ. 226) ਪਤਰੇ
 113 ਤੋਂ 185, ਕਾਗਜ਼ ਦੇਸੀ, ਹਰ ਸਫ਼ੇ ਤੇ 21-22 ਜਾਂ 23 ਸਤਰਾਂ ਹਨ।

ਕੀਰਤੀ ਦਾ ਹਾਸਿਆ, ਰਗੀਨ ਲਕੀਰਾਂ ਵਾਲਾ । 83 ਤੋਂ 112 ਤੱਕ ਤੇ
ਅੰਤ ਵਿਚ 185 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਪਤਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ । ਲਿਖਾਰੀ ਨਾ-ਮਲੂਮ ।
ਸਵਾ ਕੁ ਸੌ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ।

ਆਰੰਭ : ੧ ਓ ਅਬ ਕਥਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਕੀ ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਵਾਰੇ ਸ਼ਾਹ
ਅਵਲ ਹਮਦ ਖੁਦਾਇ ਦਾ ਵਿਰਦ ਕੀਰੈ

ਅੰਤ : ਅੰਤਲਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ।

7—ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ⁴⁰ (ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੰ. 414)

੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ । ਅਬਿ ਹੀਰ ਵਾਰੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲਿਖਯਤੇ,
ਅਵਲ ਹਮਦ ਖੁਦਾਇ ਦਾ ਵਿਰਦ ਕੀਰੈ ।

ਇਹ ਰਚਨਾ 111 ਸਫ਼ੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ 382 ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।
ਸੰਮਤ 1920 ਮਾਗੁ (ਮਾਘ) ਦੀ 12 ਬੁਦਵਾਰ (ਬੁਧਵਾਰ) ਲਿਖੀ ਹੀਰ ਅਤਰ
ਸਿੰਘ ਨੇ ।

8—ਹੀਰ ਵਾਰੇ ਸ਼ਾਹ (ਨਿਜੀ ਪੁਸਤਕਾਲਯ ਸ੍ਰੀ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ) ਪਤਰੇ
226, ਪ੍ਰਤੀ ਸਫ਼ਾ 19 ਸਤਰਾਂ ਕਾਗਜ਼ ਸਿਆਲਕੋਟੀ, ਲਿਖਤ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸੁੱਧ,
ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਅਸੁੱਧ ਹਨ ।

ਸਮਾਂ ਸੰਮਤ 1878 ਬਿ. (ਪਹਿਲਾ ਉਤਾਰਾ) ਲਿਖਾਰੀ-ਪਹਿਲਾ
ਉਤਾਰਾ-ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਚੂਹਣੀਆਂ ਵਾਲਾ, ਦੂਜਾ ਉਤਾਰਾ-ਰਾਗ ਹਰੀ
(ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ)

9—ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਕਾ—ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ (ਨਿਜੀ ਪੁਸਤਕਾਲਯ ਸ੍ਰੀ ਅਸ਼ੋਕ)
ਪਤਰੇ 170 ਕੁਝ ਪਤਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ । ਸਮਾਂ ਡੇਢ ਕੁ ਸੌ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਪਦੀ
ਹੈ । ਲਿਖਾਰੀ ਨਾ-ਮਲੂਮ ।

10—ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਵਾ ਰਾਂਝਾ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ (ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
ਨੰ. 481) ਸਮਾਂ ਇਕ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ । ਲਿਖਾਰੀ
ਨਾ ਮਲੂਮ ।

11—ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ (ਨਿਜੀ ਪੁਸਤਕਾਲਯ, ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ)
ਪਤਰੇ 9 ਤੋਂ 157 ਤਕ, ਨਾ ਮੁਕੰਮਲ ।

ਅਸਲ-ਮੱਤਨ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾ. ਸੀਤਲ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ
ਖਰੜਿਆਂ, ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਅ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ

D:\History of India\Jamaal Foundation-Chennai and Gangotri
 ਹੁਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਖੋਜੀ-
 ਰੁਝਾਨ ਬੜਾ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ
 1821 ਈਸਵੀ ਤੋਂ 1827 ਈਸਵੀ ਵਾਲੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ (ਜੋ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ
 ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਹਨ) ਨੂੰ ਵਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ
 1843 ਈਸਵੀ ਵਾਲੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ (ਜੋ ਕਿ ਉਚੇਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਡਾ. ਮੋਹਨ
 ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੋਂ ਮੰਗਵਾਈ ਸੀ ਤੇ ਅਜ ਕਲ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
 ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ) ਨੂੰ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਮਤਨ ਨੂੰ
 ਸੰਪਾਦਿਕ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁴¹ ਇਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ,
 ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਰਥਾਵਲੀ, ਅੰਤਿਕਾ "ਉ" ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਤਕਾ "ਅ" ਵਿਚ
 ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਵੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ
 ਇਸ ਮਤਨ ਨੂੰ ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਬੜੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ
 ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ
 (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ) ਵਿਚਲੇ ਪਾਠਾਂਤਰ-ਭੇਦ ਵੀ
 ਨਾਲ ਨਾਲ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਮਤਨ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ
 ਕੀਤੇ ਗਏ। ਹੁਣ ਤਕ ਇਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮਤਨ ਮੰਨਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : ਜੰਡਿਆਲਾ ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਵਿਚ ਉਤਰ
 ਵਲੋਂ, ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤੇ, ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਿਉਂ ਕੋਈ ਨੌਂ ਦਸ ਮੀਲ
 ਦੀ ਵਾਟ ਤੇ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜੰਡਿਆਲਾ, ਜੰਡਾਂਵਾਲਾ (ਜੰਡਾ
 ਆਲਾ) ਦਾ ਵਿਗਾੜ ਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ ਇਲਾਕਾ, ਇਕ ਭਾਂ
 ਭਾਂ ਕਰਦਾ ਜੰਗਲ ਸੀ, ਜੰਡ ਕਰੀਰ ਹੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਦਾ ਨਾਮ
 ਜੰਡਿਆਲਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਇਥੇ ਇਕ ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ ਪਠਾਣ, ਨਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਣ
 ਕਾਰਣ ਜੰਡਿਆਲਾ ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਕਸਬਾ ਹੈ।
 ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਇਥੇ ਹਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ
 ਹਰਨ ਮੀਨਾਰ ਇਥੋਂ ਸੱਤ ਅੱਠ ਮੀਲ ਤੇ ਹੈ। ਜੰਡਿਆਲਾ ਬੜੀ ਦੇਰ ਲੜਾਈਆਂ
 ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ', ਵਾਰਿਸ ਅੰਕ ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ, 1964 ਪੰਨੇ 41-42

2. ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, 'ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਣੀ' (ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ)
3. ਸ. ਸ. ਅਮੋਲ, 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', ਪੰਨੇ 12-53
4. (ੳ) ਪ੍ਰੋ. ਜ਼ਿਆ ਮੁਹੰਮਦ, 'ਯਾਦਗਾਰਿ ਵਾਰਿਸ', ਪੰਨਾ 7-8
(ਅ) 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼, ਡਾ. ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ।
(ੲ) ਸ. ਸ. ਕੋਹਲੀ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ।
(ਸ) ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ' (ਸੰਪਾ. ਚੌਧਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਫਜ਼ਲ ਖਾਂ), ਪੰਨੇ 114-115
5. ਸ. ਸ. ਅਮੋਲ, 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' ਪੰਨਾ 12
6. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, 'ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ'
7. 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ', ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਕੀ ਅਕੈਡਮੀ, ਲਾਹੌਰ, ਪੰਨਾ 782
8. 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, 1947, ਪੰਨੇ 395-396
9. ਮੀਆਂ ਪੀਰਾਂ ਦਿੱਤਾ, 'ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ', ਪੰਨਾ 294
10. ਸ. ਸ. ਅਮੋਲ, 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', ਪੰਨਾ 226
11. ਪ੍ਰੋ. ਜ਼ਿਆ ਮੁਹੰਮਦ, 'ਯਾਦਗਾਰਿ ਵਾਰਿਸ', ਪੰਨਾ 22
12. ਓਹੀ
13. ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ', ਪੰਨੇ 114-115
14. ਸ. ਸ. ਅਮੋਲ, 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', ਪੰਨਾ 37
15. ਪ੍ਰੋ. ਜ਼ਿਆ ਮੁਹੰਮਦ, 'ਯਾਦਗਾਰਿ ਵਾਰਿਸ' ਪੰਨੇ 10-11
16. ਸ੍ਰੀ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ', ਪੰਨੇ 114-115
17. ਅਮੋਲ, 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', ਪੰਨਾ 37
18. ਡਾ. ਸੀਤਲ, 'ਭੂਮਿਕਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', ਪੰਨਾ 99
19. 'ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ', ਪੰਨਾ 322
20. 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ', ਪੰਨਾ 119
21. ਪੀਰਾਂ ਦਿੱਤਾ, 'ਵਡੀ ਹੀਰ', ਪੰਨੇ 301-308
22. ਹਦਾਇਤੁਲਾ, 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', ਪੰਨਾ 220
23. ਕੁਸ਼ਤਾ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ', ਪੰਨਾ 117
24. ਪੀਰਾਂ ਦਿੱਤਾ, 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', ਪੰਨਾ 20
25. 'ਸੈਫਲਮਲੂਕ', ਪੰਨੇ 318-20
26. ਕੁਸ਼ਤਾ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ', ਪੰਨਾ 199
27. ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' (1947), ਪੰਨਾ 16

28. ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1950, ਪੰਨਾ 221
29. (ੳ) ਸ. ਸ. ਕੌਹਲੀ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਚੌਥੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1955, ਪੰਨਾ, 242
- (ਅ) ਡਾ. ਦਰਦੀ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 199
30. ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼, 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', (ਗੁਰਮੁਖੀ), ਪੰਨਾ 19
31. 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਸੀਤਲ), ਪੰਨਾ 21
32. 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' (ਸੰਪਾ. ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼) ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ, ਪੰਨੇ 40 ਤੋਂ 42
33. ਡਾ. ਮੋਹਨ, 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' 1947, ਪੰਨਾ 10
34. ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼, 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' ਗੁਰਮੁਖੀ, ਪੰਨਾ 27
35. ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼, 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' (ਗੁਰਮੁਖੀ), ਪੰਨਾ 27
36. ਸ੍ਰੀ ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬਾਰ ਐਟ ਲਾਅ (ਲਾਹੌਰ) ਉਰਦੂ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ, 1960, ਪੰਨਾ 'ਬੇ',
37. ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼, 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ' ਗੁਰਮੁਖੀ ਸੰਸਕਰਨ, ਪੰਨਾ 53
38. ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' (1947) ਫਾਰਸੀ ਅਖਰ, ਭੂਮਿਕਾ (ਮੋਰੀ ਗੁਜਾਰਿਸ)
39. ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਹਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ' (ਭਾਗ 1) ਵਿਚੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
40. ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ 7-11 ਤਕ ਦਾ ਵੇਰਵਾ : ਪੰਜਾਬੀ ਹਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਭਾਗ 2 ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
41. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਮਾਰਚ 1963

2.

ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਤੀਆਂ

ਸਾਡੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਥਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਝੰਗ ਤੇ ਸਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਲਾਹਬਾਦ ਤੇ ਫਤਹਪੁਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਪੂਤ ਘਰਾਣੇ ਵਸਦੇ ਸਨ। ਪਨਵਰ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਜਪੂਤ ਸਰਦਾਰ, ਸ਼ੰਕਰ, ਦੇ ਘਰ ਰਾਇ ਸ਼ੰਕਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। 1230 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਰਾਇ ਸ਼ੰਕਰ ਜੋਨਪੁਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ : ਸਿਓ, ਟਿਓ ਤੇ ਘਿਓ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਗੋਂ ਤਿੰਨ ਕਬੀਲੇ ਸਿਆਲ, ਟਿਵਾਣੇ ਤੇ ਘੋਬੇ ਨਿਕਲੇ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੌਲਵੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਚੇਲਾ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਰਵਾਇਤ ਬਿਆਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਇ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਘਰ ਇਕੋ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਰਾਇ ਸਿਆਲ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਹ ਰਾਜਪੂਤ ਘਰਾਣਾ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਜੇ ਤੀਕ ਕਿਤੇ ਇਕ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਹਿ ਸਕਿਆ, ਜੋ ਰਾਇ ਸਿਆਲ ਕਿਸਮਤ ਅਜਮਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਇਹ ਸਮਾਂ 1243 ਈਸਵੀ ਦਾ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨ ਅਲਾਉ-ਦੀਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਪੂਤ ਘਰਾਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੱਤ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਉਦੋਂ ਪਾਕਪਟਣ ਸੀ ਜਿਥੇ ਸਾਡੇ ਫਕੀਰ ਕਵੀ ਬਾਬਾ ਫਕੀਦ ਜੀ ਨਵੇਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਇ ਸਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਪਾਹੁਲ ਲਈ।

ਉਦੋਂ ਰਾਇ ਸਿਆਲ ਦੀ ਉਮਰ 20 ਤੇ 30 ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫਕੀਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦਿਤੀ ਕਿ ਉਹ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਜਿਹਲਮ ਤੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਵਿਚ-

ਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਗੇ ਜਿਸ ਜਾ ਨਾਂ 'ਝੰਗ ਹੋਵੇਗਾ'। ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਝੰਗੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਝੰਗ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਕਸਬਾ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ। ਹੀਰ ਦੀ ਕਥਾ ਵੇਲੇ ਹਾਲੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਬਹੁਤਾ ਵਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਬਹੁਤੇ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜੰਗਲ ਬੋਲਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪਾਕ ਪਟਣ ਤੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਸਿਆਲ, ਸਾਲ੍ਹਵਾਣ (ਸਿਆਲਕੋਟ) ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੁਜਾ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਦੀਮੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਇਹੀ ਕਥਾਨਕ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਾਇ ਸਿਆਲ ਨੇ ਇਥੇ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲ-ਕੋਟ' ਬਣਵਾਇਆ, ਇਥੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਓ ਖਾਂ ਦੀ ਧੀ ਸੁਹਾਗ ਨਾਲ ਹੋਈ।

ਰਾਇ ਸਿਆਲ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਇਥੇ ਨਾ ਟਿਕ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਮੁੱਢ-ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਲੜਾਕੇ ਸਨ, ਜੋ ਰਾਇ ਸਿਆਲ ਨੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਾਇ ਸਿਆਲ ਝੰਗ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਵਸਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਕੱਛੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।² ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਵਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੀਏ, ਇਥੇ Imperial Gazetteer of India³ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ। ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਮੌਲੀ ਨਾਲ ਲੜਾਈ 325 (ਪੂਰਵ ਈਸਵੀ) ਵਿਚ ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਈ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਸ਼ੌਰ ਕੋਟ (ਸ਼ੌਰ ਕੋਟ) ਉਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਹੋ ਸ਼ੌਰ ਕੋਟ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਝੰਗ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਏ ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਨਦਾਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਂਦਾ ਹੈ : ਮੌਰੀਆ ਰਾਜੇ (ਸੀ—321-231 ਪੂਰਵ ਈ.) Gracio Bactrians (C.A. 190 B.C.) Indo Parthion (C—138 B.C.) Kushans or Indo Scythians (C—100 B.C.)

500 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਚਿੱਟੇ ਹੂਨਾਂ ਨੇ ਜਿੱਤ ਲਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੱਕਾਲਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਚਨਿਓਟ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹਕੋਟ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਿਆਲਕੋਟ ਨਾਲ।

ਹਯੂਨ ਸਾਂਗ ਵੇਲੇ (630 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਹ ਇਲਾਕਾ Tsekhia ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਹਿੰਦ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਹਮਣ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਸੋਂ ਇਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਹਿ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਇ ਸਿਆਲ ਵੀ ਇਥੇ ਤਾਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾ ਸਕਿਆ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਜਾੜ ਨੂੰ

Digitized by Anna Samaj Foundation, Chennai and eGangotri
 ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਸਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਿਆਲਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਉਦੋਂ
 ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਠਾਣ ਤੇ ਮੁਗਲ, ਰਾਜ ਸ਼ਾਹੀ ਲਈ ਉਲਝ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਾਲੇ ਉਦੋਂ
 ਝੰਗ ਦੀ ਨੀਂਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖੀ ਗਈ, ਝੰਗ ਦੀ ਨੀਂਹ ਤਾਂ ਚੂਚਕ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਮੱਲ ਖਾਂ
 ਨੇ ਰੱਖੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿਆਂਗੇ, ਇਥੇ ਪਹਿਲਾਂ
 ਅਸੀਂ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਦੇਣਾ ਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ :⁴

ਰਾਇ ਸ਼ੰਕਰ

ਸਿਆਲ

ਟਿਓ

ਘਿਓ

|

ਭਰਮੀ ——— ਕੋਹਲੀ ——— ਮਹਿਣੀ

ਭੂਪਤੀ

ਉਪਲ

ਅਚਲ

ਮਹੀਪਾਲ

ਚੋਟ (ਅਚਯੁਤ)

ਚੂਚਕ ਅਲਾ ਦਿੱਤਾ ਪੱਥਰ (ਵਿਹਤਰ ਜਾਂ ਵਿਹਦਰਬ)

ਮੱਲ ਖਾਂ

(ਜਿਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਝੰਗ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ)।

ਰਾਇ ਸਿਆਲ ਦੇ ਘਰ ਅੱਗੋਂ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ—ਭਰਮੀ ਕੋਹਲੀ ਤੇ ਮਹਿਣੀ।
 ਕੋਹਲੀ ਦਾ ਘਰਾਣਾ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਕੋਹਲੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛੇਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਮੇਂ ਚੂਚਕ
 ਇਕ ਚੰਗਾ ਨਾਮਵਰ ਸਰਦਾਰ ਹੋਇਆ।⁵

ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਹੀਰ ਦੀ ਰਥਾ ਸਮੇਂ ਹਾਲੀ ਝੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ
 ਵੱਸਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਪਿੰਡ ਚੂਚਕਾਣਾ ਹੀ ਸੀ।⁶ ਜਿਹੜਾ ਚੂਚਕ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ
 ਬੱਝਾ ਸੀ। ਹੀਰ ਚੂਚਕ ਦੀ ਧੀ ਸੀ।

ਚੂਚਕ, 84 ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ⁷ ਤੇ ਸ਼ਿੱਕਦਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ
 ਸ਼ਿੱਕਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਵਾਹ ਸਿਕਦਾਰੀ ਚੂਚਕ ਸੰਦੀ, ਭਰੀ ਗੁਜਰਾਨ ਲੰਘਾਈ।

ਚੂਚਕ ਆਪਣੇ ਇਸ ਪਰਗਣੇ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਪ੍ਰਮਾਣਿਆਂ ਹਾਕਮ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਾਰਣ
 ਹੀਰ ਅਸੰਝ, ਅੱਖੜ ਤੇ ਮੂੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਸੁਭਾ ਦੀ ਸੀ। ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਉਹ
 ਨੂਰੇ ਚੰਧੜ ਨਾਲ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਦੋ ਦੋ ਹੱਥ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਧਾੜ ਨੂੰ ਭਜਾ
 ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਰਮ ਇਕ ਹਾਕਮ ਦੀ ਧੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ

ਹੀਰ ਦੇ ਇਸੇ ਸੁਭਾ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਤੇ ਮਾਪੇ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹੋ ਗਏ । ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਦੇ (ਜੱਟ) ਰਾਇਆਂ ਨਾਲ ਹੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾ (ਦੰਦ ਕਥਾ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ । ਇਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਡਾ. ਸੀਤਤ (ਮੌਲਵੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ) ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚੂਚਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਸਤ ਮੱਲ ਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹੀ ਯੋਗ ਸੀ, ਚੂਚਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ ।⁸

ਸਭ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਇੰਨਾ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੱਲ ਖਾਂ ਯੋਗ ਪਾਤਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਚੂਚਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਿਲਖ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਬਣਾਇਆ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਜਾਂ ਪਠਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਹੀਰ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੱਲ ਖਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਆਲ ਘਰਾਣਾ ਇੰਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦਾ । ਮੱਲ ਖਾਂ ਸਿਆਲਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰਈਸ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਝੰਗ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਰਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਸੀ ।

ਸ਼ਹਿਰ ਝੰਗ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉਸ ਨੇ 1462 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਰੱਖੀ । ਉਹ ਇਲਾਕਾ ਉਦੋਂ ਝਨਾਂ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ, ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਮਦਾਰ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਸੀ । ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਹ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣੇ ।⁹ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਆਲਾਂ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਦਬਦਬਾ ਏਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਚੂਚਕ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਏਡਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । 16ਵੀਂ ਸਦੀ (ਈਸਵੀ) ਤਕ ਸਿਆਲ ਲੋਕ ਇੰਨੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ ।¹⁰ ਬਾਬਰ ਨੇ 1504-5 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੀ 'ਤੱਜ਼ੀਕ ਬਾਬਰੀ' ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਆਲਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ । ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਭੇੜਾ-ਖੁਸ਼ਾਬ ਤੇ ਚਨਾਬ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਹੁਕਮਰਾਨ ਸੱਯਦ ਅਲੀ ਖਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਹਮਲੇ ਕਾਰਣ ਭੱਜ ਗਿਆ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਥੇ ਤੈਮੂਰ ਬੇਗ ਦੇ ਵਸਾਏ ਤੁਰਕ ਹੀ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲ ਬਾਬਰ ਨੇ ਵੀ ਘੱਟ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕਾਫੀ ਅੰਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਹੈ ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ 1466 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮੱਲ ਖਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ਿਰਾਜ ਦੇ ਕੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣ ਗਿਆ ।

200 ਸਾਲ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਨਸਲ-ਬ-ਨਸਲ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ ।

Digitized by Aya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
 ਇਸ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਈ ਗਏ। ਮਲੇ ਖਾਂ ਦੇ ਪੌਤਰੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀ
 ਖਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਚਿਤੌੜ ਗੜ੍ਹ ਬਣਾਇਆ। ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਖੀਵਾ ਖਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖੀਵਾ ਦੀ
 ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ। ਜਲਾਲ ਖਾਂ ਚੌਥਾ ਰਈਸ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਪਹਾੜ ਖਾਂ
 ਨੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਪੌਤਰੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਖਾਂ ਨੇ ਚੰਗਾ ਬਦਲਾ ਲਿਆ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਈਸ ਵਲੀ ਦਾਦ ਖਾਂ ਸੀ।¹¹ ਉਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧਕ
 ਤੇ ਜੇਤੂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਚੰਗੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਪਰ ਲਾਹੌਰ
 ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਹਾਕਮ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ
 1747 ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰਿਆ।

ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸਕ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ
 ਨੂੰ ਘਰੇਲੀ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ, ਭੰਗੀ ਤੇ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਆਦਿ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰੇ ਕਰਨੇ
 ਪਏ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਹਾਕਮ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਖਹਿੜੇ ਪਏ ਰਹੇ।

1803 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਫਿਰ
 ਉਹੋ ਇਲਾਕਾ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਨੂੰ 60,000 ਦੇ ਸਾਲਾਨਾ ਖਿਰਾਜ ਬਦਲੇ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।
 1807 ਨੂੰ ਇਥੇ ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਮੁਲਤਾਨ
 ਦੇ ਹਾਕਮ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਗੜਬੜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਫਿਰ ਖਿਰਾਜ ਲੈ
 ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਅਖੀਰ 1810 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾ
 ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਨਾਇਤ ਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ
 ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੂਵਾਲਾ ਵਿਚ 12,000 ਰੁਪਏ ਦੀ
 ਵਾਰਸ਼ਕ ਜਾਗੀਰ ਮਿਲੀ। 1838 ਈਸਵੀ ਤਕ ਸਿਆਲ ਇਸ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਵਾਰਿਸ
 ਰਹੇ ਜੋ ਕਿ ਹੁਣ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਕ ਭਰਾ ਦੀ
 ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ
 ਜਾਗੀਰ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਜੁਗ-ਗਰਦੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ
 100) ਮਹੀਨਾ ਜਾਗੀਰ ਮਿਲੀ। 4 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਜਾਗੀਰ
 ਸਿਰਫ 41) ਰੁਪਏ ਰਹਿ ਗਈ। 1848 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਹ ਜਾਗੀਰ 60) ਰੁਪਏ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਸਿਆਲਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਚੋਖੀ ਝੋਲੀ ਚੁਕੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
 ਫੌਜ ਵਿਚ ਤਗੜੀ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾਈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਨੂਦੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।
 ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇੰਨਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ 1857 ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਸਮੇਂ ਦੀ
 ਸੇਵਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਲਈ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਦਾ
 ਖਿਤਾਬ, 500) ਦੀ ਖਿਲਾਅਤ ਤੇ 900) ਰੁਪਏ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। 1829
 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਾਗੀਰ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਪਾਸ ਆਪਣੀ 1,400 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ 10,000 ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ ਸੀ।¹² ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮੌਲਾ ਦਾਦ ਖਾਂ ਤੱਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ, ਆਨਰੇਰੀ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ, ਮੈਂਬਰ ਡਿ. ਬੋਰਡ ਤੇ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਵੀ ਸੀ।

ਵਰਤਮਾਨ ਝੰਗ ਮੁੜ ਕੇ ਵਸਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲਾ ਝੰਗ ਦਰਿਆ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਕਾਰਣ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।¹³

ਭੂਗੋਲਕ ਵਿਸਤਾਰ

ਝੰਗ, ਮੁਲਤਾਨ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਜ਼ਿਲਾ ਹੈ ਤੇ 30-35 ਅਤੇ

0 , 0 ,

32-4 ਤੇ 71-37-73 3 ਵਿਚਕਾਰ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਲ ਰਕਬਾ 6,652 ਮੁਰੱਬਾ ਮੀਲ ਹੈ।¹⁴ ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਤੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰ, ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ, ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ, ਮੁਲਤਾਨ, ਮੁਜ਼ਫਰਗੜ੍ਹ ਤੇ ਮੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਇਕ ਬੇਕਾਇਦਾ ਤਿਕੋਨ ਵਰਗੀ ਹੈ, ਪੂਰਬੀ ਅੱਧ ਰਚਨਾ ਦੁਆਬ ਵਿਚ ਹੈ, ਝੰਗ ਨਗਰ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਜਿਹਲਮ ਤੇ ਝਨਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਹੱਦਾਂ ਥਲ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਿੰਧ ਸਾਗਰ ਦੁਆਬ ਦਾ ਰੇਤ-ਥਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਪਾਸੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨੀਵੀਂ ਤੇ ਉਪਜਾਊ ਧਰਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀ ਤਿਕੋਨ ਦਾ ਸਿਰਾ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੈ ਤੇ ਆਧਾਰ (Base) ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੈ।¹⁵ ਇਸ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਕੋਣ (ਜ਼ਾਵੀਆ) ਮੁਜ਼ਫਰਗੜ੍ਹ ਦਾ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਆਧਾਰ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਤੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚਾਲੇ 124 ਮੀਲ ਦੀ ਘੇਰ ਹੈ। ਸਜੇ ਕੋਣ ਤੋਂ ਕੋਟ ਈਸਾ ਸ਼ਾਹ, ਖੀਵਾ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਵਿਚਾਲੇ 70 ਮੀਲ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਹੈ। ਉਪਰਲੀ ਚੋਟੀ (Apex = ਤਿਕੋਨ ਦਾ ਸਿਖਰ) ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਆਧਾਰ-ਕੋਣਾਂ ਦਾ ਫਾਸਲਾ 152 ਤੇ 124 ਮੀਲ ਹੈ। ਗਜ਼ੇਟੀਅਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਰਕਬਾ 5,712 ਮੁਰੱਬਾ ਮੀਲ ਹੈ। ਐਡਮਿਨਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਰੀਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ 5,702 ਮੁਰੱਬਾ ਅਤੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰੀਪੋਰਟ 6,007.435 ਮੀਲ ਹੈ।

ਦਰਿਆ ਝਨਾਂ, ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਕੱਟਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ 12 ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਤਿਕੋਨੀ ਚੋਟੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਲੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਬਹਾਉ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੈ ਤੇ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਜ਼ਿਲੇ ਨੂੰ ਦੋ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ।

ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਇਸ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ 56 ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਲਗ ਪਗ ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਹੀ ਜਿਥੋਂ ਕਿ ਝਨਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਇਸ ਜ਼ਿਲੇ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਵੀ ਲੱਗ ਪਗ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਹੀ ਵਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ 50 ਮੀਲ ਨੀਵਾਂ ਵਹਿ ਕੇ ਝਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਤੋਂ ਅੱਡ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਜ਼ਿਲੇ ਦੀ ਤਿਕੋਣ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਛੋਟੀ ਤਿਕੋਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਲੇ ਦੀ ਬਣਤਰ ਪੁਰਾਣੀ ਰੋਹੀ ਵਰਗੀ ਪਧਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ, ਸੰਦਲ ਬਾਰ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਪੱਥੀਆਂ, ਕੈਰਾਨਾ ਬਾਰ ਤੇ ਥਲ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਝਨਾਂ ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਕੱਟਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਦਲ ਬਾਰ ਝਨਾਂ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਕੈਰਾਨਾ ਬਾਰ ਝਨਾਂ ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਵਿਚਾਲੇ, ਅਤੇ ਥਲ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ। ਬਾਰ ਤੇ ਥਲ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਵਿਚਾਲੇ (ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਹੜ੍ਹ ਆਉਂਦੇ ਹਨ) ਇਕ ਦਰਮਿਆਨਾ ਜਿਹਾ ਰਾਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਉਤਾਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭੂਗੋਲਕ ਬਣਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਰ ਤੇ ਥਲ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਣੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਢ ਰੋਹੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਹ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਰਗੇ ਹਨ ਜੋ ਕਈ ਦੁਆਰਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਹਰ ਦੁਆਬ ਵਿਚ ਉਚਾਣਾਂ ਤੋਂ ਨੀਵਾਣਾਂ ਵੱਲ ਰਾਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਹਨ। ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਸਨ : ਸੰਦਲ ਬਾਰ, ਕੈਰਾਨਾ ਬਾਰ ਤੇ ਥਲ।

ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਇਹ ਹਨ : ਉਪਰਲੇ ਝਨਾਂ ਦੀ ਵਾਦੀ, ਹੇਠਲੇ ਝਨਾਂ ਦੀ ਵਾਦੀ, ਜਿਹਲਮ ਝਨਾਂ ਦੀ ਵਾਦੀ, ਹੇਠਲੀ ਰਵੀ ਦੀ ਵਾਦੀ।

ਇਥੋਂ ਦਾ ਪੈਣ ਪਾਣੀ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ, ਜੂਨ-ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਤਪਦੀਆਂ ਲੂਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪੱਤੇ ਤਕ ਸੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਧ ਜੁਲਾਈ ਤੋਂ ਵਰਖਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਅਤਿ ਸੁਹਾਵਣਾ ਮੌਸਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 10 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ਸਰਦੀ ਦਾ ਪੱਖ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਚਮਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੈਣ ਪਾਣੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੈ। ਵਰਖਾ 12.4 ਇੰਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਸਦੀਆਂ ਹਨ :

ਭੰਗੂ, ਮਿਰਕ ਸਿਆਲ, ਰਜੋਦੇ ਦੇ ਸੱਯਦ, ਲਤੀਫਪੁਰੇ ਦੇ ਸੱਯਦ, ਖੱਖਰ, ਮਸਨ ਦੇ ਸਿਆਲ, ਉਚ ਦੇ ਸੱਯਦ, ਰਿਹਾਨ। ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਘਰਾਣੇ, ਰਜਵਾਣੇ, ਭਰਵਾਣੇ, ਕੁਮਲਾਣੇ, ਚੂਚਕਾਣੇ, ਮਹਿਣ, ਮਰਾਲੀ, ਕੰਬੋ, ਰਾਜਪੂਤ, ਭੱਟੀ, ਬਲੋਚ, ਗਲੂਤਰੇ, ਕੁਕਰੇਜੇ, ਨਿਸਵਾਣੇ, ਲਾਲੀ, ਹਰਲ, ਮਰਲ, ਤੇ ਫੁਟਕਲ ਸੱਯਦ, ਜੱਟ, ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਅਤੇ

ਹੋਰ ਕਬੀਲੇ ।

ਕਸਬੇ: ਚਨਿਓਟ, ਸ਼ੋਰਕੋਟ, ਮਘਿਆਣਾ, ਝੰਗ, ਅਹਿਮਦਪੁਰ, ਕੋਟ ਈਸਾ ਸਾਹ, ਲਾਲੀਆਂ, ਵਸੂ ਅਸਥਾਣਾ, ਗੜ੍ਹ ਮਹਾਰਾਜਾ, ਰਸ਼ੀਦਪੁਰ ਤੇ ਮਸਨ ।

ਹੀਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਰਤਮਾਨ ਝੰਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੀਤੀ ਸਗੋਂ ਕੱਛੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜੋ ਕਿ ਸਿਆਲਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਵਸਾਇਆ ਸੀ । ਮੱਲ ਖਾਂ ਨੇ ਝੰਗ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਵਰਤਮਾਨ ਕਬਰ ਜੋ ਹੀਰ ਦੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੱਖਰੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠਾਂ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਦਰਿਆ ਝਨਾਂ (ਜਿਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ)

‘ਪਾਣੀ ਇਸ਼ਕ ਝਨਾਂ ਦਾ ਜਾਦੂਗਰ ਵਹੇ ।’ (ਕਾਦਰਯਾਰ : ਸੋਹਣੀ)

ਦਰਿਆ ਝਨਾਂ ਦਾ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਪ੍ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਦਰਿਆ’ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਕਈ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਸਿਫਤ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਏ ਹਨ ।¹⁶

ਇਸ ਦੇ ਸੋਮੇ ਚੀਨ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਸਨ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਚਿਨਾਬ (ਚੀਨ + ਆਬ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ।¹⁷ ਚੀਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਤੋਂ ਮੂਰਕ੍ਰਾਫਟ ਵੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦੇ ਯੂਨਾਨੀ ਨਾਮ ‘ਐਸੀਸਨੀਜ਼ ਜਾਂ ਐਚਸੀਨੀ’ ਵੀ ਚੀਨ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ।¹⁸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੂਨਾਨੀ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਵਸਦਾ ਰਸਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸਾਂ ਝੰਗ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਦਰਭਾਗਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਆਈਨਿ-ਅਕਬਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਦਰ-ਭਾਗਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ।¹⁹ ਆਰੀਅਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਐਕਸੀਨੀ ਅਤੇ ਬਤਲੀਮੂਸ ਨੇ ‘ਸਾਂਦਾਗਿਲਿਸ’ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ‘ਜੰਡਬਾਲਾ’ ਜਾਂ ‘ਸੰਤਰੂ’ ਆਦਿ ।²⁰

ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਾਲਾ ਦਰਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਲੈਟੀਚਯੂਡ 32°48 ਤੇ ਲਾਂਗੀਚਯੂਡ 77°27 ।

ਇਹ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਝੀਲ ਚੰਦਰ ਭਾਗਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ । ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ‘ਚੰਦਰ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਬੜਾ ਲਾਚਾ ਦੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਵੱਲ 16,22

ਫੁੱਟ ਦੀ ਉਚਾਈ (Diplozanthus Arbuscula) ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਖੋਜ 'ਦਸ਼' ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਦੱਰੇ ਦੀਆਂ ਢਲਵਾਨਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦਰਿਆ 115 ਮੀਲ ਦਾ ਚੱਕਰ ਕੱਟ ਕੇ ਟੰਡੀ ਤੇ ਜਾ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਤਿਬਤ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਰਿੰਟਾਕਾ ਦੱਰੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਉਚਾਈ 1300 ਫੁੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਟੰਡੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਉੱਤਰ ਵਲੋਂ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਨਦੀ 'ਸੂਰਜ ਭਾਗਾ' ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵੱਲ 130 ਮੀਲ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸਤਵਾਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ 5,000 ਫੁੱਟ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਿਨੱਦ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਫਿਰ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਜੰਮੂ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਅਖਨੂਰ ਜਾ ਪੁਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਥੇ ਇਹ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਦੇ ਯੋਗ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਖੇੜੀ ਰੀਹਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਲ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਚਿਨਾਬ (ਚੀਨ + ਆਬ = ਚੀਨ ਦਾ ਦਰਿਆ) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਭੋਂ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਤੇ ਰਾਮਨਗਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਫਿਰ ਜ਼ਿਲਾ ਝੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਝੰਗ ਦੇ ਸਜੇ ਪਾਸੇ ਜਿਹਲਮ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤ੍ਰਿਮੂਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਲੈਟੀਚਯੂਡ $31^{\circ} 12'$ ਅਤੇ ਲਾਂਗੀਚਯੂਡ $72^{\circ} 12'$ ਹੈ।

ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਪਾਸਿਓਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, 50 ਮੀਲ ਹੇਠਾਂ ਫਜ਼ਲਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ, ਲੈਟੀਚਯੂਡ $30^{\circ} 33'$ ਅਤੇ ਲਾਂਗੀਚਯੂਡ $71^{\circ} 46'$ ਉੱਚ ਤੋਂ ਲਗ ਪਗ 180 ਮੀਲ ਦੂਰ, ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ 53 ਮੀਲ ਉਪਰ, ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਵਹਿੰਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕੁ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਹਿੰਦਾ 110 ਮੀਲ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਘਾਰਾ ਤੇ ਬਿਆਸ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਲੈਟੀਚਯੂਡ $29^{\circ} 21'$ ਤੇ ਲਾਂਗੀਚਯੂਡ $71^{\circ} 6'$ ਹੈ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਹਦਾ ਲਾਲ ਰੰਗਾ ਪਾਣੀ, ਵੱਖਰੀ ਝਲਕ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਰਾਵੀ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਤੇ ਮਟਵਾਲਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੂੰ 'ਪੰਜ ਨਦ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਖੀਰ ਤੇ ਇਕੱਠੇ 765 ਮੀਲ ਵਹਿ ਕੇ ਸਿੱਠਨਕੋਟ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਇਹ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦੇ ਹਨ। ਲੈਟੀਚਯੂਡ $28^{\circ} 55'$ ਅਤੇ ਲਾਂਗੀਚਯੂਡ $70^{\circ} 28'$ ਹੈ। ਇਹ ਮਿਲਾਪ, ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ 450 ਮੀਲ ਉਰੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਮਪੀਰੀਅਲ ਗਜ਼ੇਟੀਅਰ ਅਨੁਸਾਰ 1245 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਹ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਵਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ 1397 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਝਨਾਂ ਨੇ ਰੁਖ ਬਦਲ ਕੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਮੁਹਾਰ ਮੋੜ ਲਈ।

ਜੋਗੀ-ਟਿੱਲਾ

ਜੋਗੀ ਟਿੱਲੇ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿੱਸਾ-ਲੇਖਕ ਨੇ ਭੂਗੋਲਕ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ-ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਵਿਸਤਾਰ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਾਰਿਸ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚੁੱਪ ਹੈ।

ਜੋਗੀ ਟਿੱਲਾ ਜ਼ਿਲਾ ਜਿਹਲਮ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ 3,242 ਫੁੱਟ ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਜ਼ਿਲਾ ਜਿਹਲਮ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਹੀ ਵੱਲ ਲੂਣ-ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਹੈ। ਬੁੰਗਾ ਰੋੜ੍ਹ ਤੋਂ ਇਹ ਪਹਾੜੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਜੋਗੀ ਟਿੱਲੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਸਿੱਧੀ ਢਲਵਾਣ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਹਨ ਵਾਦੀ ਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਨੀਵੀਆਂ ਪੱਧਰੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਹਨ। ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਟਿੱਲਾ—ਜੋਗੀ ਟਿੱਲਾ—ਇਥੇ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਟਿੱਲੇ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਚੋਟੀ ਜਾਂ ਪਹਾੜੀ ਜਾਂ ਰੇਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ²¹ ਟਿੱਬਾ। ਇਹ ਟਿੱਲਾ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੋਂ ਵੀ ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।²² ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜੋਗੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਣ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਿਕੰਦਰ ਵੱਲੇ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਦਾ ਹਾਥੀ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਲੱਭਦਾ ਇਸ ਟਿੱਲੇ ਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਪੋਰਸ ਨੂੰ ਸਿਕੰਦਰ ਨਾਲ ਲੜਨ ਤੋਂ ਇਹ ਕੇ ਵਰਜਿਆ ਕਿ 'ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਹੀ ਨਸਲ ਦੇ ਹੋ।' (ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ 'ਤੇ, ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਡਰ ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਤ ਦੇ ਆਏ ਹਾਂ।)

ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਤੋਂ ਚਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਰਾਜਸਥਾਨ (ਜੋਧਪੁਰ) ਦਾ ਜੰਮ-ਪਲ ਸੀ²³। ਉਸ ਨੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਦਰਸ਼ਨ ਧਾਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਯੋਗ-ਮਤ (ਜੋਗੀ ਪੰਥ) ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤ ਕਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਪਿਆ। ਗੋਰਖ ਉਸ ਦੇ ਖਾਸ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਨੂੰ ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਵੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਗੋਰਖਨਾਥ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਕ ਅਰਥ ਹਨ ਗੋ (ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ) ਰੱਖ (ਰਖਸ਼ਕ, ਰਖਿਅਕ) ਭਾਵ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਣ ਵਾਲਾ। ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਨਗਰ ਗੋਰਖਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।²⁴ ਇਹ ਕਨਪਟੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਚਾਰੀਆ ਸੀ।

ਸਾਡੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ 'ਬਾਲ-ਨਾਥ' ਜਾਂ ਸਿੱਧ ਬਗਾਈ ਜਾਂ ਸਿੱਧ ਸਵਾਈ ਨਾਲ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਬਾਲ-ਨਾਥ' ਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜੋਗੀ-ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ

ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ²⁵ਘੁਲਿਓ ਕੁਲੀਨ ਬੋਧੀ (Fahliya Kulina Bodhi) ਦੀ ਉਹ ਬੰਸਵਲੀ ਹੈ ਜੋ ਭਾਂਸ਼ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਮਛੰਦਰ, ਗੋਰਖਨਾਥ, ਰਤਨ ਨਾਥ, ਧਰਮ ਦਾਸ, ਵਿਸ਼ਨ ਦਾਸ, ਨਰਪਤ, ਗੁਰਦਾਸ, ਜੋਧਾ ਰਾਮ, ਮਥਰਾ ਦਾਸ, ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ, ਲਛਮਣ ਦਾਸ, ਧਰਮ ਦਾਸ, ਸਿਵ ਸਵਾਈ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾਸ, ਗੁਜਾਈ ਜਾਂ ਸਾਈ ਦਾਸ, ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ ।

ਇਸ ਸਾਰੀ ਬੰਸਵਲੀ ਵਿਚ ਬਾਲ-ਨਾਥ ਦਾ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਟਿੱਲੇ ਵਾਲੇ ਹਰ ਜੋਗੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਬਾਲ ਨਾਥ (ਜਾਂ ਪੀਲਨਾਤ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿਛੇ ਦਸ ਆਏ ਹਾਂ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । 'ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਸਸੇ ਦੇ ਜੋਗੀ ਨੂੰ 'ਬਾਲ ਨਾਥ' ਕਿਹਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਤਾਂ 'ਬਾਲਦੁਦਾਈ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਵੀ 'ਬਾਲ ਨਾਥ' ਆਖਿਆ ਹੈ । ਦਮੋਦਰ ਨੇ 'ਸਿਧ ਬਗਾਈ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ ।'

ਸਿੱਧ ਬਗਾਈ ਜਾਂ ਸਿੱਧ ਸਵਾਈ ਹੀ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ (1469-1538 ਈਸਵੀ) ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟਿੱਲਾ-ਯਾਤਰਾ ਕਾਰਣ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪੱਥਰ ਵੀ ਹਨ । ਨਾਂਗੇ ਸਾਧੂ ਪੁਜਾਰੀ ਹਨ ।

ਹੀਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਸਾਂ ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ (ਜਾਂ ਸੱਯਦ ਯੁੱਗ) ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਜੋਗੀ 'ਸਿੱਧ-ਬਗਾਈ' ਜਾਂ 'ਸਿੱਧ ਸਵਾਈ' ਹੀ ਸੀ । ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਤਾਰੀਖ ਵਿਚ ਇਸ ਟਿੱਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ।²⁶

ਰਾਂਝਾ ਜਾਤੀ ਤੇ ਤਖਤ ਹਜ਼ਾਰਾ

ਰਾਂਝਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਸੁਣਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੇ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ।

ਰਾਂਝਿਆਂ ਬਾਰੇ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਚੇ ਅਬੁਜ਼ਹਿਲ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਹਨ । ਅਬੁਜ਼ਹਿਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰੇ ਦੌਰਾਨਾਂ ਦੇ ਯਾਰਾਂ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰਾਂਝਾ ਸੀ । ਦੌਰਾਨਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਰੰਗਪੁਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹਪੁਰ (ਖਰਾਣਾ ਬਾਰ) ਵਿਚ ਆ ਵੱਸਿਆ ਸੀ । ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਜਾਤੀ ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਝੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾ ਵਸੀ ।²⁷ ਇਹ ਲੋਕ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ।

ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਵੀ, ਸਰ ਡੈਨਜ਼ਿਲ ਇਬਟਸਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਨਸਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ।²⁸ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੱਟ ਆਖਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ । ਕਿਉਂਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਵਾਹੀ ਤੇ ਡੰਗਰ ਚਾਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਮੁੱਖ ਪੇਸ਼ਾ ਸੀ। ਚੁਹਿਰੀ ਰਾਜਪੂਤੀ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਸੁਮੇਲਸਾਯੀ ਮੱਤ ਵਿਚ ਆਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਹੀ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ, ਸ਼ਾਸਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਨੀਵੀਆਂ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜਪੂਤੀ ਅਸਲਾ ਵੀ ਓਹਲੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਡਾ. ਸੀਤਲ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹੀ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਰਾਝਾ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਜਪੂਤੀ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ (ਹੀਰ) ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ।²⁹

ਕਰਨਲ ਡੇਵੀਜ਼ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲੇ ਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰਜਬੰਸੀ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਨਸਲ ਵਿਚੋਂ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੱਟ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਰਾਝੇ ਜੱਟ ਅਖਵਾਉਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਝਾ ਜੱਟ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਏਡੀ ਅਮੀਰ ਜਾਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਵਾਗੀ (ਗਾਵਾਂ ਮੱਝਾਂ ਚਰਾਉਣ ਵਾਲਾ) ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਸਭਨਾਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਝੇ ਨੇ ਚਾਕ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਤੇ ਚੂਚਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵੱਗ ਉਸ ਮਗਰ ਇੰਜ ਚਲਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸ਼ਨ ਦੀ ਬੰਸਰੀ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਦੁਆਰਕਾ ਦੀਆਂ ਗਉਆਂ।

ਰਾਝੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਉੱਚੇ ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਜਿਹਲਮ ਤੇ ਝਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਹੈ। ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਥੋੜੇ ਹਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਅਜੇ ਤਕ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਕਰਨਲ ਡੇਵੀਜ਼ ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਮਨ ਪਸੰਦ ਤੇ ਸਥਿਰ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਾਹਕ ਜੱਟ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਗੋਂਡਲਜ਼ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।³⁰

ਸਾਡਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਝਾ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕ ਭਾਰਤੀ ਅਸਲੇ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਨ, ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਚੇ ਦੀ ਨਸਲ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕਈ ਇਕ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕੈਪਟਨ ਵਾਟਰਫੀਲਡ ਵੀ ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।³¹

ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰਾ

ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਮੱਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮੰਜ਼ਲੇ-ਮਕਸੂਦ ਦੇ ਰੂਪਕ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ :

‘ਹਾਜੀ ਲੋਕ ਮੱਕੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ, ਅਸੀਂ ਜਾਣਾ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ...’ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ

ਸੱਯਦ ਕਰਮ ਅਲੀ ਸ਼ਾਹ

ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਮਾਣਤਾ ਮਿਲ ਜਾਣੀ ਇਕ ਵਡਿਆਈ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਕ ਪਰੰਪਰਾਂ ਜਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਅਤਿ ਪੁਰਾਣਾ ਪਿੰਡ ਅੱਜ ਵੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਰਗੋਧਾ ਦੀ ਤਸੀਲ ਭਲਵਾਲ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਝਨਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਛੱਬ ਸਾਂਭੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਦੇ ਮੁਖ-ਨਾਇਕ ਰਾਂਝੇ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਮਰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਮਹਿਕ ਨਾਲ ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਦਰੱਸੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਹਾਮਦੀ ਦੀ ਕਬਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ 'ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਮੇਲਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਕਬਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਨਹੀਂ।³² ਇਹ ਇਥੋਂ ਦੇ ਭੋਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਨਿਰਭਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਣੀ 'ਤੇ ਹੀ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਬੋਝਾ ਦੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਅਜੇ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਂਝੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਇਥੇ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ :

ਵੇ ਮੀਆਂ ਰਾਂਝਿਆ ਵੇ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ, ਆਪ੍ਰ ਬਣਸਾਂ ਹੀਰ ਸਿਆਲ ਵੇ। ਜਾਂ
ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੁਖ ਦਿਖਲਾ ਜਾ ਪਿਆਰਾ, ਕਾਹਨੂੰ ਛਡਿਓ ਈ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰਾ।

ਗਜ਼ੇਟੀਅਰ ਸ਼ਾਹਪੁਰ³³ ਵਿਚ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਦੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਜਹਾਂਗੀਰ ਨਗਰ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਈਨਿ ਅਕਬਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਮਹੱਲ 46, 89, 136 ਦਾਮ (1, 17, 228 ਰੁਪਏ) ਸਾਲਾਨਾ ਟੈਕਸ ਭਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਖੂਹ, ਇਕ ਮਸੀਤ ਤੇ ਕਈ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਹਨ। 200 ਸਾਲ ਉਜੜਿਆ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1785 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ।

ਖੇੜਾ ਤੇ ਰੰਗਪੁਰ

ਖੇੜਾ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਾਨ ਜਾਤੀ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਤਸੀਲ ਕਬੀਰਵਾਲਾ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਕਬੀਲਾ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਇਥੇ ਆ ਵਸਿਆ।³⁴

ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਲਾ ਵੀ ਰਾਜਪੂਤ (ਸੂਰਜਵੰਸ਼) ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਮਥੁਰਾ ਨਗਰੀ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਇਹ ਮਾਲਵਾ ਦੇ ਤਖ਼ਤਵਿੰਡ ਵਿਚ ਆ ਵਸੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ

ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇਲਾਕਾ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਉਥੋਂ ਦੀ ਕੰਗ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਾਰ ਗਏ ਤੇ ਖੋੜੇ ਇਥੇ ਹੀ ਵਸ ਗਏ ।

ਸਿਆਲਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਹਾਕਮ ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਂਜ ਤਗੜੀ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਇਜ਼ਤ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਰੰਗਪੁਰ ਦੇ ਖੋੜੇ ਹੀਰ ਦਾ ਸਾਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ ।

ਰੰਗਪੁਰ

ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਜ਼ਫਰਗੜ੍ਹ ਦਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਕਸਬਾ ਹੈ । ਝਨਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਰੰਗਪੁਰੋਂ ਸੜਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜ਼ਿਹੜੀ ਮੂੰਡਾ ਤੇ ਡੇਰਾ ਦੀਨ ਪਨਾਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਕੁਲ ਰਕਬਾ 2,009 ਏਕੜ ਹੈ । ਇਹ ਇਲਾਕਾ $30^{\circ}49'46''30$ ਅਤੇ 29° ਲੈਟੀਚਯੂਡ ਅਤੇ $71^{\circ}49'15$ ਤੇ $70^{\circ}33'20$ ਲਾਂਗੀਚਯੂਡ ਤੇ ਹੈ । 1873-80 ਈਸਵੀ ਦੀ ਸੈਟਲਮੈਂਟ ਰੀਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਆਬਾਦੀ 1,439 ਸੀ ।³⁵

ਕੋਟ ਕਬੂਲਾ

ਅਸਾਂ ਕੋਟ ਕਬੂਲੇ ਬਾਰੇ ਚੌਖੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਮਪੀਰੀਅਲ ਗਜ਼ੇਟੀਅਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸਿਰਫ ਡਾ. ਮੌਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਈਨ-ਅਕਬਰੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਂਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੂਬਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ । ਇਸ ਸੂਬੇ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸਨ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਦੀਪਾਲਪੁਰ, ਜੋ 29 ਮਹਲਾਂ ਜਾਂ ਪਰਗਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਦੇ ਨਾਂ ਸਨ, ਪਟਨ, ਦੀਪਾਲਪੁਰ, ਕਬੂਲਾ, ਸਤ-ਘਰਾ ਤੇ ਫਰੀਦਾਬਾਦ ।³⁶

ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਟ ਕਬੂਲਾ ਬਹੁਤ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹਾ ਨਗਰਨੁਮਾ ਪਿੰਡ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ ਹੀਰ, ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਇਨਸਾਫ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿਤਾ ਤੇ 'ਅਦਲੀ ਰਾਜਾ' ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਡਾ. ਮੌਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖਿਆਲ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਕੋਈ ਨਾ ਰਹੀ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਹ ਨਜ਼ਰੋਂ ਓਹਲੇ ਰਿਹਾ ।

ਹੀਰ ਦੀ ਕਬਰ

ਹੀਰ ਦੀ ਕਬਰ ਝੰਗ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਲ, ਚਨਿਓਟ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਤੇ ਅਣਘੜਿਆ ਮਕਬਰਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਸ

ਮੁਖ-ਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਕਬਰਾਂ ਹੀ ਸਰ ਟੋਪਲ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ³⁸ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਹਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਹੀਰ ਮਿਲੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਮਕਬਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਾਉਣਾ, ਫਿਰ ਸੁਖ ਪਾਉਗੇ। ਇਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਤੀਵੀਆਂ ਹੁਮ ਹੁਮਾ ਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਮਾਈ ਹੀਰ' ਦਾ ਸੰਬੰਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੀਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਕਦਰ ਸੀ। ਡ. ਸੀਤਲ ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ਼ੌਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ³⁹ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਬਰ ਉਪਰੋਂ ਖੁਲ੍ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਰਸ਼ ਸਮੇਂ ਐਨ ਕਬਰ 'ਤੇ ਮੀਂਹ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

ਸਾਡਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹੀਰ ਦੀ ਕਬਰ ਇਕ ਮਨੋਘੜਤ ਗੱਲ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਾਵਰ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਧੁਮਾ ਦਿਤੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੀਰ ਦੀ ਕਬਰ ਹੈ। ਹੀਰ ਤਾਂ ਮੱਕੇ ਵਲ ਰਾਝੇ ਨਾਲ ਟੁਰ ਗਈ ਸੀ। ਕਦੋਂ ਮਰੀ? ਕਿਥੇ ਮਰੀ? ਇਹ ਸਭ ਅਣਬੁੱਝ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਫਕੀਰ ਦੀ ਕਬਰ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੇ ਇਹ ਨਾਂ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. Griffin, 'Chiefs and Families of Note in Punjab',
P.p. 365—66
2. ਕੱਛ ਜਾਂ ਕੱਛੀ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਦਰਿਆ ਜਾਂ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉੱਚਾ ਟਿੱਲਾ ਜਾਂ ਪਹਾੜੀ ਹੋਵੇ।
3. 'Imperial Gazetteer of India' Vol. V, p. 80.
4. ਇਹ ਤਾਲਿਕਾ ਮੈਂ. ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ 'ਤਾਰੀਖਿ ਝੰਗ ਸਿਆਲ' ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ।
5. E. B. Steedman : The Chuchkanas are the descendants of Chuchak, who was the Syal Chief next before Mal Khan, his nephew, who founded Jhang. They are now located on either side of the Chenab, north of Jhang, the Chief villages are Kunanwala on the left, and Pipalawala on the right bank. [Revised settlement Report of Jhang, p. 29,

6. ਮੋਲਵੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਚੇਲਾ, 'ਤਾਰੀਖਿ ਝੰਗ ਸਿਆਲ', ਪੰਨੇ 1-13
7. ਡਾ. ਸੀਤਲ, 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਭੂਮਿਕਾ', ਪੰਨਾ 47
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੳ-3
9. ਮੋਲਵੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਚੇਲਾ, 'ਤਾਰੀਖਿ ਝੰਗ ਸਿਆਲ' (ਫ਼ਾਰਸੀ), ਪੰਨਾ 23
10. E. B. Steedman, 'Revised Settlement Report of Jhang',
p. 30
11. 'ਰਈਸਾਨਿ ਪੰਜਾਬ' (ਉਰਦੂ), ਪੰਨਾ 480
12. 'Chiefs of the Punjab', p. 370
13. ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਚੇਲਾ : ਅੰ ਸ਼ਹਰ ਬਾਅਦ ਮੁੱਦਤੇ ਬਿਸੀਆਰ ਦਰਿਆ ਬੁਰਦ ਸੁਦਾ—
ਬਾਅਦ ਅਜ਼ ਦਰਿਆਇ ਬੁਰਦ-ਇ-ਅੰ ਸ਼ਹਰ-ਇ-ਕਦੀਮ ਬਿਨਾਇ ਯਾਫ਼ਤ
ਅਸਤ । (ਤਾਰੀਖਿ-ਝੰਗ ਪੰਨੇ 13-14)
14. 'Imperial Gazetteer of India', Vol. V p. 80
15. 'Report on the revised settlement of the Jhang Distt: of
the Punjab, B. Steedman', 1874-1880, p. 27
16. ਗੁਰ ਗੁਰੱਸਨਾ ਜ ਇਸ਼ਕ ਕਸ ਬਾਸ਼ਦ, ਸੁਏ ਚਨਾਬ ਸੈਰ ਬਸ ਬਾਸ਼ਦ ।
(ਸਾਦਿਕ : ਸ਼ੋਕ ਨਾਮਾ (ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ))
17. Sayyed Mohd. Latif, 'History of the Punjab', Chapter on
Hydrography of the Punjab, p. 7
18. Moorcraft, 'Travels', Vol. I, p 196
19. ਅਲਾਮਾ ਅਬੂ ਅਲ-ਫਜ਼ਲ, 'ਆਈਨਿ ਅਕਬਰੀ', ਪੰਨਾ 1019
20. ਡਾ. ਸੀਤਲ, 'ਭੂਮਿਕਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', ਪੰਨਾ 7
21. ਕਾਚਨ ਸਿੰਘ, 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼', ਪੰਨਾ 412
22. Alexander Cunningham writes : 'The tilla range, which
is about thirty miles in length, occupies the west
bank from the great east bank of the river below
Mangala, to the bed of the Bunhen river, 12 miles to
the north of Jalalpur. Tilla means simply a 'peak or
hill' and the full name is 'Gorakhnath Ka Tilla'. The
more ancient name was Balnath Ka Tilla. Both of these
are derived from the temple on the summit, which
was formerly dedicated to the sun, Balnath, but is

now devoted to the worship of Goraknath, a form of Siva. The later name, however, is very recent as Mogal Beg, who surveyed the country between 1784 to 1794 A.D., calls the hill 'Jogian di Tibi' or tower of Jogis whose Chief is called 'Bilnat'. Abul Fazal also mentions the 'Call of Balnat' and the attendant Jogis, or devotees from whom the hill is still sometimes called Jogi Tilla,

But the name of Balnath is most probably even older than the time of Alexander, as Plutarch relates that, when Porus was assembling his troops to oppose Alexander, the royal elephant rushed up a hill sacred to ascend and in human accents exclaimed 'O great king, who are descended from Gogasior, forbear all Opposition to Alexander, for Gogasior himself was also of the race to Jove'.

The Hill of the Sun is only a literal translation of Balnath Ka Tilla but Plutarch goes on to say that it was afterwards called to 'Hiss of the Elephant' which I take to be another proof of its identity with Balnath, forms this name is commonly pronounced Bilnat by the people.

And is so written by Mogal Beg, the Macedonians, who had just come through Persia, would almost certainly have mistaken it for 'Filnath' or 'Pilnarh', the Elephant. But where ever Alexander's Camp may have been, whethet at Jhelam or Jalalpur, this remarkable hill which is the most commanding object within fifty miles of the Hydaspes, most certainly have attracted the attention of Mecadonism. 'The Ancient Geography of India', p. 139

23. ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, 'ਇੰਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ', ਪੰਨਾ 29
24. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼', ਪੰਨਾ 322
25. ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, 'ਇੰਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ', ਪੰਨੇ 38-39

27. Capt. Waterfield 'Gazetteer of Gujrat Distt.' p. 50
28. Sir Denziel Ibbetson. 'A Glossary of the Tribes and Castes of the Punjab and N. W. F. Provinces', Vol. II, p. 323 and 534.
29. ਡਾ. ਸੀਤਲ, 'ਭੂਮਿਕਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' ਪੰਨਾ 15
30. Col. Davies, 'Gazetteer of Shahpur', p. 47
31. Capt, Waterfield, 'Gazetteer of Gujerat', p. 50
32. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀਤ ਦਾ ਲੇਖ 'ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਵਾਲੀ ਰਾਂਝਾ', 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ', ਵਾਰਿਸ ਅੰਕ, 1964, ਪੰਨਾ 97
33. 'Gazetteer Shahpur Distt.', 1917, p. 33
34. Sir Denziel Ibbetson, 'Glossary of Tribes and Castes of the Punjab and N.W.F. Provinces' p. 534
35. Report on the First Regular Settlement of Muzeffargarh Distt 1873-80 A D ', p. 4 and 44
36. ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' (ਉਰਦੂ) 1947, ਪੰਨਾ 59
37. 'Gazetteer of Jhang' p. 31 (1908)
38. Temple, 'Legends of the Punjab', p. 177
39. 'ਭੂਮਿਕਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', ਪੰਨਾ 40

3.

ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ

ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਥਮ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦਮੋਦਰ ਗੁਲਾਟੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਉਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਉਕਾਈਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਅਸਲ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਨਿਸਚਿਤ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਧਾਰਣਾ ਕਈ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਈ। ਸਾਡੇ ਮੁਢਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਲੋਕੋਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦਮੋਦਰ ਨੂੰ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਥਮ ਲੇਖਕ ਮੰਨਦੇ ਰਹੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹੀ ਕਹਾਣੀ 'ਬਾਕੀ ਕੋਲਾਬੀ' ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਗੰਗ ਭੱਟ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਣੀ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪੂਰਵਕਾਲੀ ਆਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਜੋਕੇ ਖੋਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ, ਇਸ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਅਤੇ ਅਸਲ ਸਮਾਂ ਲੱਭਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਜਾਗਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ :

1—ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਸੰਬੰਧੀ ਮਿਲਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਕੇਤ।

2—ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਥਮ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸੰਕੇਤ।

3—ਝੰਗ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

4—ਹੀਰ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ 1398 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਪਿਛੋਂ ਬਾਬਰ ਤਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ।¹ ਖਾਸ ਕਰਕੇ

ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ, ਲਾਹੌਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਸਰਹਿੰਦ, ਸਮਾਣਾ, ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤਕ ਅੰਨ੍ਹੇਰ-ਗਰਦੀ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ।¹ ਕੋਈ ਵੀ ਸਥਾਈ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਸੱਯਦ ਤੇ ਲੋਧੀ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਹੀ ਰਾਜੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਅਕਬਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਘੁੱਗ ਵੱਸਦਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਭਾਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇਕ ਦੈਵੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਮੋਦਰ ਅਕਬਰ ਦੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਮਹਿਮਾ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਬੀਤੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਏ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੀਏ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਥਮ ਸੋਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੁਗਮਤਾ ਰਹੇਗੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਕੇਤ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ (1538 ਤੋਂ 1599 ਈਸਵੀ) ਨੇ ਕੀਤਾ। ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਹਨ :

- 1—ਰਾਂਝਾ ਜੋਗੀ ਮੈਂ ਜੁਗਿਆਣੀ, ਕਮਲੀ ਕਰ ਕਰ ਸਡੀਆਂ।
- 2—ਨਦੀਓਂ ਖਾਰ ਰਾਂਝਣ ਦਾ ਠਾਣਾ, ਕੀਤਾ ਕੌਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਜਾਣਾ।
- 3—ਜੋਗੀ ਹੋਵਾਂ ਪੁੰਨਾਂ ਪਾਵਾਂ, ਤੇਰੇ ਕਾਰਣ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂ।
- 4—ਹੀਰੇ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਚਿਰੋਕਾ ਆਹਾ, ਜਾਂ ਆਹੀ ਦੁੱਧ ਵਾਤੀ।
- 5—ਸੈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਹਿਮਤ ਜਾਵੇ, ਜੇ ਰਾਂਝਣ ਪਾਵੇ ਝਾਤੀ।
- 6—ਜੋ ਤੂੰ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਸਾਈਂ, ਅਸੀਂ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ।
- 7—ਮਾਹੀ ਮਾਹੀ ਕੂਕਦੀ ਮੈਂ ਆਪੇ ਰਾਂਝਣ ਹੋਈ,

ਰਾਂਝਣ ਰਾਂਝਣ ਸਭ ਕੋਈ ਆਖੇ, ਹੀਰ ਨਾ ਆਖੇ ਕੋਈ।²

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ (1538 ਈਸਵੀ ਤੋਂ 1599 ਈਸਵੀ) ਹੈ।³ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਦਮੋਦਰ ਤੋਂ ਰਤਾ ਕੁ ਵਡੇਰਾ ਜਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਦਮੋਦਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹੀਰ ਦੀ ਰਚਨਾ 1605 ਈਸਵੀ ਤੋਂ 1615 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮੁਕਾਈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦਮੋਦਰ ਤੋਂ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵੀ 1551 ਈਸਵੀ ਤੋਂ 1628 ਈਸਵੀ⁴ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ 17ਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਰਾਂਝਾ ਹੀਰ ਵਖਾਣੀਐ, ਉਹ ਪਿਰਮ ਪਿਰਾਤੀ।

ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾਂ ਪਿਰਹੜੀ, ਗਾਵਨ ਪਰਭਾਤੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦੋ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੀਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਮੋਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਬਣ

ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ।
ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਤਰ ਇੰਨੀ ਛੋਟੀ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਾਹ
ਹੁਸੈਨ ਵਰਗੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਰਾਝਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਰਹੱਸਵਾਦ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਫੜਦਿਆਂ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਰਗਾ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਕਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਪਰਮ
ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਚੋਖਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘਣ ਪੂਰ ਹੀ ਪੈਂਦਾ
ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਸੇ ਕਥਾ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਕਵੀ ਆਲੰਬਣ ਬਣਾ
ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਕਥਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣ ਦਾ
ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਦਮੋਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਕਥਾ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ
ਉਹ ਹੈ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਾਇਰ (ਬਾਕੀ ਕੋਲਾਬੀ) ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਹੀਰ ਰਾਝਾ।⁶ ਇਸ ਬਾਰੇ ਡਾ.
ਬਾਕਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਕੋਲ ਜਨੂਬ ਵਿਚ $63^{\circ} 41'$ ਬਲੰਦ
ਤੇ $37^{\circ} 39'$ ਅਚਜ਼ ਬਲੰਦ ਤੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੁਣ ਵੀ ਵਾਕਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਲਾਬ
ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਵੀ 'ਬਾਕੀ ਇਬੰ' ਦਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਅਕਬਰ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ
1579 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਜੋਨਪੁਰ ਵਿਚ ਮਾਸੂਮ ਖਾਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।
ਮੁੱਲਾਂ ਬਦਾਯੂਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੁਸਤਕ 'ਮੁੰਤਖਿਬ-ਉਲ-ਤਵਾਰੀਖ' (ਜਿਲਦ ਸੋਇਮ
ਮਨ 194) ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵੀ
ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਕਰ ਨੇ ਉਸ 'ਮਸਨਵੀ ਹੀਰ ਰਾਝਾ' ਦੀ ਇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਕਾਪੀ
ਆਪ ਵੀ ਵੇਖੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਸਰ ਸ਼ਹਾਬ-ਉ-ਦੀਨ ਕੋਲ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਵੀ
'ਬਾਕੀ' 1579 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੁਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਇਹ
ਰਚਨਾ 1579 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ, ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ
ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਡਾਕਟਰ ਬਾਕਰ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਉਸ ਨੇ 1579
ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੀ।

ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਟੁਰ ਕੇ ਕਿਥੇ ਦੀ
ਕਿਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਬੈਠੇ ਇਕ ਬਲੋਚੀ ਦਾ,
ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਵੀ ਇਹੋ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਕਾਫੀ ਚਿਰ
ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਰ-ਮਨ ਪਿਆਰੇ ਨਾਇਕ
ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ।

ਇਕ ਹੋਰ ਕਵੀ 'ਗੰਗ ਭੱਟ' (ਜੋ ਕਿ ਅਕਬਰ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਵੀ ਦੱਸਿਆ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਦਮੋਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਝਗੜਾ ਹੀਰ ਰਾਝੇ ਕਾਜ਼ੀ ਜੀ ਕਾ' ਕਥਿਤਾਂ ਵਿਚ

ਲਿਖ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਕਾਪੀ ਅਸੀਂ (ਸ੍ਰ.) ਸ੍ਰੀ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਪਾਸ ਵੇਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਪੱਥੀ ਦੇ ਕੁਲ ਪੱਤਰੇ 156 ਹਨ, ਪੱਤਰਾਂ ਨੰਬਰ 100 ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਬਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿਚ 'ਮਾਦਵਾਨਲ ਕਾਮ ਕੰਦਲਾ', 'ਗੋਪੀ ਜਨ ਕੇ ਬਿਲਾਸ' ਆਦਿ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਫਾਰਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਰਲੀ ਸਾਦਾ ਜਿਹੀ ਜ਼ਬਾਨ ਹੈ।⁷

ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਵਾਰ, ਮੈਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ (ਸ੍ਰ.) ਪ੍ਰੋ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. ਐਮ. ਓ. ਐਲ. ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਮਿ. ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਜੋੜਾ ਪਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਤ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਝਾ ਦੀ ਕਾਪੀ ਵੇਖੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੇਖਕ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕਥਾ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੀਰ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜੋ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਵੇਲੇ ਲਿਖੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੀਰ ਕਿਸ ਨੇ ਖਰੀਦੀ, ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਆਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿਮਲੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਮੈਂ 1964 ਮਹੀਨਾ ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਜ਼ਿਮਲੇ ਦੀਆਂ ਕਈ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਨਜ਼ਰੀ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹੀ।

ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਅੰਕ (ਜਨਵਰੀ ਫਰਵਰੀ, 1964) ਦੇ ਪੰਨਾ 331 ਤੇ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਅਲੱਭ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਬਾਰੇ ਮੁੱਢਲੇ ਕੰਮ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਵਾਇਤਾਂ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਖੋਜ ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ, 'ਹੀਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ' ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਸੰਨ-ਸੰਮਤ ਨੂੰ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਭੁਲ ਆਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਕਬਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ। ਦਮੋਦਰ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਾ 'ਹੀਰ ਰਾਝਾ' ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਅਤੇ ਉਨੱਤ੍ਰੀ ਸੰਮਤ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਰਾਇ।

ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਝਾ ਹੋਇ ਇਕੱਠੇ ਝੇੜੇ ਰਬ ਮੁਕਾਇ।⁸

ਸਾਡੇ ਲੇਖਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ⁹ ਨੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ

ਸਿਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਕਿ ਕਾਤਬ (ਲਿਖਾਰੀ) ਤੋਂ 'ਸੋਲਾਂ ਸੌ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ' ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਸੰਮਤ 1629 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਮੰਨੀਏ ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਕਤੂਬਰ 1572 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਾ 'ਤੇ 1629 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸਵੀ ਸੰਨ 1572 ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਵੱਲ ਉੱਕਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਜਾਪਦਾ। ਉਂਜ ਵੀ ਕਾਤਬ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਲੋਕ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਉਕਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਗ਼ਲਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ 'ਪੰਦਰਾਂ' ਤੇ 'ਸੋਲਾਂ' ਨੂੰ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਏ ਤਾਂ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਗ਼ਲਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਜੋ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਕਾਤਬ 'ਕਲਮ ਦੀ ਭੁਲ' ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਉਦੋਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਦੋਵਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਜਾਂ ਹਿੰਦਸਿਆ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਮਾਨ-ਅੰਸ਼ ਹੋਣ, ਅਜੇਹੀ ਸਮਾਨਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਮੋਦਰ ਦੀ 'ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੀ' ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਮੂਲ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੀਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਕੇਤਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਜੋ ਦਮੋਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹਨ। 'ਦਮੋਦਰ' ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ 'ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਮੋਦਰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਸਮਾਂ ਵੀ ਦੇਖਿਆ।

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਜੋ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇੰਨੀ ਛੋਟੀ, ਥਾਕੀ 'ਕੋਲਾਕੀ' ਦੁਆਰਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ (ਮਸਨਵੀ) ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਜੋ ਕਿ 1579 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਗੁਜਰ ਗਿਆ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਫਤਹ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਪਾਤਰ, ਪ੍ਰੇਮ-ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਆਲੰਬਣ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸਾਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

ਸਭੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਝੰਗ ਦੀ ਨੀਂਹ 1462 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਚੂਚਕ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਮੱਲ ਖਾਂ ਨੇ ਰੱਖੀ।¹⁰ ਸਿਆਲ ਜਾਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਰਾਜਪੂਤ ਘਰਾਣਾ ਸੀ ਜੋ ਅਲਾਬਾਦ ਤੇ ਫਤਹਪੁਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਸਨ, ਪਨਵਰ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਡ-ਵਡੇਰਾ ਸੀ। ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਪੁਤਰ ਰਾਇ ਸ਼ੰਕਰ ਘਰੇਲੀ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ 1230 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜੌਨਪੁਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਘਰ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ ਸਿਓ (ਸਿਆਲ) ਦਿਓ (ਟਿਵਾਣੇ) ਘਿਓ (ਘੋਬੇ)।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਇ ਸਿਆਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੀਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਰਾਇ

ਸਿਆਲ 1248 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਦਸਤਖਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਸਤਖਤ ਵਿਚ ਚਾਨਈ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝੰਗ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਅਸੀਸ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਰਾਇ ਸਿਆਲ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੀ ਬਣਵਾਇਆ, ਪਰ ਇਥੇ ਉਹ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਇਸ ਕਾਰਣ ਉਹ ਦਰਿਆ ਝਨਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਝਾਂਗੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿਸੇ ਵਿਚ ਆ ਵਸਿਆ। ਸਿਆਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਸਨ : ਭਰਮੀ, ਕੋਹਲੀ ਤੇ ਮਹਿਣੀ। ਕੋਹਲੀ ਦਾ ਕਬੀਲਾ ਅੱਜੋਂ ਵਧਿਆ, ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਚੋਟ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ : ਚੂਚਕ, ਅੱਲਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਪੱਥਰ। ਮੱਲ ਖਾਂ, ਪੱਥਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ 1462 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਝੰਗ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਤੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ 1466 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਇਹਦਾ ਪਟਾ ਵੀ ਲਿਖਵਾ ਲਿਆ। (ਇਸ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ।)

ਜੇ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਸੰਮਤ ਵਾਲੀ ਤੁਕ ਨੂੰ ਫਿਰ ਵਿਚਾਰੀਏ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ ਕਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਮਤ ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਉਨੱਤੀ, ਈਸਵੀ ਸੰਨ 1472 ਬਣਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ (ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝਾ ਹੋਇ ਇਕੱਠੇ) ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ ਨਾ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਹੀਰ ਲਿਖੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ¹¹ ਜੀ ਵੀ ਇਹੀ ਖਿਆਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸੰਮਤ ਵਿਚ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋਇਆ, ਅਰਥਾਤ ਕੋਟ ਕਬੂਲੇ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ।

ਇਥੇ ਦਮੋਦਰ ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਕਾਈ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਝੰਗ ਦੀ ਨੀਂਹ 1462 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੱਲ ਖਾਂ (ਚੂਚਕ ਦਾ ਭਤੀਜਾ) ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਚੂਚਕ ਦੀ ਮੌਤ 1462 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ। ਹੀਰ ਚੂਚਕ ਦੇ ਘਰ ਬੁੱਢੇ ਵਾਰੇ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਦਮੋਦਰ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਵਾਰ ਬੁਢੇਂਦੀ ਮਹਿਰੀ ਕੁੰਦੀ, ਵੇਖਹੁ ਫੁਟ ਵਿਆਹੀ।¹²

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸੰਨ 1452 ਈਸਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।¹³ ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ 1451-52 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਹੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ, ਹੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਦੱਸਦੇ ਰਹੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਕਥਾ ਸੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਨਿਬੜੀ ਸੀ ਤੇ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝਾ ਰਾਜੇ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੱਕੇ ਵੱਲ ਟੁਰ ਗਏ। ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਬਾਕੀ, ਦਮੋਦਰ, ਮੁਕਬਲ, ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਣੀ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਟੈਂਪਲ ਤੇ ਸਵਿਨਰਟਨ ਦੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਅਹਿਸਨੁਲਮਕਾਲ' ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਂਦਿਆਂ ਹੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸਮਾਂ 856 ਹਿਜਰੀ ਅਰਥਾਤ 1451 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।¹⁴

Digitized by Anva Samaj Foundation Chennai and eGangotri
ਇਹ ਸੰਨ ਸਾਨੂੰ ਹੀਰ ਦੇ ਰਾਝੇ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਹੀਰ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ 27 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ 12 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਹੋਈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਦਸੰਦਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

1—ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਰਿਆਂ ਦੀ ਛੋਹਿਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਰਾਂਝੇ ਅੱਖੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ।¹⁶

2—ਭਾਈ ਬਾਬੇ ਮੰਤ੍ਰ ਪਕਾਇਆ, ਹੀਰ ਕੁੜੀ ਕਹੀਂ ਡੀਹਾਂ ।¹⁶

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 12 ਵਰ੍ਹੇ ਰਾਂਝਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਚਾਕ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ, ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਹੀਰ ਦੀ ਉਮਰ 24 ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ।

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀਰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਕੋਈ 'ਸਾਢੇ ਪੈਂਤੀ ਮਾਹ' ਰਹੀ, ਅਰਥਾਤ ਲਗ ਪਗ ਤਿੰਨ ਸਾਲ । ਦਸੰਦਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਸਾਢੇ ਪੈਂਤੀ ਮਾਹ ਗੁਜ਼ਾਰੇ, ਝਾਤ ਨ ਕੋਈ ਧਾਵੇ ।

1451-52 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜੇ ਹੀਰ ਦੀ ਉਮਰ 27 ਵਰ੍ਹੇ ਮਿੱਥੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੀਰ ਦਾ ਜਨਮ 1425 ਈਸਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ।

ਜਸੰਦਰ ਦੇ ਸੰਮਤ 'ਪੰਦਰਾਂ ਸੈ ਉਨੱਤੀ' ਅਨੁਸਾਰ ਈਸਵੀ ਸੰਨ 1472 ਬਣਦਾ ਹੈ, ਦਸੰਦਰ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਮਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਤੇ ਸੂਖਮ ਵਾਕਫੀਅਤ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਣ 20 ਸਾਲ ਵਧ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਦਸੰਦਰ ਦੇ ਸੰਮਤ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਝੰਗ ਦੀ ਨੀਂਹ 1462 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਰਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਇਕ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ 1451 ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਈਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਸਮਝ ਲਿਆ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਸਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾ-ਪਤਾ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ।

ਜੇ ਕਿਤੇ ਝੰਗ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ । ਤੈਮੂਰ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀਪਾਲਪੁਲ, ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।¹⁷ ਤੈਮੂਰ ਦਾ ਹਮਲਾ 1398 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੌਲਤ ਖਾਂ, (ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਨੂੰ ਡੰਮੀ ਰਾਜਾ ਬਣਾ ਕੇ) ਫਿਰ ਖਿਜਰ ਸੱਯਦ ਮੁਬਾਰਕ ਸ਼ਾਹ, ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਤੇ 1451-52 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਨੇ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲਿਆ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਖਤ ਲਈ ਘੋਰ ਯੁੱਧ ਹੋਏ, ਗੱਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ ਅਸਾਂ ਝੰਗ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿਆਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਘਟ ਜਾਣੀ ਪਛਾਣੀ ਸਰਦਾਰੀ ਵਿਚ ਸਨ, ਇਹ ਤਾਂ ਮੱਲ ਖਾਂ ਦੇ 1466 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਪਟਾ ਲਿਆ ਕੇ, ਝੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇਕ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਧੀ ।

ਇਸ ਲਈ ਹੀਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਚੂਚਕ ਦੇ ਪਿੰਡ ਚੂਚਕਾਣਾ ਵਿਚ ਬੀਤੀ, ਜਦ ਕਿ

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
 ਝੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੱਸਿਆ ਤੇ 1451-52 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ
 ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੀ ਗਈ, ਤਦੋਂ ਹੀ ਹੀਰ ਦੇ ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਬਲੋਚ
 ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ।

ਸੋ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉਂਜ ਤਾਂ 1425 ਈਸਵੀ ਤੋਂ 1452 ਈਸਵੀ (1451-52)
 ਤੱਕ ਬਣਦਾ ਹੈ ਪਰ ਚੂਚਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ
 ਹਾਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਹਮਲੇ (1398 ਈਸਵੀ) ਤੋਂ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਬੈਠਣ
 2450 ਈਸਵੀ ਤਕ ਦਾ ਹਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

1498 ਈਸਵੀ ਤੋਂ 1451 ਈਸਵੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ (ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਝਾਤ)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਾਂ ਭਿਆਨਕ ਸਮਾਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ
 ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ
 ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ, ਪੰਜਾਬ, ਹਮਲਿਆਂ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਤਬੜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਰਿਹਾ, ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ
 ਪਰੇ ਦੱਖਣ ਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਸਭ ਸੁਤੰਤਰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ
 ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਾਂ।

1—ਤੈਮੂਰ ਦਾ ਹਮਲਾ

2—ਸੱਯਦ ਤੇ ਲੋਧੀ

3—ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਮੁਸਲਮ-ਹਿੰਦੂ ਸੰਬੰਧ

4—ਆਰਥਕ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਕਲਾ, ਵਿਦਿਆ, ਸਾਹਿਤ, ਇਮਾਰਤੀ ਕਲਾ ਤੇ ਹੋਰ
 ਫੁਟਕਲ।

ਤੈਮੂਰ ਦਾ ਹਮਲਾ

ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ
 ਸਗੋਂ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦਾ ਪੰਜਾਬ (ਜਾਂ ਭਾਰਤ) 'ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ
 ਕਰਾਂਗੇ।

ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ
 ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਸਮਝ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ।
 ਪੰਜਾਬ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਲਤਾਨ, ਲਾਹੌਰ, ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਤੇ ਸਮਾਣਾ ਆਦਿਕ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ
 ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ
 ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸ਼ਹਾਬ-
 ਦੀਨ ਮੁਬਾਰਕ ਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਝਨਾਂ ਦੇ ਕੰਢਿਓਂ ਹੀ ਭੱਜ
 ਗਿਆ ਸੀ। ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਤਾਲੰਬਾ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ-ਹੀਣ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਇਕ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ

ਤੇ ਉਹ ਗੱਖਤਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਦਾ, ਦੁਲਾਰੇ ਦਾ ਭਟਨਰ, ਦੀਪਾਲਪੁਰ, ਲਾਹੌਰ, ਸੁਰਸਤੀ (ਸਰਸਾ) ਫਤਹਬਾਦ, ਰਾਜਪੁਰਾ, ਟੁਹਾਣਾ, ਹਕੀਮ ਇਰਾਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਣਾ ਤੇ ਪਾਣੀਪਤ ਤਕ ਮਾਰੇ ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ। ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਕੰਬ ਉਠਿਆ।

ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਇਹ ਹਮਲੇ ਬੁੱਤ-ਪਰੱਸਤਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਸਨ। ਇੰਨਾ ਜ਼ੁਲਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲਤੀਫ ਦੇ ਸਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ।¹⁸ ਲਤੀਫ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਚਾਈ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਫੌਜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਪਰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਕਤਲਿਆਮ ਸਮੇਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਰਦਾ ਸੀ। ਤੈਮੂਰ ਆਪ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਪਕੜੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਖ ਕਰ ਲਏ ਗਏ' ਤੇ ਬਚਾਏ ਗਏ ਪਰ ਬੁੱਤ-ਪਰੱਸਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ ਗਿਆ।¹⁹

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਰ ਕੇ ਭਜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤੈਮੂਰ ਪਾਸ ਹੁਣ ਤਕ ਇਕ ਲੱਖ ਹਿੰਦੂ ਕੈਦੀ ਸਨ, ਤੈਮੂਰ ਨੂੰ ਕੈਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਖਬਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਭੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿਤੇ ਗਏ।²⁰

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਡੱਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਆਪ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿਤੇ ਤੇ ਜੋ ਹੱਥ ਆਇਆ, ਓਹੀ ਲੈ ਕੇ ਤੈਮੂਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਉਲਝ ਪਏ।²¹

ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਘਰ ਘਰ ਮਾਤਮ ਵਿਛ ਗਿਆ, ਅਕਾਲ ਤੇ ਬੀਮਾਰੀ ਫੈਲ ਗਈ, ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਸਹਿਮ, ਸੰਕਟ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਰਗਾ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਕਾ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਤਕ 'ਪੰਛੀ ਨੇ ਵੀ ਖੰਭ ਨਾ ਫੜਕਾਏ'।²²

ਤੈਮੂਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸੱਯਦ ਤੇ ਲੋਧੀ

ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਮੱਲੂ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਆ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਿਜਰ ਖਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਨੁਸਰਤ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੀ। ਮੱਲੂ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਖਿਜਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਨਿਸਫਲ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਨੂੰ ਫਿਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਅਸਲ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਨੇ ਤਲਵੰਡੀ ਦੇ ਰਾਇ ਕਮਾਲਦੀਨ ਮੌਜਦੀਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ

1432 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਨਸਰਤ ਖਾਂ ਗੁਰਗੁੰਦਾਜ਼, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਿਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਲਾਦਾਦ ਲੋਧੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਿਆ, 1435 ਈਸਵੀ ਮੁਬਾਰਕ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ, ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਦਾ ਹੀ ਸੁਲਤਾਨ ਸੀ, ਅਸਲ ਤਾਕਤ ਸਰਵਰ-ਉਲ-ਮੁਲਕ (ਖਾਨ ਜਹਾਨ) ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਵਿਚ 1436 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਲੰਗਾ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋਈ। ਲਾਹੌਰ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ। ਪਾਣੀਪਤ ਤਕ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਹੋਰ ਸੂਬੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਲਗੇ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ 1440 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਹਿਲੋਲ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਹ ਹਮਲਾ ਵਿਫਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਬਖਸ਼ਿਆ ਤੇ 1441 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਦਾ ਬਕਾਇਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਬਹਿਲੋਲ ਨੇ ਜਸਰਤ ਗਖੜ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਫਿਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

1433 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਲਾ-ਉਦ-ਦੀਨ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਾ। ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਬਦਾਯੂ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਜ ਦੱਖਣ, ਗੁਜਰਾਤ, ਮਾਲਵਾ, ਜੋਨਪੁਰ, ਬੰਗਾਲ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹਿਲੋਲ ਨੇ ਪੱਕੇ ਪੈਰ ਜਮਾ ਲਏ ਸਨ। ਸੁਲਤਾਨ ਆਪ ਮਕਾਨ ਤੇ ਬਾਗ਼ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਅਲਾਉਦਦੀਨ ਨੇ ਕਿਸੇ ਗਲੇ ਵਿਗੜ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਅਜੇਹੇ ਸਮੇਂ ਬਹਿਲੋਲ ਨੇ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਤਖ਼ਤ ਛੱਡ ਕੇ ਬਦਾਯੂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ 1478 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮਰਿਆ।

ਬਹਿਲੋਲ 1451 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਾ, ਇਹੋ ਸਮਾਂ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਖਰੀ ਡਰਾਪ ਸੀਨ ਹੈ।

ਇਹ ਆਪਾ-ਧਾਪੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਚੂਚਕ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਚੌਖੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਸਰਦਾਰੀ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਹੰਨੇ ਹੰਨੇ ਦੀ ਮੀਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਹ ਵੀ ਮੱਲ ਮਾਰ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਹੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਰਾਜ 'ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਮਾਣ ਹੈ :

ਜਵਾਨੀ ਕਮਲੀ ਤੇ ਰਾਜ ਚੂਚਕੇ ਦਾ, ਅਵੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੀ ਪਰਵਾਹ।

ਇਹ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦੋਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ

ਵਲੋਂ ਇਕ-ਮੁੱਠ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਲਾਹੌਰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸੂਬੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ, ਪਰ ਚੂਚਕ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਸਚਿੰਤ ਬੈਠੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਸੰਬੰਧ

ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਿਥੇ ਵੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਤਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕੋ ਕੌਮ ਤੇ ਧਰਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ 'ਇਸਲਾਮ ਜਾਂ ਮੌਤ' ਇਹ ਗੱਲ ਆਮ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਬੜੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਚੂੰਕਿ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਛੇਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਣਦੇ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਦਿਲੇ ਵੀ ਬਥੇਰੇ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਕੌਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਗਰ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਜ਼ਿਮੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਜ਼ੀਆ²⁵ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਰਾਨ (134) ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਾਫ਼ਰ ਜਜ਼ੀਆ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਲੋਕ, ਜੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਉਤੇ ਗੁਲਸ਼ਰੇ ਉਡਾਉਂਦੇ ਸਨ।²⁶

ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਆਮ ਸੀ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦਗਾਨ-ਇ-ਖਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਲਾਮ, ਦੀਨ, ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮੰਗਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਸਾਮੀ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਂਜ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੋਖੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸੀ, ਸਾਧਾਰਣ ਹਿੰਦੂ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਸਦਾ ਹੀ ਖਤਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਇਕ ਕਹਾਵਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ :

ਅੰਦਰ ਬੈਠੀ ਲੱਖ ਦੀ, ਬਾਹਰ ਗਈ ਕੱਖ ਦੀ।

ਹੋਰ ਵੇਖੋ, 'ਕਤੇ ਕੰਮ ਖਰਾਬ, ਮਰਦ ਨੂੰ ਚੱਕੀ, ਸੰਢੇ ਨੂੰ ਗਾਹ, ਰੰਨ ਨੂੰ ਰਾਹ'²⁷। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਆਮ ਸਨ, ਅਮੀਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਵੇਸਵਾ-ਗਮਨੀ ਆਮ ਸੀ, ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਚਿੜ੍ਹ ਚੁਕੀ ਹਿੰਦੂ ਕੌਮ ਉਸ ਦੇ ਅਸਰ ਥੱਲੇ ਨਾ ਆ ਸਕੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਕਰਕੇ ਉਦੋਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਵਤਾਂ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ :

2—ਇਕ ਪਾਨ ਮੁਠੀ, ਚਾਰ ਪਾਈ ਨਾਲੀ।

ਹੀਰ ਰਾਝੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਝੇ ਦਾ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਦਾ ਬਾਪ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਕਦਰ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚੰਗਾ ਕਾਮਾ ਹੈ, ਵਗ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਖੇਤੀ-ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਲੋੜ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਝਾ ਚੰਗੀ ਜਾਤ ਦਾ ਜੱਟ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਕਾਮਾ ਹੀ ਸੀ, ਚੂਚਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ, ਕਿ ਰਾਝਾ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹੀਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਹੀ ਭਲਾਈ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿਵਾ ਅਦਲੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਨਗਰ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਣਜਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਮੰਦਰਾਂ ਤੇ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਸੀਤਾਂ ਵਿਚ। ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਦਿੱਲੀ, ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਾਬਾਦ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ।²⁸

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਕੇਂਦ੍ਰੀਕਰਣ ਕਰਕੇ ਸੂਬਾਈ ਬੋਲੀਆਂ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਤੁਰਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਗੜੇ ਹਾਲਾਤ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਸ ਅਰਸੇ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਾਡੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਿਆ।

ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਕੋਈ ਖਾਸ ਕਲਾਕਾਰ ਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ (ਵਾਸਤੂ-ਕਲਾ) ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ। ਤੈਮੂਰ ਤੇ ਹੋਰ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਤੇ ਮੰਦਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਾਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਨਵੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ, ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕਾਰੀਗਰ ਉਹ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਿਆ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਕਾਰੀਗਰ ਰੱਖਣੇ ਪਏ, ਇਹ ਉਹੋ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਪ ਦਾਦਾ ਜਾਂ ਤੇ ਸਮਰਕੰਦ ਲਿਜਾਏ ਗਏ ਸਨ ਜਾਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਮਾਰਤੀ-ਕਲਾ ਵਿਚ 'ਇੰਡੋ-ਤੁਰਕੀ' ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ਰੀ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਤੇ ਤੁਰਕਾਂ-ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੀ ਮੋਹਰ-ਛਾਪ ਸੀ। ਪੌਪ ਨੇ ਬੜਾ ਸੁਹਣਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਭਾਰਤ ਨੇ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ, ਈਰਾਨ ਨੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਪਸ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ, ਸੱਯਦਾਂ ਤੇ ਲੋਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਵਾਈਆਂ ਮਸੀਤਾਂ ਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਕੇਵਲ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਾਕੀ ਹਨ। ਤੁਰਕ-ਅਫ਼ਗਾਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਚੌਰਸ ਤੇ ਅੱਠ-ਨੁਕਰੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁਗਲਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਹਿੰਦੂ ਉਸ ਸਮੇਂ 'ਖਿਰਾਜ-ਗੁਜ਼ਾਰਾ' ਹੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।³⁰ ਸਰ ਯਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਗ਼ੌਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੀ ਸ਼ਕਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰੱਖਿਆ ਥਲੇ ਆਏ ਲੋਕ' ! ਇਹ ਇਕ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੀਣਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸਰ ਯਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ, ਸ਼ੇਖ ਹਮਦਾਨੀ (ਜੋ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ) ਦੀ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ 'ਜ਼ਿਖਾਰੁਤ-ਉਲ-ਮੁਲਕ' ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ 20³¹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਬਰਨੀ ਬੜੇ ਅਫਸੋਸ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਤੇ ਮਹਿੰਮੂਦ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮਾਰੇ ਜਾਣੇ ਸਨ ਜੋ ਬੁੱਤ-ਪਰੱਸਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੂਤੰਤਰ ਹਿੰਦੂ-ਰਾਜ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣੇ ਸਨ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਖਤ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਲੇਛ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਦੁਪਾਸੀ ਨਫਰਤ ਕਾਰਣ ਪਾੜ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇੰਨਾ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਸਹਿਵਾਸ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ।³² ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਜੋ ਹਾਲਾਤ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਕਤਲਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੌਰਵ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਤਾਰੀਖਿ-ਇ-ਵਸਫ਼ ਦਾ ਲੇਖਕ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੇ 20,000 ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਜੰਗ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਜੇਤੂਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀ ਬਖਸ਼ਣ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।³³ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੇਖਕ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੰਨਾ ਪੱਕਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮੰਦਰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤੇ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਬੁੱਚੜਾਂ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਮੰਦਰ, ਸਰਾਵਾਂ ਤੇ ਮਦਰਸੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਦਾੜੀ ਤੇ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੁਨਾ ਸਕਦੇ, ਕੋਈ ਨਾਈ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ।³⁴

ਫਿਰ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ ਧਰਮ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਅਚੇਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਈ ਪੱਥਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜੋ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਵਿਚੋਂ ਸੁੱਕਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੱਤ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਅਪਨਾ ਲੈਂਦੇ

ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸੰਮਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸੰਮਤ ਸਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਸੂਫੀਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਚੌਖੀ ਸਮਾਨਤਾ ਸੀ, ਪੁਸ਼ਾਕ, ਖੁਰਾਕ, ਭਾਸ਼ਾ, ਰਾਗ, ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ, ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਹੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।³⁵ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬੜੀ ਕਦਰ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਝੇ ਦਾ ਜੋਗੀ ਬਣ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚੌਧਰੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ 'ਸੱਤ ਦੇ ਪੀਰ' ਦੀ ਮਾਣਤਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਵੇਦਾਂਤ ਯੋਗ, ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਤੇ ਜੋਤਿਸ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਹਿਸਾਬ, ਭੂਗੋਲ ਤੇ ਰਸਾਇਣ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਰਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ। ਕੁਛ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਹਿੰਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਭਾਰਤੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਵੀ ਸਨ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਤੇ ਅਸਰ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖੀ। ਦੋਵੇਂ ਧਰਮ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲ ਰਹੇ ਸਨ।

ਵਿਖੇਵੇਂ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ਵਰਤਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿਜਰੀ ਸੰਮਤ। ਰਾਗ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵਰਜਿਤ ਸੀ, ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਇਕ ਸ਼ੋਭਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਬੇਸ਼ਕ ਵਡੀਆਂ ਅਫਸਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਸਿਵਲ ਨੌਕਰੀਆਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।³⁶ ਵਪਾਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਪਾਸ ਸੀ, ਪਰ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਦਾ ਵਪਾਰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਘਟ ਸੀ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ੇ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਵਿਆਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ ਤੇ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਸੂਲ ਵੀ ਵਖ ਵਖ ਸਨ। ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਚੁਕੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਬਾਕੀ ਸਨ। ਹੀਰ ਰਾਝੇ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਨਾਈ ਦੀ ਉਹੀ ਮਾਨਤਾ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ-ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਹੀਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ 12 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਦਮੋਦਰ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਝੇ ਦਾ ਸਾਕ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਪਿਉ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਸੰਤ ਧਾਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਤੇ ਰਾਮਾਨੁਜ ਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਵਰਗੇ ਭਗਤ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਭਗਤ, ਫਕੀਰ ਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਸਾਈਂ ਲੋਕ ਦੋਹਾਂ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਾ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕੁਛ ਅੰਸ਼ ਬਾਕੀ ਸਨ, ਅਰਧ-ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਲਾਗੂ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਇੰਨੀ ਉਪਜਾਊ ਸੀ ਕਿ ਦੋ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪੱਤਝੜ ਦੀ ਫਸਲ ਵਿਚ 7 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਖੰਡ ਦਾ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਅਜ ਕਲ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਫਲਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਰਸਾ-ਘੱਗਰ ਦੇ ਚੌਲਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਕਦਰ ਸੀ। ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੀ ਕਣਕ ਨੂੰ ਅਤਿ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਾਨ ਦੇ ਪੱਤੇ ਦੇ ਕਣਕ ਦੀ ਵੀ ਕਦਰ ਸੀ। ਦੌਲਤਾਬਾਦ ਦੇ ਅੰਗੂਰ ਤੇ ਅਨਾਰ ਖਾਸ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਇਲਾਕਾ ਸੀ, ਵਪਾਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਅਮਨ ਤਾਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਦਯੋਗ ਘਰੇਲੂ ਹੀ ਸਨ ਜਾਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਉਪਾਰ ਸਿਰਫ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ।³⁷

ਮਜ਼ਮਦਾਰ ਨੇ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਂਦਿਆਂ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਦੌਲਤ ਸੀ।³⁸ ਬਾਹਰੋਂ ਸਿਰਫ ਫੈਸ਼ਨ-ਪਰਸਤੀ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੰਗਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸੂਤੀ ਕਪੜਾ ਤੇ ਖੇਤੀ-ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀਆਂ ਘੱਟ ਲੋੜਾਂ।

ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਆਮ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਅਮਨ ਜਾਂ ਜੰਗ, ਦੋਹਾਂ ਸਮੇਂ ਬੁਰੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. Majumder, Editor, 'The Delhi Sultanate', p. 116-122
2. Latif, S.M. 'History of the Punjab', p. 113 onward
3. ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, 'ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ'
4. ਡਾ. ਕੋਹਲੀ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਪੰਨਾ 231
5. ਡਾ. ਸੀਤਲ, 'ਭੂਮਿਕਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', ਪੰਨਾ 23

6. ਇਸ ਬਾਰੇ 'ਸ਼ਾਇਬਤੂਤ ਵੇਰਵਾ' ਡਾਕਟਰ ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਕਰ ਲਾਹੌਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਵਾਰਿਸ ਅੰਕ (ਜਨਵਰੀ ਫਰਵਰੀ 1964) ਵਿਚ ਸਫਾ 303 ਤੋਂ 316 ਤਕ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਾਕਰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀ (317) ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਜ਼ੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (330) ਨੇ ਵੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਮਸ਼ਨਵੀ ਹੀਰ ਰਾਝਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।

7. ਨਮੂਨੇ ਲਈ ਅਖੀਰਲਾ ਕਥਿਤ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ :
ਕਾਜੀ ਜੀ ਖਲਕ ਕੀ ਖੁਆਰੀ ਮੈਂ ਉਠਾਇ ਲੀਨੀ।
ਜਾਮ ਕਾ ਪਿਆਲਾ ਗ਼ਨੀਮਤ ਕਰ ਪੀਆ ਹੈ।
ਮਾਦਰ ਪਿਦਰ ਸਬ ਰੋਜ਼ ਦੇਤੇ ਹੈਂ ਦੋਸ ਨਾਮੀ,
ਇਨਹੂ ਕੇ ਲੀਏ ਦਿਲ ਹੀ ਅਉਸਾਬਿ ਦੀਆ ਹੈ।
ਕਹੈ ਕਬ ਤੂ ਤੋ ਦਿਲ ਹੀ ਮੈ ਸਮਝ ਦੇਖਿ,
ਕਉਨ ਕਰੇ ਰਾਜੀ ਤੇਰਾ ਪਥਰ ਦੀ ਦੀਆ ਹੈ।
ਸਰਾ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਉਨ ਵਾ ਪੈਂਡਾ ਪਾਇਆ ਹੈ,
ਇਸਕ ਕਾ ਨਿਆਉ ਕਬੀ ਆਗੈ ਬੀ ਕੀਆ ਹੈ।

—ਕਥਿਤ ਗੰਗ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਏ—

ਇਸ ਪੋਥੀ ਦਾ ਇਕ ਉਤਾਰਾ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪਿਆ ਹੈ।

8. 'ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ', ਬੰਦ ਨੰਬਰ 958
9. ਕੁਸ਼ਤਾ, 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ'
10. ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਅਸਾਂ-ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕਰਮ-ਖੇਤਰ ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਮੀ ਉਪਾਧਿਆਇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਟੁਕਾਂ ਸਹਿਤ, ਉਸੇ ਉਪਾਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ।
11. ਸ੍ਰੀ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਕਾ ਤਜ਼ਕਰਾ, ਲਾਹੌਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ (ਸੰਪਾਦਕ ਚੌ. ਮੁਹੰਮਦ ਅਫਜ਼ਲ), ਪੰਨੇ 48-49
12. ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ, ਬੰਦ ਨੰ. 3, ਸੰਪਾਦਕ ਬਾਵਾ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ
13. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼', ਪੰਨਾ 207
14. 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ', (ਸ਼੍ਰੀ. ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ), ਭੂਮਿਕਾ, ਸਫਾ 46
15. 'ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ', ਬੰਦ ਨੰ. 4
16. 'ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ', ਬੰਦ ਨੰ. 5
17. 'The Delhi Sultanate', p.p, 118-119
18. Sayyed Mohd. Latif: 'Even the Mohammadans were not

19. 'That the Muslim prisoners should be separated and saved, but that the infidels should all be despatched to hell with proselyting sword' HIED (Mulfuzat-i-Timuri), III, pp. 389-477
20. The 'Delhi Sultanate', p. 119
21. Ibid p. 120
22. R. C. Majumdar, 'An Advanced History of India', 1960, p 337
23. As referred in the Thesis 'Growth of the Heroic Poetry in Punjabi Literature' by Dr. Pritam Singh
24. Latif, S.M., 'History of the Punjab', p. 117
25. ਵੇਖੋ ਫਤਵਾ-ਇ-ਜਹਾਂਦਾਰੀ (ਜ਼ੀਆ-ਉਦ-ਦੀਨ ਬਰਨੀ) ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 455-6
26. Latif, S.M. 'History of the Punjab', p. 117
27. G. S. Chhabra, 'History of the Punjab' Pp. 13-14
28. Influence of Islam on Indian Civilisation' Pp. 146-7
29. Indian Arts and Letters', Vol IX (1935), The Delhi Sultanate Dr. U.N, Goshal's Article, p. 630
30. Yadu Nath Sircar, 'Sources of Indian Traditions' Pp. 480-90

31. ਫਤਵਾ-ਇ-ਜਹਾਂਦਾਰੀ (ਹਵਾਲਾ ਯਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ Sources of Indian Traditions ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।)

1—ਉਹ ਘਰ, ਮੰਦਰ, ਜਾਂ ਬੁੱਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ, 2—ਤਬਾਹ ਕੀਤੀ ਇਮਾਰਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ, 3—ਮੁਸਲਮਾਨ ਯਾਤਰੀ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ, 4—ਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਰਹੇ, ਉਹ ਕੋਈ ਪਾਪ ਨਾ ਕਰੇ। 5—ਬੁਤ-ਪਰਸਤ ਲੋਕ ਜਾਸੂਸੀ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, 6—ਜੇ ਕੋਈ ਬੁੱਤ-ਪਰਸਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, 7—ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। 8—'ਜ਼ਿਮੀਆਂ' ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। 9—'ਜ਼ਿਮੀ' ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਹਿਰਾਵਾ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨ ਸਕਦੇ। 10—ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ। 11—ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦੇ, 12—ਤੀਰ, ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਕਮਾਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਗੇ। 13—ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਮੋਹਰ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁੰਦਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ। 14—ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਨਸ਼ੇ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਵੇਚ ਸਕਦੇ। 15—ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ

ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋਵੇ। 16—ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। 17—ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਕਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ। 18—ਉਹ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਬਰਸਤਾਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦੇ। 19—ਉਹ ਮ੍ਰਿਤੁ ਸਮੇਂ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੋ ਸਕਦੇ। 20—ਮੁਸਲਮਾਨ ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦੇ ਜਾ ਸਕਦੇ।

32. Dr. M. W. Mirza writes : 'No wonder it created a world of blood between the communities which centuries of residence together could not bridge. 'The Delhi Sultanate', p. 627
33. History of India as told by its own historians by H.M. Eliot and J. Dowson, III, pp. 42-44 (This book is abbreviated as HIED)
34. HIED, IV, p. 447
35. Dr. Mirza. 'The Delhi Sultanate', p. 616
36. Richard Edward, 'History of India' Chapter : 'Interaction of Islam and Hinduism', p. 128
37. G. S. Chhabra, 'History of Punjab', I, p. 20
38. 'History of India', p. 398

4.

ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ-ਚੱਕਰ ਅਤੇ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਯੋਗ-ਦਾਨ

1. ਵਾਰਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਹਾਣੀ

ਰਾਂਝਾ ਤਖਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਮੌਜੂਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਸੱਤ ਭਰਾ ਤੇ ਦੋ ਭੈਣਾਂ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਉਹ ਚੌਖੀਆਂ ਮੌਜ਼ਾਂ ਮਾਣਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਹਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਧਰ ਲਈਆਂ, ਭੈੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਪਾਈ ਗਈ। ਵਾਹੀ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਹੁਣ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਆਸਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਘਰੋਂ ਟੁਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਭਾਬੀਆਂ ਨੇ ਮਿਹਣਾ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਵੇਖਾਂਗੇ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਹੀਰ ਵਿਆਹ ਲਿਆਵੇਂਗਾ ?

ਸਿਰ ਤੇ ਪਟਕਾ ਬੰਨ੍ਹੀ, ਵੰਝਲੀ ਕੱਛੇ ਮਾਰੀ 'ਰਾਂਝਾ' ਹੋ ਟੁਰਿਆ ਦਿਲਗੀਰ ਜਿਹਾ। ਕੁਮਾਰ-ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਇਹ ਰੰਗੀਲੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਾਲਾ ਰਾਂਝਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨਜਾਣ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਮਸੀਤ ਦੇ ਇਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੌਲਵੀਆਂ ਦੇ ਗਲਤ ਕਰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਮੌਲਵੀ ਨੂੰ ਖੂਬ ਸੁਣਾਈਆਂ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਅਗਾਂਹ ਟੁਰ ਪਿਆ। ਝਨਾਂ ਦੇ ਕੰਝੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਅੱਗੇ ਲੁੱਡਣ ਆਪਣੀ ਬੇੜੀ ਸਮੇਤ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਪਰ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਬੇੜੀ ਕੌਣ ਚੜ੍ਹਨ ਦੇਵੇ ? ਨਾ ਪੱਲੇ ਪੈਸੇ ਨਾ ਕੋਈ ਯਾਰ ਮਿੱਤਰ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਕਲਵਾਂਜੇ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਵੰਝਲੀ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਤਾਂ ਸਭੇ ਯਾਤਰੀ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਖਿਚੇ ਗਏ। ਲੁੱਡਣ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਵੀ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਬੇੜੀ 'ਚ ਬਿਠਾ ਲਿਆ ਤੇ ਵੰਝਲੀ ਦੇ ਸਰੋਦ ਦਾ ਇਕ ਆਲਮ ਤਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੁੱਡਣ ਵੀ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਹੀਰ ਦਾ ਪਲੰਘ ਵਿਛਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਬੋਹੜਾ ਕੁ ਆਰਾਮ ਕਰਨ

ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਲੁੱਡਣ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪਰ ਹਾਲੇ ਅੱਖ ਜ਼ਰਾ ਲੱਗੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਦੋ ਨੌਜਵਾਨ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਪਰ ਸੱਜਣ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਹੀਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਛਮਕ ਡਿੱਗ ਪਈ। (ਰਾਂਝੇ ਹੱਸ ਕੇ ਆਖਿਆ ਵਾਹ ਸੱਜਣ! ਹੀਰ ਹੱਸ ਕੇ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋਈ) ਹੀਰ ਸਦਾ ਦੀ ਚਾਕਰ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਰਾਂਝਾ ਮੱਝਾਂ ਦਾ ਚਾਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਹੀਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰ ਦੇ ਚਾਕ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜਨਮ ਸਫਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਦੋਹਾਂ ਇਕੱਠੇ ਜੀਉਣ ਮਰਨ ਦੀਆਂ ਕਸਮਾਂ ਚੁੱਕੀਆਂ, ਖਵਾਜ਼ਾ ਖਿਜਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਮਨ ਸੀ।

ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਚੂਚਕ ਦੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿਆਣਾ ਪਾਲੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਮਾਲਕਿਨ ਹੀਰ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਉਤੇ ਜਾਨ ਵਾਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਹੀਰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਭੱਤੇ ਵਿਚ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਚੂਰੀ ਖੁਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਪੰਜ ਪੀਰ ਵੀ ਰਾਂਝੇ ਤੇ ਨਿਹਾਲ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਹੀਰ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਹਰ ਸਮੇਂ ਤੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਾਂਗੇ।

‘ਚੂਰੀ’ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਕੈਦੋ ਨੇ ਜਾਣ ਲਿਆ ਤੇ ਸਾਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਨਸ਼ਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਤਾਂ ਹੀਰ ਨੇ ਪੈਰਾਂ ‘ਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾ ਪੈਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦੇ ਉਸਤਾਦ ਕਾਜ਼ੀ ਸਮਸਦੀਨ ਨੇ ਵੀ ਸਮਝਾਇਆ ਪਰ ਹੀਰ ਤਾਂ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਚੂਚਕ ਨੇ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਓਂ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਂਝੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਜਾ ਡੋਰਾ ਲਾਇਆ। ਮੱਝੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਾਲੀ ਬਗੈਰ ਇਕ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਨਾ ਟੁਰਨ। ਹਾਰ ਕੇ ਚੂਚਕ ਨੇ ਜੱਟਾਂ ਵਰਗਾ ਮਕਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ‘ਪੁੱਤਰ ਪੁੱਤਰ’ ਕਹਿ ਕੇ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਮੋੜ ਲਿਆਂਦਾ।

ਹੀਰ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਨਾਈ ਨੂੰ ਰੰਗਪੁਰ ਭੇਜ ਕੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਿਥੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮਿੱਠੀ ਨੈਣ ਰਾਂਝੇ ਤੇ ਹੀਰ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਹੁਣ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਗੇ। ਸੂਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਝਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸਾਹਦੀ ਭਰਦਾ ਸੀ। ਕੈਦੋ ਨੇ ਫਿਰ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਅਣਖ ਨੂੰ ਵੰਗਾਹਿਆ। ਹੀਰ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਦਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਲਟਾ ਕੈਦੋ ਉਤੇ ਇਕ ਨੰਗੀ ਜਿਹੀ ਉਜ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ।

ਪਰ ਕੈਦੋ ਅੰਗਹੀਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਧੁੰਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਰਾਤ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝਾ ਇਕੱਠੇ ਸੁੱਤੇ ਚੂਚਕ ਨੂੰ ਵਿਖਾ ਦਿਤੇ। ਕਚੀਚੀਆਂ ਵੱਟਦਾ ਪਰ ਬੇਵਸ ਚੂਚਕ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਹੀਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਚਾਰਾ ਸੀ ਜੋ ਸਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਉਜ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਮੌਜੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ (ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ) ਨੇ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦੇਣ ਲਈ ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਲਿਖੀ ਪਰ ਹੀਰ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਉਤਰ

ਮਾਂਈਏਂ ਪਈ ਹੀਰ ਨੇ ਆਖਰੀ ਵਾਰੀ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਸਹੇਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਦੋਵੇਂ ਬੇਵਸ ਸਨ। ਸਾਮੰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਇਕ ਅਪਵਿਤਰ ਜਜ਼ਬਾ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਖੇੜਿਆਂ ਦੀ ਜੰਵ ਆਈ, ਬਹੁਤ ਰੋਣਕਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਸਭੇ ਰੀਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਇਸ ਰਾਮ ਰੋਲੇ ਵਿਚ ਨਿਕਾਹ ਸਮੇਂ ਹੀਰ ਦੇ ਇਨਕਾਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੱਬ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਡੋਲੀ ਚੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਉਹਦਾ ਵੈਰਾਗ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੁਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਾਜ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਰਾਂਝੇ ਬਗੈਰ ਅੜ ਖੜੋਤੀਆਂ ਅਖੀਰ ਟਮਕ ਚੁੱਕ ਕੇ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਟੁਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਖੇੜਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀਰ ਨੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਫਕੀਰ ਬਣ ਕੇ ਆ ਜਾ, ਮੈਂ ਖੇੜਿਆਂ ਦੇ ਨਹੀਓਂ ਵੱਸਣਾ।

ਰਾਂਝਾ ਫਿਰ ਝੰਗ ਆ ਗਿਆ, ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਣ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਪਰ ਰਾਂਝਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਮੰਜ਼ਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੀਰ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਫਕੀਰ ਬਣ ਕੇ ਆ, ਮੈਂ ਹਾਲੇ ਤਕ ਵੀ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ ਹਾਂ।

ਬਾਲ ਨਾਥ ਦੇ ਟਿੱਲੇ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਨੇ ਨਾਥ ਬਾਬੇ ਨਾਲ ਚੋਖੀ ਮਗਜ਼-ਪੱਚੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਬਾਬਾ ਨਿਹਾਲ ਹੋਇਆ। ਜੋਗੀ ਬਣ ਕੇ ਉਹ ਰੰਗਪੁਰ ਵੱਲ ਹੋ ਟੁਰਿਆ। ਉਥੇ ਇਕ ਅਯਾਲੀ ਨੇ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥ-ਪੱਲਾ ਜੋੜ ਕੇ ਭੇਤ ਛੁਪਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ।

ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈਆਂ ਸਹਿਤੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਰਾਹ ਵਿਚ ਵੀ ਝੜੱਪ ਹੋਈ। ਜੱਟ ਤੇ ਜੱਟੀ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹੀਰ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਔਲਖ ਜਗਾਈ ਤਾਂ ਸਹਿਤੀ ਉਹਦੇ ਗੱਲ ਪੈ ਗਈ। ਚੋਖੀ ਲੰਮੀ ਬਹਿਸ ਹੋਈ। ਇਥੇ ਹੀ ਬੜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹ ਹੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆ ਜਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਹਿਤੀ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਯਾਰ ਦਾ ਮਿਹਣਾ ਵੀ ਮਾਰਿਆ। ਅਖੀਰ ਜਦ ਰਬੇਲ ਬਾਂਦੀ ਚੀਣਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਰਾਂਝੇ ਨੇ ਚੀਨਾ ਡੋਹਲ ਛਡਿਆ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਠੂਠਾ ਵੀ ਭੰਨ ਦਿੱਤਾ। ਸਹਿਤੀ ਫਿਰ ਉਸ ਨਾਲ ਉਲਝ ਪਈ। ਅਖੀਰ ਗਲ ਹੱਥ-ਪਾਈ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਪਈ। ਰਬੇਲ ਬਾਂਦੀ, ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਸਹਿਤੀ ਨੇ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਖੂਬ ਕੁਟਿਆ।

ਮਾਰ ਖਾ ਕੇ ਰਾਂਝੇ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਕਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਜਾ ਧੂਣੀ ਧੁਖਾਈ। ਜੁੱਮੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕੁੜੀਆਂ ਉਹਦੀ ਧੂਣੀ ਫਰੋਲ ਮਾਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਂਝੇ ਨੇ ਫੌਹੜੀ ਚੁਕ

ਲਈ ਤਾਂ ਸਭੇ ਭਜ ਗਈਆਂ, ਹੀਰ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭਤੀਜੀ ਕਾਬੂ ਆ ਗਈ, ਮਾਰ ਪੈਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਹੀਰ ਤਾਈਂ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ।

ਹੀਰ ਨੇ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਤਾਂ ਸਹਿਤੀ ਬਗੈਰ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਮਦਦਗਾਰ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਇਆ। ਅਖੀਰ ਸਹਿਤੀ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ, ਸਹਿਤੀ ਮਿਠਾਈ ਦਾ ਥਾਲ ਲੈ ਕੇ ਰਾਂਝੇ ਕੋਲ ਗਈ। ਉਥੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਦੀ ਮੁਰੀਦ ਹੋ ਗਈ।

ਅਖੀਰ ਉਹ ਸੱਪ ਲੜਨ ਵਾਲੀ ਸਕੀਮ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਦੇ ਦੇ ਕਹੇ ਨਾ ਆਇਆ ਸਗੋਂ ਪਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਹੀਰ ਕੁਆਰੀ ਹੀ ਹੈ। ਅੱਜੂ ਆਪ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਰਾਂਝੇ ਨੇ ਵੱਖਰੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਇਲਾਜ ਲਈ ਬਹਾਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸ਼ਿਰਫ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਕੋਲ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਸਹਿਤੀ ਪਾਸ ਰਹੀ।

ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਪੰਜ ਪੀਰ ਆਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੀਰ ਲੈ ਕੇ ਟੁਰ ਪਉ। ਸਹਿਤੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਯਾਰ ਮੁਰਾਦ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ ਡਾਚੀ ਸਮੇਤ ਆਣ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਚਾਰੇ ਟੁਰ ਪਏ।

ਪਿਛੇ ਵਾਹਰ ਭੇਜੀ ਗਈ, ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝਾ ਕਾਬੂ ਆ ਗਏ। ਹੀਰ ਰੋਂਦੀ ਚੀਕਦੀ ਨੂੰ ਖੋੜੇ ਲੈ ਟੁਰੇ। ਰਾਂਝੇ ਨੇ ਅਦਲੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਫਰਿਆਦ ਕੀਤੀ। ਰਾਜੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਵੀ ਖੋੜਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਪੀਰਾਂ ਨੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਫਿਰ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਜੋਗੀ ਦੀ ਬਦ-ਅਸੀਸ ਸਮਝ ਕੇ ਖੋੜੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੰਗਵਾਏ ਗਏ। ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਮਿਲੀ।

ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝਾ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘੇ ਤਾਂ ਇਕ ਅਯਾਲੀ ਦੇ ਇਤਲਾਹ ਦੇਣ ਤੇ ਸਿਆਲਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਤੂੰ ਬੇਸ਼ੱਕ ਜੰਵ ਲੈ ਆ। ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿਆਂਗੇ।

ਭੋਲਾ ਰਾਂਝਾ ਜੰਵ ਲੈਣ ਤਖਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਟੁਰ ਗਿਆ। ਸਿਆਲਾਂ ਨੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਚਿੱਤੀ, ਖਬਰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਰਾਂਝਾ ਵੀ ਹਉਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ।

ਅਖੀਰ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਿਅਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਸੰਮਤ, ਹੀਰ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗਣ ਤੇ ਹੋਰ ਇਖਲਾਕੀ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਹਨ।

2. ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਘਟਨਾ ਵਿਕਾਸ-ਚੱਕਰ ਅਤੇ ਵਾਰਿਸ

ਹੀਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਕਥਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਨੇ ਘਟਨਾ-ਚੱਕਰ-ਕ੍ਰਮ (Cycle of story) ਦਾ ਇਕ ਭਰਪੂਰ ਮਸਾਂ ਮਾਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਕ

ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪਰਾ-ਸਰੀਰਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੀਨਾ-ਬ-ਸੀਨਾ ਸਾਂਭਿਆ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਸਥਾ ਤੇ ਰੁਚੀ ਅਨੁਕੂਲ ਇਸ ਵਿਚ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਵਾਧੇ ਕੀਤੇ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਸਾਦਾ ਜੇਹੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਮਾਉਂਦਾ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਪਾਸ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬਾਤਾਂ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਰੌਚਕਤਾ ਖਾਤਰ, ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਰਲਾਉਂਦੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਕਰਾਮਾਤੀ ਕਥਾਵਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਧਰਮ ਨਾਲ ਘਨੇਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਾਮਾਤੀ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਸੀ।¹ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਈਰਾਨੀ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗਾਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਗ਼ੈਬੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਯੂਸਫ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ, ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਭਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਬਹੁਤਦਾ ਹੈ, ਦਰੋਪਤੀ ਦਾ ਚੀਰ ਹਰਨ ਸਮੇਂ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਪਣਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪਰਮ-ਆਵੇਸ਼ਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਸ਼ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੀਰਾਂ, ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।²

ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ

ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਝਾ ਵਿਚ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪਧਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਗਲ ਅਸੁਭਾਵਕ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਪੇਗੀ ਪਰ ਇਹ ਪੀਰ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇੰਜ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੋਣ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਕਵੀ 'ਬਾਕੀ' ਕੋਲਾਬੀ ਨੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਹ ਵਿਚ ਪੰਜ ਖੁਦਾਈ ਬੰਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਝ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦੀ। ਰਾਝਾ ਚੋਣ ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਮੱਝ ਨੇ ਦੁੱਧ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਆ ਦਿੱਤੀ।³ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਮੋਦਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਾਰਿਸ ਤਕ ਨਿਰੰਤਰ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਪੀਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

‘ਖਵਾਜਾ ਖਿਜਰ ਤੇ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਖੋਜ-ਖੋਰੀ, ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਜ਼ਕਰੀਆ ਪੀਰ ਨੂਰੀ।

ਹੋਰ ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਬੁਖਾਰੀਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਲਾਲ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਸਹਿਸਤ ਹੂਰੀ।

ਤੁਰ੍ਹਾ ਖਿਜਰ, ਰੁਮਾਲ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਬਖਸ਼ਿਆ, ਮੁੰਦਰੀ ਲਾਲ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਜੀ ਨੂਰ ਪੂਰੀ।

ਇਹ ਪੀਰ ਕਦੀ ਸਥਾਨਕ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂ ਸਨ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਇੰਨੀ ਵੱਧ ਗਈ ਕਿ ਹਰ ਸੰਕਟ ਵੇਲੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।⁵

ਹਰ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਹੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਪੰਜੇ ਪੀਰ ਹੀਰ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਜੇ ਪੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਵੰਝਲੀ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹਨ। ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਖੇੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਹੀਰ ਦੀ, ਪਤੀ ਰੂਪ ਸੈਦੇ ਦੀ ਕਾਮ-ਅੱਗ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਿਯ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ। ਸਾਡੇ ਸੁਬੰਧ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅੰਸ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਪੀਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਕਦੀ ਪੰਜ ਪਾਂਡਵ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਇਹ ਪੰਜ ਪੀਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਪੂਰਵ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੇ ਜਿੱਕੇ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ।⁶

ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪੰਜ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਇਜ਼ਰਾਈਲ, ਇਸਮਾਈਲ, ਅਸਰਾਫੀਲ, ਮੈਕਾਈਲ ਅਤੇ ਜਬਰਾਈਲ' ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਪੰਜ ਪੀਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਪੀਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਨਾਇਕ ਸਭ ਔਕੜਾਂ 'ਚੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਰੱਬੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਛਾਇਆ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਦੇਵਤੇ ਚੰਗੇ ਧਰਤ-ਨਾਇਕਾਂ ਉਤੇ ਪੁਸ਼ਪ-ਵਰਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਵਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਹੱਤਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪੰਜ ਪੀਰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕੇਵਲ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜੋਗੀ ਭੋਸ

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਵਿਚ 'ਜੋਗੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ 'ਪੂਰਨ ਦੇ ਕਿੱਸੇ' ਦੇ ਘਟਨਾ-ਚੱਕਰ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚ ਆ ਰਲਿਆ ਹੈ। ਭੋਸ ਬਦਲਨਾ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਰਵਮਾਨਿਤ ਅੰਗ ਹੈ।⁷ "ਗੁਰੂ ਗੁੱਗਾ" ਅਤੇ "ਨਿਵਲ ਦਾਈ" ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਅੰਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੋਸ ਵਟਾਉਣਾ ਇਕ ਹਲਕਾ ਜੋਹਾ ਉਹਲਾ

ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਹੀਰ ਦਾ ਜੋਗੀ (ਰਾਂਝੇ) ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਾ ਪਛਾਣਨਾ ਤੇ ਕਾਫੀ ਤਕਰਾਰ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਇਥੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਪਾਠਕਾਂ ਤੋਂ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਛਲਾਵੇ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਰਾਂਝਾ ਜੋਗੀ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ ? ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸਿਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੂਰਨ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਥਾ ਕਾਰਣ, ਜੋਗੀ ਰੂਪ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੂਰਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੁਹਣਾ ਸੁਣੱਖਾ ਰਾਂਝਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਜੋਗੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਜੋਗੀ-ਭੇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋਗੀ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ-ਤੰਦ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਇਕ ਸੰਪੂਰਣ ਕਹਾਣੀ ਦਿਤੀ ਹੈ।^੧ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜੋਗੀ ਸੰਪੂਰਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹੀ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਬਾਕੀ ਕੋਲਾਬੀ, ਦਮੋਦਰ, ਅਹਿਮਦ, ਮੁਕਬਲ ਅਤੇ ਵਾਰਿਸ ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਜੋਗੀ ਭੇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਜੋਗੀ ਭੇਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

3. ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਵੰਝਲੀ

ਸਾਡੀਆਂ ਲੋਕ-ਗਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੂਸਫ਼ ਪਾਸ ਵੀ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਹੀ ਛਤੀ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮੁਰਲੀ ਸਭ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਵੰਝਲੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੰਝਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੀਖਣ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਹਿਮਦ, ਮੁਕਬਲ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵੰਝਲੀ-ਵਾਦਨ ਪੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਕਥਾ ਵਿਚ ਵੰਝਲੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਤੀਖਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

4. ਝੀਉਰੀ ਦਾ ਮੋਹਤ ਹੋਣਾ

ਦਮੋਦਰ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਝੀਉਰੀ ਦੀ ਯੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਉਤੇ ਫਿਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਝੀਉਰੀ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕੁਝ ਮਚਲੇ ਜੱਟ ਰਾਂਝੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਦਸ ਕੇ ਝੀਉਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਪਾਣੀ ਛਕਦੇ ਹਨ। ਰਾਂਝਾ ਵੀ ਤਾੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੂੰਹ ਅਨੁਰੇ ਹੀ ਕੱਛੇ ਵੰਝਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਟੁਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਇਹ ਘਟਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੁੰਦਰਤਾ

ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਬਲਿਤਾ ਸਮਝਿਆ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਸਾਨੂੰ 'ਅਵਦਾਨ' ਨਾਮੀ ਬੁਧ-ਜਾਤਕ ਕਥਾ ਵਿਚੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਅਧਿਆਇ 'ਕਿੱਸੇ' ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਿਸ਼ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੂਹ ਤੇ ਪਾਣੀ ਭਰਦੀ ਇਕ ਜਾਦੂਗਰਨੀ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਹਿੰਦੂ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸੁਣੀ ਸੁਣਾਈ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਰਾਝੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਜੇ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਇੰਜ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲਟਬੋਰੇ, ਅਲਬੇਲੇ ਤੇ ਸੁਹਣੇ ਨੌਜਵਾਨ ਉਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਆਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਣ।

5. ਰਾਝੇ ਦਾ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਣਾ

ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਝਾ, ਪਿਓ ਮੌਜਮ ਦਾ ਬੜਾ ਲਾਡਲਾ ਸੀ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮੰਗਣੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਗਣੀ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਈ) ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭਰਾ ਉਸ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਮੌਜਮ ਦੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਗਏ, ਭੈੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪੱਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੀ, ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਰਾਝੇ ਨੇ ਤਾਂ ਕਦੀ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਕਾਈਆਂ ਤੇ ਅੱਕਾਂ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਮੰਗਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਤੁਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਘਟਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵਿਚ ਬਾਪ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਜ਼ਮੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਰਾਝਾ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਇਹ ਨੀਅਤ ਤਾੜ ਕੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਮੂਲ-ਧਰਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਹੀਰ ਦੇ ਖਿਆਲ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਹੀ ਬੂਟਾ ਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਬੈਂਤ ਨੰ: 18 ਵਿਚ ਰਾਝਾ, ਹੀਰ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਬੱਝਾ ਝੰਗ ਵੱਲ ਟੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਬੀਆਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਥੇ ਰਾਝਾ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮੁਖ-ਨਾਇਕ ਵਾਂਗ ਫੂਲਾਂ ਰਾਣੀ (ਹੀਰ) ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਲਈ ਟੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਸ਼ ਯਕੀਨਨ ਹੀ ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਉਸ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਜਾਂ ਨਾਇਕ ਕਿਸੇ ਸੋਹਣੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਲਈ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਤੁਰਦੇ ਹਨ।

ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਇਹ ਰੋਮਾਂਟਕ ਅੰਸ਼ ਸਿਰਫ ਸੁਆਦ ਵਧਾਉਣ ਖਾਤਰ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ,

ਉਂਜ ਇਹ ਸੁਭਾਵਕ ਘਟ ਹੈ। ਹਰ ਦਾ ਮਲ ਤੇ ਲੁੱਡਣ ਦੀ ਬੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਵੀ ਇਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਿਓ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਪੰਚਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵੰਡ ਲਈ ਤੇ ਭੈੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ। ਭਾਬੀਆਂ ਤੇ ਭਰਾ ਰੋਜ਼ ਮਿਹਣੇ ਮਾਰਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਭਾਬੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ, 'ਵੇਖਾਂਗੇ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਹੀਰ ਵਿਆਹ ਲਿਆਵੇਂਗਾ।'

ਇਥੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਦੇ ਅਸਰ ਥੱਲੇ ਇਹ ਮਿਹਣਾ ਭਾਬੀਆਂ ਤੋਂ ਦਿਵਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਂਜ ਸੁਭਾਵਕਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹੀ ਠੀਕ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਂਝਾ ਬੇ-ਯਾਰੋ ਮਦਦਗਾਰ ਸੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਡਾਢਿਆਂ ਤੇ ਬਾਹਵਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਘਰੋਂ ਟੁਰ ਪਿਆ।

ਟਿਹ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੌੜਾ ਯਥਾਰਥ ਹੈ, ਜੋ ਅਜ ਤਕ ਟੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

6. ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ : ਦੁਖਾਂਤ ਜਾਂ ਸੁਖਾਂਤ

ਭਾਰਤੀ ਕਥਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਹਰ ਕਥਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼-ਪਾਤਰਾਂ ਲਈ ਸੁਖਮਈ-ਅੰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਥਾ-ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਸੁਖਾਂਤ ਆਖਣਾ ਉਸ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਵਮੁੱਲਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕਥਾ-ਪਰੰਪਰਾ ਲਈ ਉਪਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦ ਹੈ : 'ਦੁਖ-ਸੁਖਾਂਤ' ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਰਵਿਨ ਟੀ. ਹੈਰਿਕ ਨੇ (Tragicomedy) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।^੧ ਇਹ ਦੁਖ-ਸੁਖਾਂਤ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਕਸਿਤ ਸੋਚਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿਰਫ ਅੰਤ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਘਨੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਰੰਗ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ 'ਦੁਖ-ਸੁਖਾਂਤ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਕਥਾ-ਸਾਹਿਤ ਨਿਰੋਲ ਸੁਖਮਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਟੁਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਚਾਰੀਆ ਇਸ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਸਨ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਸੁੱਚੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਕਸ਼ਟ ਭੋਗਣੇ ਪੈਣ, ਉਹ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸੁਖ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜੇ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਬੜੇ ਬੜੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਹਾ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹਾ ਇਕ ਤੱਪ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਮਹਾਨ ਤ੍ਰਾਸਦੀ (ਦੁਖਾਂਤ) ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ-ਪਾਰਬਤੀ ਦੇ ਅਮਰ ਪਿਆਰ

ਦੀ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ~~Digitized by~~ ^{Digitized by} ~~Arjuna Samaj Foundation, Chitwan, Nepal~~ ^{Arjuna Samaj Foundation, Chitwan, Nepal} ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਜਨਮ ਤੱਪ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਦਿਲ ਪਾਰਬਤੀ ਲਈ ਪੁੰਘਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਯੁ ਭੱਟ ਦੀ ਕਾਦੰਬਰੀ ਵਿਚ ਮਹਾਸ਼ਵੇਤਾ ਅਤੇ ਪੁੰਡਰੀਕ ਦਾ ਪਿਆਰ ਵੀ ਇਕ ਜਨਮ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਦੰਬਰੀ ਅਤੇ ਚੰਦ੍ਰਾਪੀੜ ਦੇ, ਪਰਸਪਰ ਵਿਯੋਗ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਿਹਾ ਵਰਨਣ ਆਪਣੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਹੈ। ਕਾਮਦੇਵ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਤੀ ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮੇਘ ਦੂਤ ਵਿਯੋਗ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਦੁਖ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਜਿਸ ਤਨ ਬ੍ਰਿਹਾ ਨਾ ਉਪਜੈ ਸੋ ਤਨ ਜਾਣ ਮਸਾਨ ।

(ਸ਼ਲੋਕ ਫਰੀਦ, ਪੰਨਾ 1379)

ਵਿਯੋਗ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਬ੍ਰਿਹਾ-ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਤਪ ਕਰਕੇ ਖਰੇ ਸੋਨੇ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਬ੍ਰਿਹਾ ਰੂਪੀ ਸੈਲ ਪੱਥਰ ਦੀ ਘਸਵੱਟੀ ਤੇ ਪਰਖਿਆਂ ਪੂਰਾ ਉਤਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੇਮ ਵੀ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ।¹⁰

ਦੁਖ-ਸੁਖਾਂਤ ਦੀ ਇਹ ਲਹਿਰ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਦੀ 'ਕਹਾਣੀ' ਵਿਚ ਮੂਲ-ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਨਿਰੋਲ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂਤ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਧੂਰੇ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ 'ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਮਰ ਦੁਖਾਂਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਅਸਾਂ ਦੋ ਨਿਰਣੇ ਕਰਨੇ ਹਨ :

1. ਕੀ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਚ-ਮੁਚ ਦੁਖਾਂਤ ਸੀ ?
2. ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ 'ਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਲਾਂਕਣ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਥਮ ਸ੍ਰੋਤ ਬਾਕੀ 'ਕੋਲਾਬੀ' ਰਚਿਤ 'ਮਸਨਵੀ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ' ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 1575 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ।¹¹ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝਾ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਟੁਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਕਾਰਣ ਬਥੇਰੇ ਦੁਖ ਝਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਵਾਹਰ ਹੀਰ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਦਿਲ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੀਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਜਦੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੈ।

ਪਰ ਇਸੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਾ ਅਚਾਨਕ ਬੀਸਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੁਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

‘ਚੂੰ ਉਮਰਿ ਅਜੀਜ਼ ਬਰ ਸਰ ਆਮਦ, ਨਾਗਾਹ ਅਜਲ ਜਿ ਦਰ ਦਰ ਆਮਨ ।
ਸੂਦ ਰਾਝਾਇ ਖਸਤਾ ਨਾਤਵਾਂ ਰੰਗ, ਸੂਦ ਰੰਗ ਜਿ ਖੁਯਸ ਜਅਫਰਾਂ ਰੰਗ ।
ਆਮਦ ਚੁ, ਕਜਾਇ ਆਸਮਾਨੀ, ਜਾਨ ਦਾਦ ਜਿ ਮਰਗਿ ਨਾਗਹਾਨੀ ।¹²

ਰਾਝੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੀਰ ਨੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਲਈ ਦੁਆ
ਮੰਗੀ ਜਿਹੜੀ ਕਬੂਲ ਹੋ ਗਈ । ਜ਼ਮੀਨ ਪਾਟੀ ਤੇ ਹੀਰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਧੱਸ ਗਈ :
‘ਸੂਦ ਪਾਰਹਾ ਜ਼ਮੀਨ ਓ ਉ ਫਿਰੋ ਰਫਤ, ਦਰਾਂ ਮਾਹ-ਲਿਕਾਮ ਮਾਹ ਰੂ ਰਫਤ
ਦਰ ਖਾਕ ਦੁ ਹਰ ਦੋ ਆਹਮਦਿਹ ਦਿਲ ਬਾ ਦਿਲ ਓ ਜਾਨ ਬਜਾਨ ਜਰ...
ਚੂੰ ਹਰ ਦੋ ਬਖਾਕ ਸੂਦ ਹਮ ਆਗੋਸ਼, ਕਰਦੰਦ ਗਮਿ ਜਹਾਨ ਫਰਾਮੋਸ਼ ।
ਬੂਦੰਦ ਬਹਮ ਜੌਹਰ ਦੋ ਹਮਰਾਜ਼, ਗਸਤੰਦ ਬਖਾਕ ਹਰ ਦੋ ਦਮਸਾਜ਼’ ।¹³

ਸੋ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਕੁਦਰਤੀ ਮੌਤ ਮਰਦੇ ਹਨ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੁਖੋਂ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਰਦੇ ਹਨ । ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਖਾਂਤ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮੌਤ ਵਿਖਾ ਦੇਣੀ ਹੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨਹੀਂ । ਦੁਖਾਂਤ ਤਾਂ ਮਹਾਨ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਨਾਇਕ ਭਾਵੇਂ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਵੀ ਦੁਖਾਂਤ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਕੁਦਰਤੀ ਮੌਤ ਤਾਂ ਹਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਟੱਲ ਹੈ । ਪਰ ਲੇਖਕ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਰਚਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਇਕ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸੁਖਾਂਤ ਹੈ, ਦੁਖਾਂਤ ਨਹੀਂ ।

ਗੰਗ ਭੱਟ (ਦਮੋਦਰ ਦਾ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀ) ਨੇ ਪੂਰਾ ਕਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਰਚਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਹੀਰ ਕਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸੰਬਾਦ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸੁਖਾਂਤ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਭਾਰਤੀ ਹਿੰਦੂ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਬੁਰੇ ਨੂੰ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਚਾਈ ਤੇ ਰੰਗਿਆਈ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਵਸੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

‘ਜਾਂ ਕੋਹ ਤੂੰ ਗਏ ਅਗੋਰੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਭੀ ਨਾਲੇ ਆਏ ।
ਪੰਜ ਅਸਵਾਰ ਜੋੜੇ ਸਭ ਕਾਲੇ ਚਲ ਅਜਗੋਬੁ ਆਏ ।
ਹਥ ਫਿਰੋਂਦੇ ਸਿਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਚੁੰਮਣ ਦੇ ਸਧਰਾਏ ।
ਇਨੇ ਬਾਝਹੁ ਤੂੰ ਸੁਣ ਹੀਰੇ ਰੋਸਨ ਹੋਂਦੇ ਨਾਹੇ ।
ਆਖ ਦਮੋਦਰ ਛਪੇ ਕਿਥਾਈਂ ਗਏ ਸੁ ਫੇਰ ਨਾ ਆਏ’ ।¹⁴

ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਆਲਾਂ ਹੱਥੀਂ ਹੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
ਮੌਤ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਰਾਖੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ
ਝਟ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹ ਆਵਾਗਵਣ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ
ਮਿਲਾਪ ਰੱਬ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਕਰਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ :

ਦੋਹਾਂ ਦਾਰ ਫਨਾਹਿ ਥੀਂ ਸਫਰ ਕੀਤਾ ਗਏ ਦਾਰ ਬਕਾ ਹੋਇ ਹਜੂਰੀ ।
ਦੋਵੇਂ ਰਾਹ ਮਿਜ਼ਾਜ ਵਿਚ ਰਹੇ ਸਾਬਤ, ਕੰਮ ਸਾਦਕਾਂ ਦਾ ਪਈ ਸਬੂਰੀ ।
ਰਬ ਰਾਖੀ ਨੂੰ ਪਾਕ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਹੀਰ ਰਲੀ ਮੁਰਾਤਬੇ ਐਨ ਹੂਰੀ ।
ਫਿਰੇ ਹਾਜੀਆ ਨੇ ਮੱਕੇ ਦੇ ਰਾਹ ਜਾਂਦੇ, ਤਿੰਨੇ ਹੀਰ ਰਾਖਾ ਤੇ ਮੱਝ ਬੂਰੀ ।
ਰਾਖਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਇੰਦਾ ਹਾਜੀਆ ਨੂੰ ਹੀਰ ਵੰਡਦੀ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਤੰਦੂਰੀ ।¹⁵

ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸੁਖਾਂਤ ਵੱਲ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਦਿਆਂ
ਹੀ ਮੱਕੇ ਵੱਲ ਟੋਰਦਾ ਹੈ :

ਦੋਵੇਂ ਉਠ ਕੇ ਮੱਕੇ ਦੇ ਰਾਹ ਗਏ, ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਦੀ ਖਬਰ ਨਾ ਕਾਇ ਮੀਆਂ ।
ਲੋਕ ਆਖਦੇ, ਅਜੇ ਤਕ ਜੀਵਦੇ ਨੇ, ਰਖੇ ਮੌਤ ਬੇ ਰਬ ਬਚਾਇ ਮੀਆਂ ।
ਹਜ਼ਰਤ ਜੋਹਾਂ ਨੇ ਮੌਤ ਕਬੂਲ ਕੀਤੀ, ਜੀਵਨ ਝੂਠ ਹੈ ਬਾਝ ਖੁਦਾਇ ਮੀਆਂ ।
ਮੁਕਬਲ ਸਹੀ ਹਦੀਸ ਰਸੂਲ ਦੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਮੂਲ ਮਰਦੇ ਔਲੀਆਇ ਮੀਆਂ ।¹⁶

ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਲਗ ਪਗ ਅਹਿਮਦ ਵਾਲੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਰਾਖੇ ਵਾਂਗ ਫਰਹਾਦ ਦੇ ਆਹ ਕੱਢੀ, ਜਾਨ ਗਈ ਸੁ ਹੋਇ ਹਵਾਇ ਮੀਆਂ ।
ਦੋਵੇਂ ਦਾਰ ਫਨਾਹ ਥੀਂ ਗਏ ਸਾਬਤ, ਜਾਇ ਭਰੀ ਨੇ ਦਾਰ ਬਕਾਇ ਮੀਆਂ ।
ਦੋਵੇਂ ਰਾਹ ਮਜ਼ਾਜੀ ਦੇ ਗਏ ਸਾਬਤ, ਨਾਲ ਸਿਦਕ ਦੇ ਗਏ ਵਿਹਾਇ ਮੀਆਂ ।
ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਇਸ ਖਵਾਬ ਸਰਾਇ ਅੰਦਰ, ਗਏ ਵਾਜ਼ੇ ਖੂਬ ਵਜਾਇ ਮੀਆਂ ।¹⁷

ਇਸ ਅੰਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਇਸ ਅੰਤ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਬਾਕੀ
ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਪਾਤਰ ਨੂੰ
ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਇਸੇ
ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਇਸ ਖਿਆਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮੱਕੇ ਵਿਚ
ਜਾ ਕੇ ਲੰਗਰ ਵੰਡਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਰਾਖਾ ਮੱਝਾਂ ਚਰਾਉਂਦਾ ਸੀ ।¹⁸

ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਇੰਨਾ ਹੀ ਲਿਖ ਕੇ ਬਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਲੰਮੀ ਤਰਫ
ਸਿਧਾਇ ।' ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰੰਗ ਭਰਨ ਲਈ ਅਹਿਮਦ ਨੇ
ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਕਬੂਲ ਹੋਏ, ਹੀਰ ਉਥੇ ਲੰਗਰ
ਵੰਡਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰਾਖਾ ਮੱਝੀਆਂ ਚਾਰਦਾ ਹੈ । ਮੁਕਬਲ ਦੇ ਸੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਗੁਪਤ
ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

'ਨਹੀਂ ਮੂਲ ਮਰਦੇ ਔਲੀਆਇ ਮੀਆਂ'

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਹੀ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਹੀਰ ਇੰਦਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰਾਪੀ ਅਪਸਰਾ ਸੀ, ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਸ਼ੋਕੇ ਕਾਣਨ ਰਾਝਾ ਭੁੱਖਾ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਈ ਹੀਰ ਦੇ ਬਾਪ ਦਾ ਚਾਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਅੱਗ ਭੜਕੀ ਵੇਖ ਕੇ ਚੂਕਕ ਨੇ ਹੀਰ ਖੋੜਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਝਾ ਫਕੀਰ ਬਣ ਕੇ ਉਥੇ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਮੌਕਾ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਰਲੋਕ ਵੱਲ ਲੈ ਟੁਰਿਆ :

‘ਮਾਂਗਤ ਭੀਖ ਘਾਤ ਜਬ ਪਾਯੋ । ਲੈ ਤਾ ਕੋ ਸੁਰਲੋਕ ਸਿਧਾਯੋ ।’

ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :¹⁹

ਰਾਝਾ ਭਯੋ ਸੂਰੇ ਸਤਹ ਭਈ ਮੈਨਕਾ ਹੀਰ ।

ਯਾ ਜਗ ਮੈਂ ਗਾਵਤ ਸਦਾ ਸਭ ਕਥ ਕੁਲ ਜਸ ਧੀਰ ।31।198।1828।ਅਫਜ਼ੂ।

ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਣੀ ਨੇ ਲਗ ਪਗ ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਅੰਤ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਣੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ।²⁰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪੰਜ ਪੀਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਸਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਵੀ ਹੀਰ ਰਾਝਾ ਸਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਦੇ ਅਸੀਸ ਤਬ ਪਾਂਚੋ ਗਏ, ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਦੋਊ ਤਬ ਭਏ ।

ਧੰਨੀ ਪੁਰਖ ਤਿਹ ਇਛਾ ਪੂਰੀ, ਸਤਿ ਪ੍ਰੀਤ ਮਹਿ ਭਏ ਹਜ਼ੂਰੀ ।

ਦੋਊ ਸੁਰਗ ਮੈਂ ਜਾਇ ਪਹੁਚੇ, ਬੈਠ ਜਾਇ ਤਹ ਆਸਣ ਉਚੇ ।

ਧਨੀ ਪਯਾਰੋ ਜਾਨੋਂ ਤਾਹੀਂ, ਜਾ ਕੋ ਨਾਮ ਰਹਯੋ ਜਗ ਮਾਹੀ ।118।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗਲ ਉਘੜ ਕੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹਿੰਦੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮੁਖ ਰੱਖਿਆ ਜਦ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਮੱਕੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਿਆ। ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤਕ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਵਿਨਰਟਨ ਨੇ ਜੋ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੇ ਐਬਟਾਬਾਦ ਦੇ ਭੱਟ ਬਰਦ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਅਕਤੂਬਰ 1889 ਵਿਚ ਸੁਣੀ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪੰਜ ਪੀਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹੀਰ ਅਤੇ ਰਾਝੇ ਨੂੰ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਮੱਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਅਰਬ ਦੇ ਇਕ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਉਹ ਅੱਜ ਤੱਕ ਜੀਵਦੇ ਹਨ।²¹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਨੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣੀ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 740ਵਾਂ ਬੰਦ ਸੀ ਸੁਖਾਂਤ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਬਾਰੇ ਟੈਂਪਲ ਨੇ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਥਾ 'ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਂ ਦੀ ਦਾਦੀ'²³ ਵਿਚ ਇਕ ਹਾਜੀ ਹੱਜ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਂਝਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਜੀਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਕੱਲ ਗਰੀਬ ਹੋ ਗਏ ਹੋ, ਸੋ ਮੇਰੇ ਮਕਬਰੇ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਦੁਆ ਮੰਗੋ, ਔਲਾ ਬੈਰ ਕਰੇਗਾ।'

ਸੋ ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਜੱਦੀ ਪੁਸ਼ਤੀ ਜਾਗੀਰ ਮਿਲ ਗਈ, ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ : 'ਆਸ਼ਕ ਸੱਚੇ ਨਹੀਂ ਮਰਦੇ', ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਮਰਦੇ ਨਹੀਂ ਔਲੀਆਇ ਮੀਆਂ।' H. A. Rose ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।²⁴ ਸੋ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹੀ ਜਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੁਖ-ਸੁਖਾਂਤ ਹੀ ਸੀ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂਤ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਈ ਇਕ ਕਾਰਣ ਹਨ।

ਮੁਖ ਕਾਰਣ ਫਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਲੇਖਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਜੋ ਮਸਨਵੀ ਦੀ ਈਰਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਈਰਾਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਥਾ-ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਮਾਨਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।²⁵ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਦਰਦ-ਸੋਜ਼ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਰਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਾਮੂਹਿਕ ਦਰਦ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦਰਦ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਾਮੂਹਿਕ ਦਰਦ-ਸੋਜ਼ ਲਈ ਉਹ 'ਮਰਸੀਆ' ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਹਲਾਕੂ ਨੇ ਬਗਦਾਦ ਦੇ ਵੈਫ਼ਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜੀ ਸਭਿਅਤਾ ਖਾਕ-ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਸਾਅਦੀ ਨੇ ਮਰਸੀਆ ਲਿਖਿਆ, ਗੁਜ਼ ਕੌਮ ਨੇ ਈਰਾਕ ਵਿਚ ਅਕੱਥ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਈ ਤਾਂ ਅਨਵਰੀ ਨੇ 'ਅਸ਼ਕ ਰਾਇ ਖੁਰਾਸਾਨ' ਵਿਚ ਰੱਤ ਦੇ ਹੰਝੂ ਵਗਾਏ। ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਮਾਣਦੇ ਹੋਏ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਮੰਗੋਲ ਕੌਮ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਬਲਬਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਮਰਸੀਆ ਲਿਖਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਸਨਵੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪਿਆਰ-ਵਿਗੁਤੇ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਲਈ ਜੋ ਕਥਾ-ਕਾਵਿ ਲਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਾਹੌਲ ਦਰਦ-ਸੋਜ਼ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਾਮੀ ਰਚਿਤ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾਂ ਵਿਚ ਜੁਲੈਖਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ' ਵਿਚ ਇਹ ਚਿੰਠੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਗ਼ਮ, ਮਨ ਦੀਆਂ ਅੰਤੀਵ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਦੀ ਬਾਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਇਸੇ ਮਸਨਵੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ।

ਦਮੋਦਰ ਜਾਂ ਬਾਕੀ ਕੋਲੋਂ ਆਦਿ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਚਿੰਠੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਲੈਲਾ ਮਜ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ ਚਿੰਠੀਆਂ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਗ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਵਿਚ ਚਿੰਠੀਆਂ ਦਾ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਠੀਆਂ ਉਤੇ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚ ਈਰਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਰਗਾ ਦਰਦ-ਸੋਜ਼ ਭਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਿਆਰ-ਵਿਗੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾ ਸਕੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਕ ਦੋ ਚਿੰਠੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਲੈਲਾ ਮਜ਼ਨੂੰ ਦੀਆਂ ਚਿੰਠੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਲੈਲਾ ਦੀ ਚਿੰਠੀ :

ਰੋਜ਼ਤ ਦਾਨਮ ਕਿ ਸਬ ਨਿਸ਼ਾਨਸਤ, ਸ਼ਬਹਾਇ ਸਯਾਹ ਬਰ ਚਿਰ ਸਾਸਤ।
ਅਜਮਨ ਬਕਿ ਮੀ ਬਰੀ ਹਿਕਾਯਤ, ਬਾ ਖੁਦ ਯਕੇ ਮੀ ਕੁਨੀ ਸ਼ਿਕਾਯਤ।
ਗਿਰੀਯਾ ਬਰਹੇ ਕਿਹ ਮੀ ਕੁਨੀ ਸਾਜ਼, ਦੀਦਾ ਬਰਖੇ ਕਿਹ ਮੀ ਕੁਨੀ ਬਾਜ਼।
ਹਮਦਰਦੇ ਤੂ ਜੀਂ ਗਮੇ ਨਿਹਾਂ ਕੀਸਤ, ਗਮਨਾਕ ਤਰ ਅਜ ਤੋ ਦਰ ਜਹਾਂ ਕੀਸਤ।
ਤਾ ਜੁਨ ਨ ਬਰੀ ਕਿ ਮਨ ਸਬੂਹਮ, ਨਜ਼ਦੀਕੇ ਤਵਮ ਗਰ ਚਿਹ ਦੂਰਮ।²⁶

ਹੀਰ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ :

ਤਰੁੱਟੀ ਕਹਿਰ ਕਲੂਹ ਸਿਰ ਤਤਤੀ ਦੇ, ਤੇਰੇ ਬਿਰਹਾ ਫਿਰਾਕ ਨੇ ਕੁੱਠੀਆਂ ਮੈਂ।
ਸੁੰਵੀ ਤਾਟ ਕਲੋਜੇ ਦੇ ਵਿਚ ਧਾਣੀ, ਨਹੀਂ ਜੀਵਨਾ ਮਰਨ ਤੇ ਉਠੀਆਂ ਮੈਂ॥232॥
ਕੱਖ ਹੋਇ ਰਹੀਆਂ ਗਮਾਂ ਨਾਲ ਰਾਂਝਾ, ਇਹ ਚਿਣਗ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਲਾਇ ਦੇਵੀਂ।
ਮੇਰਾ ਯਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਥੇ ਪਹੁੰਚ ਮੀਆਂ, ਕੰਨ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਏਤਨੀ ਪਾ ਦੇਵੀਂ॥239॥

ਮਜ਼ਨੂੰ ਦੀ ਚਿੰਠੀ :

ਬਾ ਤੋ ਬਦਿਲਮ ਦਿਗਰ ਨਾ ਗੁੰਜਦ। ਹਨਾ ਕਿ ਖਿਆਲ ਨਾ ਦਰ ਗੁੰਜਦ।
ਬਾਦ ਅਰਚੇ ਗਿਲ ਆਰਦਮ ਜਕੂਯਤ। ਗੁਲ ਬਿ-ਨਗਰਮ ਅਜ ਬਰਾਇ ਰੂਯਤ।²⁷

ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਚਿੰਠੀ :

ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹਾਂ ਮੈਂ, ਰਬਾ ਮੇਲ ਤੂੰ ਚਿਰੀਂ ਵਿਛੁੰਨਿਆਂ ਨੂੰ।
ਹੱਥੀਂ ਮਾਪਿਆਂ ਦਿਤੀ ਸਾਂ ਜਾਲਮਾਂ ਨੂੰ, ਲੱਗਾ ਲੂਣ ਕਲੋਜਿਆਂ ਭੁੰਨਿਆਂ ਨੂੰ।
ਮੌਤ ਅਤੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾ ਟਲੇ ਮੂਲੇ, ਕੌਣ ਮੌੜਦਾ ਸਾਹਿਆਂ ਪੁੰਨਿਆਂ ਨੂੰ।
ਕਿਸੇ ਤੜਕੇ ਵਕਤ ਸੀ ਨੇਹੁ ਲਗਾ, ਵਾਰਿਸ ਬੀਜਿਆ ਦਾਣਿਆਂ ਭੁੰਨਿਆਂ ਨੂੰ।²⁸

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਲਾ ਮਜ਼ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਪਾ ਕੇ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਮੌਤ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸਾਰਾ ਕਿੱਸਾ ਰਚਿਆ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ

ਚਲਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਵਾਰਿਸ ਵਾਂਗ
 ਡੱਟ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਕਟੂ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਆਰੰਭ
 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ, ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਮਿਲਿਆ, ਹਰ ਕੁਰੀਤੀ ਬਾਰੇ
 ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ
 ਸੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਨਿਬੇੜਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਮੰਤਵਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਘੱਟ ਜਾਣਾ
 ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਨਾਇਕਾਂ, ਦੀ ਦੁਖਾਂਤ-ਕਹਾਣੀ
 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੁਆਏ ਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰੀਤ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਉਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲਈ
 ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਣ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਸਰੋਦੀ ਹੂਕ ਭਰੀ ਹੈ ਕਿ
 ਅਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ-ਬੋਧੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ, ਵਾਰਿਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ
 ਸੁਣ ਕੇ, ਹੰਝੂ ਵਹਿ ਟੁਰਦੇ ਹਨ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਅਜੇਹਾ ਦੁਖਾਂਤ
 ਰਚਿਆ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਸਦੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ
 ਰੂਪ ਵਿਚ, ਵਰਜਿਤ ਫਲ (Forbidden Fruit) ਜ਼ਰੂਰ ਰਹੇਗੀ, ਵਾਰਿਸ ਇਸ
 ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਰੂਪ
 ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਮ-ਘੁਟ ਰਹੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ
 ਤੇ ਟੱਕ ਕੀਤੀ ਹੈ²⁹ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਣੀ ਦੇ ਵੱਸ ਪਾ ਕੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ
 ਜਿੱਤੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਾਰਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ
 ਤੇ ਹੋਣੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਆਖਿਆ ਹੈ।³⁰ ਰਾਝਾ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਨਾਇਕ ਸੀ
 ਉਹ ਸਾਬਰ ਤੇ ਲੰਮੀ ਉਡੀਕ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ, ਸੋ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼-
 ਵਾਦ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਰਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ
 ਇਹ ਦੁਖਾਂਤ ਕੁਝ ਝਟਪਟਾ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਵੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਸੂਝਵਾਨ ਪਾਠਕ ਪੁਛ
 ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਹੜੇ ਘਰੋਂ ਟੁਰ ਹੀ ਪਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਜੰਵ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ ?
 ਬਾਕੀ ਕੋਲਾਬੀ, ਦਮੋਦਰ, ਮੁਕਬਲ, ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਣੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਭਨਾਂ
 ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਖ-ਸੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਨਿਬੇੜਿਆ ਹੈ। ਸਵਿਨਰਟਨ, ਟੈਂਪਲ ਤੇ ਰੋਜ਼ ਇਸੇ ਅੰਤ
 ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ
 ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੋੜੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ (ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ) ਦੁਖ-ਸੁਖਾਂਤ ਨੂੰ
 ਅਜੇਹੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਥਾ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ
 ਮਹਾਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ
 ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਦੁਖਾਂਤ ਉਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਟਰੈਜਿਡੀ ਦੇ ਨਿਯਮ
 ਲਾਗੂ ਕਰਨੇ ਅਢੁੱਕਵਾਂ ਮਾਪ-ਦੰਡ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਟਰੈਜਿਡੀ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

Digitized by Anja Samad Foundation, Chennai and eGangotri
 ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਥਾਪਨਾਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਵਿਖਾ ਕੇ ਦੇਵੀ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਉਚ-ਕੁਲ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਅਰਥਾਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ, ਰਾਣੀਆਂ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਡਾਇਓਨੀਸਿਸ ਨੂੰ ਗੀਤਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।^{੩੧}

ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਫੁਹਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਸਫਲ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਦੁਖਾਂਤ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਦਿਲ ਧੜਕਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਇਹ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਈਰਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਹੈ।

7. ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਦੇ ਅੰਸ਼

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਟੈਂਪਲ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।^{੩੨} ਸੱਪ-ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਮੌੜ ਆਇਆ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਸੱਜਣ ਵੀ, ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੀਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸੀਸ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖੇੜੇ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪੀ ਚੈੱਤ ਹਨ। ਹੀਰ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਜਾਦੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੈਦਾ ਹੀਰ ਦੇ ਪਾਸ ਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਕ ਦੇਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾੜ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਮਾਇਣ ਦੇ ਘਟਨਾ-ਚੱਕਰ ਵਿਚੋਂ ਇਧਰ ਆਈ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਸੀਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਹਵੇਂ ਰਾਵਣ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸੀਤਾ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਅੱਗ ਦੀ ਲਾਟ ਉਸ ਉਤੇ ਵਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਝੇ ਨੂੰ ਹੀਰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲੁੱਡਣ ਦੀ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਹੀਰ ਰਾਝੇ ਦੇ ਰੂਪ ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਸਿਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਝਾ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ (ਜਾਂ ਕਥਾ) ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ।

8. ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼

ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਨਿਰਣੈ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਮੂਲ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੱਚੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਹਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ (Ethical) ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਆਸਥਾ (faith) ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਝਿਆ ਤੇ ਵਾਧੇ ਘਾਟੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ

ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਘਟਨਾ-ਚਕਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰੰਗ ਭਰੇ ਹਨ। ਅਹਿਮਦ, ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰੰਗ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਅਹਿਮਦ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਕਬੂਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਮੁਕਬਲ ਅਨੁਸਾਰ ਪੀਰ ਔਲੀਏ ਕਦੀ ਮਰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਾਰਿਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਥਾ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਸੂਫੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਹੀ ਰੂਹ ਭਰੀ ਹੈ। ਹੀਰ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨਕਾ ਨਾਮੀ ਇਕ ਅਪਸਰਾ ਸੀ, ਕਪਲ ਮੁਨੀ ਨਾਲ ਸਮ-ਭੋਗ ਕਾਰਣ ਉਹ ਸਵਰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰਾਪੀ ਗਈ ਤੇ ਮਾਤ ਲੋਕ ਤੇ ਆ ਗਈ।³³ ਰਾਝਾ ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਮਹਾਂਕਾਲ ਪਿਆ, ਸਿਰਫ ਰਾਝਾ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਇਕ ਜੱਟ ਪਾਸ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨਕਾ ਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੂਚਕ ਜੱਟ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਚੂਚਕ ਨੇ ਹੀਰ ਖੇਡਿਆਂ ਨਾਲ ਮੰਗ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਝਾ ਫਕੀਰ ਬਣ ਕੇ ਆਇਆ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਸੁਰਲੋਕ ਵੱਲ ਟੁਰ ਪਏ। ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਕਾਰਣ ਮੈਨਕਾ (ਹੀਰ) ਸਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ਪਰਵਾਨੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਸਿਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਾਰਣ ਸ੍ਰਾਪੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸਵਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਸੂਫੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਕਾਰਣ ਇਹ ਕਥਾ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੇ ਦਰਜੇ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾ-ਚਕਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਤੇ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

9. ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਯੂਨਾਨੀ ਆਧਾਰ

ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਣ ਅਨੇਕੀਆਂ ਜੋਹੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਇਕ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਯੂਨਾਨੀ ਕਥਾ 'ਹੀਰੋ ਲੀਆਂਡਰ' ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।³⁴

ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹੀਰੋ ਲੀਆਂਡਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

'ਹੈਲਸਪਾਂਟ ਖਾੜੀ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਵੱਸਦੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ

ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਸਨ। ਹੀਰ ਅੰਬਰੀਕ ਦੀ ਇਕ ਸਿਤਲੀ ਸੀ। ਐਫਰੋਡਾਈਟ ਵਿਚ ਹੋਏ ਇਕ ਉਤਸਵ ਸਮੇਂ ਐਬੀਡਾਸ ਨਗਰ ਦੇ ਲੀਆਂਡਰ ਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਸੰਤਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਲੀਆਂਡਰ ਹਰ ਰਾਤ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ। ਇਕ ਰਾਤ ਤੂਫਾਨ ਕਾਰਣ ਉਹ ਲੰਪ ਬੁਝ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ 'ਹੀਰੋ' ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਖਾਉਣ ਖਾਤਿਰ ਜਗਾ ਰੱਖਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਹੀਰੋ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਕੰਢੇ ਲੱਗੀ ਵੇਖੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਡੁਬ ਕੇ ਮਰ ਗਈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ (ਚੋਥੀ ਜਾਂ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ) ਮਸਿਓਸ ਨੇ ਦੱਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਹਵਾਲੇ ਓਵਿਦ, ਸਟੇਟੀਅਸ ਅਤੇ ਵਰਜਿਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।³⁵

ਇਸ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਅੰਸ਼ ਹੀਰੋ-ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲੀਆਂਡਰ ਦਾ ਰੋਜ਼ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਹੀਰੋ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਣਾ 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ' ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਗਾਥਾ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਮਾਨਯੋਗ ਖੋਜੀ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਥਾਨ ਤੇ ਖਾਨਦਾਨ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਸ. ਸ. ਅਮੋਲ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭੌਰੋ'³⁶ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਹੀਰ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਮੌਲਵੀ ਨੂਰ-ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਤਾਰਖਿ-ਝੰਗ-ਸਿਆਲ' ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਝੰਗ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੀਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਖਿਆਨਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।³⁷

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਅਤੇ ਸਵਿਨਰਟਨ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਯੂਨਾਨੀ ਗਾਥਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੇਖਕਾਂ ਤੋਂ ਆਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਇਸ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਦੀ ਦੇਣ ਸਿੱਧ ਕਰਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜੇਹਾ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਵੀ ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆਂ ਕੋਈ ਠੋਸ ਹਵਾਲਾ ਜਾਂ ਦਲੀਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ, ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤੇ ਰਾਜਪੂਤ ਸਰਦਾਰ ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਯਹੂਦੀ ਅਸਲੇ ਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾਵਾਂ ਉਸੇ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਹੀ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਅੱਧ ਰਾਜਪੂਤ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਮੂਲ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਜੇਹੀ ਗੱਲ ਲਿਖ ਦੇਣੀ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਨੇ ਵੀ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ

10. ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅੰਸ਼

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਘਟਨਾ-ਚੱਕਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਅਸਲ ਕਹਾਣੀ ਲੋਕ-ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਪਰਮ-ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਹੀ ਸਾਂਭਿਆ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਘੱਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕਰਮਸ਼ਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਭਾਵਕ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿਥਿਹਾਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੰਖੇਪਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਕੋ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵੀ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਗੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਲਾ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਚੁੰਡ ਚੁੰਡ ਕੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅੰਸ਼ ਭਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕਿੱਸਾ 'ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ' ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ, ਖੁਦ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਥ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਲੰਮੀ ਤਰਫ਼ ਸਿਧਾਏ' ਲਿਖ ਕੇ ਅੰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਹਿਮਦ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਕਰਵਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਬਲ ਮੱਕੇ ਵੱਲ ਭੇਜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਇਸ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਨਿਪਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰਗਾਂ ਵੱਲ ਭੇਜਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਣੀ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸੁਖਮਈ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਤਾਂ ਮਿਥ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ. ਆਰ. ਸੀ. ਟੈਂਪਲ ਨੇ 'ਸੱਮਣ ਦੇ ਅਬਦੁੱਲਾ ਸ਼ਾਹ' ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। (ਜਿਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦੇ ਆਏ ਹਾਂ) ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਬਦੁੱਲਾ ਸ਼ਾਹ ਇਕ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਮੱਕੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਹੀ ਅੱਗੇ ਟੁਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇ ਇਹ ਮੁਸਾਫਰ ਉਤਰ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਡਾ ਦੇਵੇ। ਅਬਦੁੱਲਾ ਸ਼ਾਹ ਉਤਰ ਆਇਆ ਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਟੁਰ ਪਿਆ। ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਕੰਢੇ ਤੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਗੇ ਟੁਰ ਪਿਆ। ਇਕ ਝੁੱਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਈ ਬੈਠੀ ਨਜ਼ਰ ਆਈ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ 'ਹੀਰ' ਦੱਸਿਆ, ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਰਾਂਝਾ ਵੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਲਕੜੀਆਂ

ਕੱਟ ਕੇ ਲੈ ਆਇਆ। ਰਾਝ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਖੂਬ ਸਵਾ ਕੀਤੀ, ਦੋ ਦਿਨ ਪਾਸ ਰਖਿਆ ਤੇ ਚੁੰਕਿ ਉਹ ਹੱਜ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਦੇਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਵੀ ਲੈ ਗਿਆ।

ਇਸੇ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਹੀ ਰਾਝੇ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਮੱਝ ਦੇ ਤਰੂਈ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਫੌਰਨ ਹੀ ਦੱਸ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਖੇੜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੇਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਹਿਤੀ ਦੀ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਭੇਟਾ ਨੂੰ ਵਟਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਅਦਲੀ ਦੇ ਉਲਟ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਡੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਪਾਤਰ ਦੇਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਦੈਂਤਾਂ (ਮੰਦੇ) ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜਾਦੂ-ਅੰਸ਼ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤੱਥ ਲੱਭ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅਬੋਧ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਜਾਦੂ (Magic) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਾਦੂਗਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਲੜੀ ਅੱਜ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਦੂ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਸੀ। ਜਾਦੂ ਤਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ।³⁹ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਚਲ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਸੀਨਾ-ਬ-ਬਸੀਨਾ ਇਹ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੋਖਾ ਹੀ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਜਾਦੂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਤੇ ਤਵੀਤਾਂ, ਧਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ, ਇਸੇ ਜਾਦੂ ਆਸਰੇ ਇਹ ਲੋਕ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਗਰ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇਹ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।⁴⁰ ਰਾਝਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੀਤਵਾਨ ਹਿਰਦਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਦੇਵਤਾ ਬਣ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਧਰਮ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਕਯੂਪਡ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ।

ਸਾਡਾ ਭਾਰਤ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵਿਰਸਾ ਸੰਭਾਲੀ ਬੈਠਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਬਹੁ-ਅਧਿਐਨੀ ਲੇਖਕ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਵਿਰਸੇ ਦੇ, ਇਸ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਸਦ-ਉਪਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਮਹੱਤਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਕਥਾ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਾ ਹੈ।

ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਉਪਾਧੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਂਝਾ ਜਿਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਸੁਹਣੀ ਸੂਰਤ ਤੇ ਵੰਝਲੀ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਰਗਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇਣਾ ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ, ਪ੍ਰੀਤ-ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ।

ਹੀਰ ਨੂੰ ਇਕ ਬੀਰਾਂਗਣਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਪਦਮਾਵਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਬਿੰਬ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ।⁴¹ ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਾਨਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਹੀਰ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਿਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਵਿਚਾਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਚਲੀਹਾ (40 ਦਿਨ) ਕੱਟਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ 40 ਦਿਨ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਅਹਿਮਦ ਤੇ ਮੁਕਬਲ ਸੱਤ ਦਿਨ ਹੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਉਸੇ ਰਾਤ ਹੀ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਭੱਜ ਜਾਣਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਚੋਣਵੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਚੁਣਦਾ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੀਜੇ ਬੰਦ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

'ਚਾਰੇ ਯਾਰ ਰਸੂਲ ਦੇ ਚਾਰ ਗੌਹਰ, ਸੱਭਾ ਇਕ ਥੀ ਇਕ ਚੜਦੜੇ ਨੇ।

ਅਬੂ ਬਕਰ ਤੇ ਉਮਰ ਉਸਮਾਨ ਅਲੀ, ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਗੁਣੀ ਸੋਹੰਦੜੇ ਨੇ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਦਕ ਯਕੀਨ ਤਹਕੀਕ ਕੀਤਾ, ਰਾਹ ਰਬ ਦੇ ਸੀਸ ਵਿਕੰਦੜੇ ਨੇ।'⁴²

ਇਸ ਬੈਂਤ ਵਿਚ ਤੀਸਰੀ ਸੱਤਰ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਿਦਕ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮੰਜਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਵਾਰਿਸ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਂਝਾ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਫਰੋਬ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਤੁਸਾਂ ਛਤਰੇ ਮਰਦ ਬਣਾ ਦਿਤੇ, ਸੱਪ ਰੱਸੀਆਂ ਦੇ ਕਰੋ ਡਾਰੀਓ ਨੀ।

ਰਾਜੇ ਭੋਜ ਦੇ ਮੁਖ ਲਗਾਮ ਦੇ ਕੇ, ਚੜ੍ਹ ਦੌੜੀਆਂ ਹੋ ਟੁਣੇਹਾਰੀਓ ਨੀ।

ਕੋਰੋ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸਭਾ ਗਾਲ ਸੁਟੀ, ਜਰਾ ਗੱਲ ਦੇ ਨਾਲ ਬੁਰਿਆਰੀਓ ਨੀ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਇਸਲਾਮੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵੀ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਆਣਾ ਪਾਠਕ ਵੀ ਕਿਸੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਮਸਜਿਦ ਬੇਤੁਲ-ਅਤੀਕ ਮਿਸਾਲ ਆਹੀ, ਖਾਨੇ ਕਾਹਬਿਉਂ ਡੋਲ ਉਤਾਰੀਆਂ ਨੇ ।
ਗੋਇਆ ਅਕਸਾ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪੈਣ ਦੂਜੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਦਲੀ ਨੂਰ ਉਸਾਰੀਆਂ ਨੇ ।
ਪੜ੍ਹਨ ਫਾਜ਼ਲ ਤੇ ਦਰਸ ਦਰਵੇਸ਼ ਮੁਫਤੀ, ਖੂਬ ਕੱਚੀ ਇਲਹਾਨਿ-ਪਰਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ।
ਤਅਲੀਲ ਮੀਜ਼ਾਨ ਤੇ ਸਰਫ ਵਾਹੀ, ਸਰਫ ਮੀਰ ਭੀ ਯਾਦ ਪੁਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ।
ਕਾਜ਼ੀ ਕੁਤਬ ਤੇ ਕਨਜ਼ ਅਫਵਾਹ ਚੋਂਦਾ, ਮਸਊਦੀਆਂ ਜਿਲਦ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੇ ।
ਖਾਨੀ ਨਾਲ ਮਜ਼ਹੂਰਾ ਸੁਲਤਾਨੀਆਂ ਦੇ, ਅਤੇ ਹੈਰਤੁਲ-ਫਿਕਾ ਨਵਾਰੀਆਂ ਨੇ ।
ਫਤਾਇ ਬਰਹਿਨਾ ਮਨਜ਼ੂਮ ਸ਼ਾਹਾਂ, ਨਾਲ ਜ਼ਬਦੀਆਂ ਹਿਫਜ਼ ਕਰਾਰੀਆਂ ਨੇ ।
ਮਾਰਜੁਲ ਨਬੂਵਤਾ ਅਤੇ ਖਲਾਸਿਆਂ ਥੋਂ, ਰੋਜ਼ੇ ਨਾਲ ਇਖਲਾਕ ਪਸਾਰੀਆਂ ਨੇ ।
ਜ਼ੋਰਾਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਮੁੱਲਾਂ, ਜਿਨਜਾਨੀਆ ਨਹਿਣ ਨਤਾਰੀਆਂ ਨੇ ॥3॥⁴³

ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸਲਾਮੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚੋਖੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਖਾਤਰ ਬਹੁਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਰੁਚੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸੰਸਾ-ਜਨਕ ਨਹੀਂ ।

ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਲੇਖਕ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਮੁਕਬਲ ਉਂਜ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਕਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਉਹ ਵਾਰਿਸ ਤੋਂ ਉਣਾ ਹੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹਿਮਦ ਗੁੱਜਰ ਨੇ ਵੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਨਾ ਹੋਣ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਬੈਂਤ ਨੰ: 40 ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਯੂਸਫ ਜ਼ੁਲੈਖਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਯੂਸਫ ਦੀ ਥਾਂ ਜੂਸਫ ਤੇ ਜ਼ੁਲੈਖਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਜਲੀਖਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਆੱਧ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਇਸ਼ਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਹਾਮਦ ਤੇ ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਵੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਨਹੀਂ ਪਾਈਆਂ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਾਰਿਸ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮਾਲਾਮਾਲ ਹੈ । ਦਮੋਦਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਕਾਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਾਰਿਸ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਏਨਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਿਆ ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. Marian W. Smith : 'The really strange part is the combination of the familiar and the everyday with the wondrous.....it is in part a world which goes back to an early religious setting. Both the dominant Hinduism and Mohammedanism of today have retained traces of earlier beliefs, and is spreading over greater areas and over greater numbers of people, have also absorbed local beliefs and dieties. S. D. of Folklore, 'Mythology & Legend', p. 512
2. R.C. Temple, 'the Legends of the Punjab', Vol. I, p. XV
3. ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਕਰ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ', ਵਾਰਿਸ ਅੰਕ, 1964, ਪੰਨਾ 311
4. 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', ਬੰਦ ਨੰ. 80
5. 'ਅਰਬ ਵ ਸਿੰਧ ਕੇ ਤੁਅਲਕਾਤ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਮੌਲਾਨਾ ਸੱਯਦ ਸੁਲੇਮਾਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : ਸਿੰਧ ਤੇ ਜੋ ਚਬਾਰ ਖਾਨਦਾਨ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੇ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਕਈ ਲੋਕ ਮੁਲਤਾਨ ਆ ਵਸੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸੀ ਉਹ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ : ਸ਼ੇਖ ਅਲਸਲਾਮ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ 578 ਹਿਜਰੀ ਤੋਂ 666 ਹਿਜਰੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਸਫਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਬੁਖਾਰੀ ਜੋ ਧਰਮ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਸਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਬੁਖਾਰੇ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਆ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉਦੀਨ ਤੋਂ ਬੈਅਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਬੁਖਾਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤੇ ਸਨ : ਮਖਦੂਮ ਜਹਾਨੀਆਂ...ਪੰਨਾ 385
6. 'Gazetteer Distt. Shahpur', 1918, p. 33
7. R. C. Temple, The character of Indian Folk-tales are enabled to go about their business in three ways in a miraculous vehicle, metamorphosis and by disguise'. 'The legends of the Pb.', p. XIX

8. ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਹੀਰ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਉਣਾ ਕਦਰਤੀ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ 'ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਾਖਿਆਨ' ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ? ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਅਨਿਨ ਸਰਧਾ ਤੇ ਸਹਜਮਣੀ ਆਸਥਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦ ਉਹ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਮ-ਮਣੀ ਵਰਨਣ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਰਤ੍ਰਿਤਵ ਬਾਰੇ ਸੰਕਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨ ਕਾਫੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਹਰੀ ਜੀ, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਅਸ਼ਟਾ, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸ. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ (ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ), ਡਾ. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਵਿਵਾਦ ਚਲ ਪਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਤਾਬ ਸਿੰਘ ਮੀਰਾਂਕੋਟੀਏ ਦੇ ਦਖਲ ਦੇਣ ਤੇ ਠੱਪ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਦੋਰ ਸਮੇਂ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੇਠ ਇਹ ਵਿਵਾਦ ਫਿਰ ਚਲ ਪਿਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਹ ਬਹਿਸ ਰਕੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਫਿਰ ਛੁਹਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਤਕ ਕੋਈ ਠੋਸ ਹਕੀਕਤ ਸਾਡੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉੱਨਾ ਚਿਰ ਤਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ (ਦਿੱਲੀ) ਦੇ ਘਰ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਬੀੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਚਰਿਤ੍ਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਰੋਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ: 'ਹਮਰੀ ਕਰੋ ਹਾਥ ਦੇ ਰਛਾ' ਪਰ ਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸੰਕਿਤ ਹਾਂ, ਇਹ ਅਨੋਖਾ ਹੀ ਮੰਤਕ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਰਾਗਮਾਲਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਕਦੀ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਵਿਵਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਭ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੂਰਣ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਫੈਸਲਾ ਸਾਨੂੰ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਵਰਨਾ ਸੰਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਇਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੁਕਣੀ।
- (ਵਿਸ਼ਤ੍ਰਿਤ ਚਰਚਾ ਲਈ ਵੇਖੋ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਰਚਿਤ ਪ੍ਰਸਤਕ ਦਸਮ 'ਗ੍ਰੰਥ

9. Marvin T. Herricks : in the early Renaissance, that is, at the close of fifteenth century and during the first half of the sixteenth, tragi-comedia was a term that defied satisfactory explanation Among ancient authorities, Plautus alone had used the term p. 1. 'Tragicomedy, whether actually so called or not, has always been the backbone of the modern drama, which has always been a compromise between classical tradition and the modern way of life and a compromise between tragedy and classical comedy. Tragicomedy, 1962. p 321
10. ਪ੍ਰੋ. ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ, 'ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਮੇਂ ਬ੍ਰਿਹਾ ਵਰਨਣ', ਆਗਰਾ, 1964, ਪੰਨਾ 97
11. ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਕਰ : ਬਾਕੀ ਕੋਲਾਬੀ ਬੁਖਾਰਾ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਇਆ ਤੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਅਹਿਦ ਵਿਚ 1579 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜੋਨਪੁਰ ਵਿਚ ਮਾਸੂਮ ਖਾਨ ਕਾਬਲੀ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਮੁੱਲਾਂ ਬਦਾਯੂਨੀ ਨੇ ਇਹ ਆਪਣੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿਤਾਬ 'ਮੁੰਤਖਿਬ-ਉਲ-ਤਵਾਰੀਖ' (ਜਿਲਦ ਸੋਇਮ ਮਨ 194) ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ੇਅਰ ਵੀ ਨਕਲ ਕੀਤੇ ਹਨ...। ਬਾਕੀ ਦੀ ਇਕ ਮਸਨਵੀ ਏ, ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਵੇਖੀ ਤੇ ਮਲੂਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹੋ ਹੀ ਨੁਸਖਾ ਏ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਸਰ ਸ਼ਾਬ-ਉਦ-ਦੀਨ ਕੋਲ ਸੀ-ਪੰਨਾ 403...'ਮੁਸੱਨਫ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਜ਼ਾਹਿਰਾ 'ਹਿਯਾਤ ਜਾਨ' ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਮਤਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੇ ਆਖਰ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰੀ ਇਹਨੂੰ ਮੁਨਾਜ਼ਾਤ ਵਿਚ ਇੰਜ ਵਰਤਿਆ ਏ। 'ਪੰਨਾ 306...' ਪਰ ਜਦ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪ 987 ਹਿਜਰੀ (1579 ਈਸਵੀ) ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਏਸ ਕਰਕੇ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਸਨਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੁਕ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਏਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਤਾਰੀਖ ਤਸਨੀਫ 983 ਹਿਜਰੀ (1575 ਈਸਵੀ) 987 ਹਿ. (1579 ਈਸਵੀ) ਦੇ ਵਿਚ ਬੈਠਦੀ ਹੈ। ਏਸ ਇਤਭਾਰ ਨਾਲ ਜੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜਾਣੀ ਬੁਝੀ ਮਸਨਵੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਮਸਨਵੀ ਸਮਝੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਵਾਰਿਸ ਅੰਕ 1964, ਪੰਨਾ 307
12. 'ਮਸਨਵੀ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ', ਪੰਨਾ 90-ਬੋ
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 91-ਅਲਫ਼

14. 'ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ', ਬਾਵਾ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਬੰਦ ਨੰ. 953
15. 'ਹੀਰ ਅਹਿਮਦ', ਸ. ਸ. ਪਦਮ, ਬੰਦ ਨੰ. 236
16. 'ਹੀਰ ਮੁਕਬਲ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਬੰਦ ਨੰ. 431, ਪੰਨਾ 71
17. 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', ਬੰਦ ਨੰ. 604 (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਸੀਤਲ), ਪੰਨਾ 206
18. ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ (The Legends of the Punjab) ਦੇ ਇਕ ਕਾਂਡ (The legend of Abdullau Shah of Samin) ਪੰਨਾ 177 ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਲੋਚੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਅਬਦੁੱਲਾ ਸ਼ਾਹ ਇਕ ਜਹਾਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਮੱਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਹਾਜ਼ ਰੁਕ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਲਈ ਉਤਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਝਾ ਮਿਲੇ। ਕਰਾਮਾਤੀ ਰਾਝੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਜ ਵੀ ਕਬੂਲ ਕਰਵਾਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਘੁਮਿਆਰ ਨੂੰ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਵੇਖਿਆ।
19. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ', ਚਰਿਤ੍ਰ 98, ਹੀਰ ਚਰਿਤ੍ਰ (ਟੀਕਾਕਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ), ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਜੂਨ 1941, ਪੰਨਾ 90
20. ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਣੀ 'ਕਥਾ ਹੀਰ ਰਾਝਨਿ ਕੀ' ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਸਤੋਂਦ੍ਰ ਤਨੋਜਾ, 1961, ਪੰਨਾ 143, ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਣੀ ਨੇ ਇਹ ਕਥਾ ਸੰਮਤ 1942 ਤੇ ਮਹੀਨਾ ਵੈਸਾਖ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤੀ।
21. 'Romantic Tales from the Punjab with Indian Nights Entertainment', New Edition 1908, begins form p. 1
22. 'The Legends of the Punjab', p. 580
23. Ibid., p. 499
24. H.A Rose, 'Indian Antiquary', Vol. IV, (1926), 1884-85
25. Maria Leach & Jerome Fried, 'A Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend', Pp. 512-13
26. —ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ, 'ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ', ਤੀਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1888, ਪੰਨਾ 34
ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰਾ ਦਿਨ, ਰਾਤ ਵਰਗਾ ਤਿਮਰਮਈ ਹੈ। ਤੇਰੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ (ਅਸਹਿ) ਹੋਣਗੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕਿਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇਂਗਾ? ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕਿਸ ਪਾਸ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇਂਗਾ। ਕਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤੂੰ ਹੁਦਨ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇਂਗਾ। ਕਿਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਤੂੰ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੋਵੇਂਗਾ, ਇਸ ਗੁੱਝੇ ਗ਼ਮ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਹਮਦਰਦ ਕੌਣ ਹੈ? ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਤੇਰੇ

ਵਧ ਗਮਨਾਮ ਕੌਣ ਹੈ ? ਇਹ ਨਾ ਸਮਝੀਂ ਕਿ ਸੈਨੂੰ ਸਬਰ ਤੇ ਧੀਰਜ ਹੈ, ਸਰੀਰਕ
 ਤੌਰ ਤੇ ਦੂਰ ਹਾਂ ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਤੌਰ ਨੜੇ ਹਾਂ।

—'ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ', ਪੰਨਾ 35

27. ਤੁਥੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸਮਾਉਂਦਾ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਖਿਆਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਾਉਂਦਾ। ਤੇਰੇ ਕੂਚੇ ਵਲੋਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਧੂੜ ਨੂੰ ਮੈਂ ਫੁਲ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।

28. 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', ਡਾ. ਸੀਤਲ, ਬੰਦ ਨੰ 237

29. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ', ਵਾਰਿਸ ਅੰਕ, ਪੰਨੇ 26-27

30. ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, 'ਪੰ. ਸਾ. ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', 1950, ਪੰਨੇ 226-27

31. Leo Aylen, 'Greek Tragedy and the Modern World'

Pp. 15-16

32. R. C. Temple. 'The Legends of the Punjab' : A hero his companionous, ogres, giants, saints and faqirs, serpents, religions medicants, wise women, ship, dreams, miracles, fire, sleeping beauty, enemies of the hero and heroine, etc. p. XIII, XIV XV

33. 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ', ਸੈਂਚੀ ਚੌਥੀ, ਪੰਨਾ 88

34. Mohan Singh, 'An Introduction to Panjabi Literature', 1st. Edition, p. 138

35 a) Maria Leach & Jorem Fried, 'A Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend', Funk and Wagnell Co., New York 1949, Vol. I, p. 494

b) 'Encyclopaedia Britannica' Vol. V., p. 510

36. 'ਪੰਜਾਬੀ ਭੋਰੇ', ਸ. ਸ. ਅਮੋਲ, ਪੰਨੇ 3-7

37. ਮੋਲਵੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ, 'ਤਾਰੀਖਿ ਝੰਗ ਸਿਆਲ', ਪੰਨਾ 12

38. ਡਾ. ਸੀਤਲ, 'ਭੂਮਿਕਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', ਪੰਨਾ 59

39. C. Cadwell : Magic gives birth to science, for magic commands outer reality to conform to certain laws, and reality refuses, so that knowledge of the stubborn nature of reality is impressed on the magician.

And so it becomes accepted that certain laws can

only be overridden by mighty forces, by gods, by Fate, and eventually Fate dissolves into that very decree that these may not be overborne by anyone. Even Jove is subject to Fate. Magic has turned into its opposite, scientific determination.—'Illusion & Reality', p. 33

40. '.....Poetry preserves the dynamic quality of Myth Even earlier in his SCIENZA NUOVA, the Neapolitan Scholar Giambattista Vico had elaborated the theory that the myth was a kind of poetic language, the only language that man was capable of in his primitive stage of development.....If for example, Vico was unable to distinguish poetry from myth, we find modern critics like Richard Chase insisting that the myth is only Poetry.....' William K. Wimsath, J.R. & Cleanth Brooks, 'Literary Criticism, A short History', p. 700
41. ਡਾ. ਸਤੋੰਦ੍ਰ ਤਨੋਜਾ, 'ਕਥਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਨਿ ਕੀ' (ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਣੀ), ਪੰਨਾ 13
42. 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', ਬੈਂਤ ਨੰ. 3
43. ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ, ਬੈਂਤ ਨੰ. 33

5.

ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ

ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਠੁੱਕ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਵਿਧ ਰੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਸਰੋਦ ਘਰ ਘਰ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਦੇਸ਼ਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਮਾ ਚੁਕੇ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧੁਨੀ-ਨਾਦ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਸੁਬੱਧ ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਤੇ ਅਲੀ ਹੈਦਰ ਵਰਗੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਾਵਿਕ ਅਲਬੇਲਾਪਣ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਪਰਤੀ ਦੀ ਛੁਹ ਮਿਲ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਠੇਠ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਮਾਝੇ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜਿੰਘ ਤੇ ਵਾਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ ਨਜ਼ਾਬਤ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਛੁਹ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਮੋਦਰ, ਪੀਲੂ, ਮੁਕਬਲ, ਅਹਿਮਦ ਤੇ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਆਦਿਕ ਰੋਮਾਂਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਘਿਓ-ਖਿੱਚੜੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਜੇਹੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਵਾਰਿਸ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ, ਬਹੁ-ਅਧਿਐਨੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਣਸੀਲ ਕਵੀ ਦਾ 'ਸੁਖਨ ਦਾ ਵਾਰਿਸ' ਬਣਨਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਤਿ ਆਵੱਸ਼ਕ ਸੀ।

ਅੱਜ ਤੱਕ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਇਹੀ ਦਸਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਠੇਠ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਮਾਝੀ ਸੀ, ਪਰ ਡਾ. ਸੀਤਲ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਵਿਚਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਥਮ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਲਹਿਜ਼ਾ ਲਹਿੰਦੀ ਹੀ ਸੀ,

ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਰਥਨ (ਸੰਘਰਸ਼, ਸੰਘਰਸ਼ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ) ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਖਿੱਤੇ² ਵਿਚ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਤਾ ਲਈ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਹਵਾਲਾ³ ਵੀ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਡਾ. ਸੀਤਲ ਨੇ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪਾਂ, ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਤਿੰਨ ਕਾਲਾਂ, ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ 'ੜ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਿੰਗ ਤੇ ਵਚਨ, 'ਏ' ਤੇ 'ਓ' ਅੰਤ, ਬਿੰਦੀ ਟਿੱਪੀ ਰਹਿਤ ਸ਼ਬਦ ਅੱਧਕ ਦੀ ਥਾਂ ਕੰਨਾ, 'ਜ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਯ', 'ਕ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਗ' ਤੇ ਦੀਰਘਾਂ ਵਰਤੋਂ ਆਦਿਕ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਚੌਖੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਖਰੀ ਗਲ ਕਹਿਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਹ ਕਹਾਂਗੇ ਕਿ ਨਿਰੋਲ ਲਹਿੰਦੀ ਹੀ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਲੱਭਣ ਦੀ ਪਧਿਤੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਕਈ ਹੋਰ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਉਦੋਂ ਲਹਿੰਦੀ ਇਕ ਬਲਵਾਨ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਮਾਝੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ 16ਵੀਂ, 17ਵੀਂ ਜਾਂ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਲਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨੀਆਂ ਏਡਾ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਕਈ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੌਰੋਹਾਰੀ ਜਾਂ ਮਲਵਈ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰਲਾ ਪਾਏ ਬਗ਼ੈਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ।

ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਿਠਾਸ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਇਸ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪਾਰਖੂ ਵੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਅਜ ਵੀ ਹੀਰ ਦਾ ਸਰੋਦ ਹਰ ਇਕ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਰਿਸ ਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ 'ਲਹਿੰਦੀ ਲਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਉਚਾਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਖਣਾ ਤੇ ਇਸੇ ਪਧਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਲੱਭਣਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਡਾ. ਸੀਤਲ ਨੇ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਬਣਾਈ ਹੈ, ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।'

ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਬੰਦ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮਾਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਜਾਂ ਐਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਜਾਂ ਪੜਨਾਂਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਚੌਖੀ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਹਿਮਦ ਤੇ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਬਲ ਇਸ

ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਇਕ ਸਮਝੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਸ ਉਰਲੇ ਪਾਰ ਤੋਂ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਰ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਕਈ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਤਦਭਵੀ ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ, (ਜਿਵੇਂ ਮਖਮਲੀ, ਅਸਵਾਰ, ਮਦਤ, ਫਰੇਸ਼ਤ, ਤਗਾਦਗੇ, ਖੁਸ਼ਾਮਤ, ਸ਼ਗਿਰਦ, ਦਵਾਰ, ਦਵਾਲ, ਵਕਤ, ਮਿਲਖ, ਤਤਬੀਰ, ਯੂਸ, ਤਾਂਬਾ, ਮਿਜਮਾਨ ਆਦਿ) ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਫਾਰਸੀ ਹੀ ਲਿਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਵੀ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਮਸੀਤਾਂ ਦੇ ਮੌਲਵੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹਨ। ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਟੀਕਾਕਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਦੇ ਆਏ ਹਾਂ।

ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇੰਨਾ ਸੰਕੀਰਣ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇੰਨੀ ਮਕਬੂਲ ਕਿਉਂ ਹੋਈ? ਤੇ ਸਮਾਲੋਚਕ ਇਸ ਨੂੰ ਠੇਠ ਕਿਉਂ ਮੰਨਦੇ ਰਹੇ? ਇਕ ਬੜਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸਵਾਲ ਹਰ ਬੁੱਧੀ ਜੀਵੀ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਡੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਕਾਰਣ ਹੈ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਸਰੋਦੀ ਸੂਝ। ਉਹ ਕਰੜੇ ਤੋਂ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਉਸ ਬੁੱਤ-ਘਾੜੇ ਵਾਂਗ ਤ੍ਰਾਸ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸੈਲ-ਪੱਥਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸਲ ਵਰਗੀ ਜਾਨ ਦਾ ਛਲਾਵਾ ਪਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਬੁੱਤ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੋਮਲ ਸਪਰਸ਼ੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਔਖੇ ਤੋਂ ਔਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸਰੋਦੀ ਹੂਕ ਭਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਾਰਣ ਪਾਠਕ ਅਰਥ ਸਮਝੇ ਬਗ਼ੈਰ ਵੀ ਝੂਮ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਇਸ ਖਾਸੀਅਤ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਮਾਲੋਚਕ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਉਹ ਔਖੇ ਤੋਂ ਔਖੇ ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਗਲਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਵਿ ਦੇ ਆਤਰਿਕ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਾਰਣੀਕਰਣ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਔਖੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਚੁੱਭਵੀਂ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਕਬੂਲ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਆਮ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਖੜੀ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਂਗ ਬੰਦ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਸਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜਾਂ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈ ਕਹਿ ਜਾਣੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਸੀ। ਦੋ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬਾਦ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਤੇ ਖਾਸ ਖਾਸ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਵਾਰਤਾ-

ਲਾਪ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਾਰਿਸ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣਾ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਹਾਨ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਇਹ ਹਨ :

1. ਕੌਣ ਜੰਮਿਆ ਜੋ ਗੁਨਹਿਗਾਰ ਨਾਹੀਂ ॥ 29 ॥
2. ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨਾ ਹਿੰਡ ਦੀ ਵਾਸ ਛੁਪਦੀ,
ਭਾਵੇਂ ਰਸਮਸੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੂਰ ਹੋਵੇ ॥ 35 ॥
3. ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਇਹ ਜਹਾਨ ਸੁਫਨਾ,
ਮਰ ਜਾਵਣਾ ਹੈ ਨੈਣਾਂ ਵਾਲੀਏ ਨੀ ॥ 60 ॥
4. ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰੀਕ ਜੋ ਕੌਣ ਉਸ ਦਾ,
ਜਿਸ ਦਾ ਰੱਬ ਨੇ ਕੰਮ ਸਵਾਰਿਆ ਈ ॥ 61 ॥
5. ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੇਟੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਰੋਜ਼ ਕਿਆਮਤ,
ਸਿਰੀਂ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡਾ ਗੁਨਾਹ ਮੀਆਂ ॥ 111 ॥
6. ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਛੁਪਾਈਏ ਖਲਕ ਕੋਲੋਂ,
ਭਾਵੇਂ ਆਪਣਾ ਹੀ ਗੁਤ ਖਾਈਏ ਨੀ ॥ 119 ॥
7. ਝੱਟ ਕੀਤਿਆਂ ਲਾਲ ਨਾ ਹੱਥ ਆਵਣ,
ਸੋਈ ਮਿਲੇ ਜੋ ਤੋਤ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਈ ॥ 159 ॥
8. ਕਦੇ ਪਾਨ ਨਾ ਵਲ ਥੇ ਫੇਰ ਪਹੁੰਚੇ,
ਸੀਸ਼ਾ ਚੂਰ ਹੋਇਆ ਕਿਸੇ ਜੋਤਿਆ ਈ ।
ਗੰਗਾ ਹੱਡੀਆਂ ਮੁੜਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਗਈਆਂ,
ਵਕਤ ਗਏ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਮੋਤਿਆ ਈ ॥ 162 ॥
9. ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਅੰਗਿਆਰੀਆਂ ਵੀ,
ਤਿਸੇ ਵਿਚ ਬਾਰੂਦ ਛੁਪਾਈਆਂ ਵੇ ॥ 170 ॥
10. ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਗੰਨਾ ਚੱਖ ਸਾਰਾ,
ਮਜ਼ੇ ਵੱਖ ਨੇ ਪੋਰੀਆਂ ਪੋਰੀਆਂ ਦੇ ॥ 174 ॥
11. ਹੀਰੇ ਇਸ਼ਕ ਨਾ ਕਦੀ ਸਵਾਦ ਦੇਂਦੇ,
ਨਾਲ ਚੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਧਾਲਿਆਂ ਦੇ ॥ 176 ॥
12. ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਹੱਕ ਦੇ ਥੋਂ ਜਦੋਂ ਹੱਕ ਖੁੱਥਾ,
ਅਰਸ਼ ਰੱਬ ਦਾ ਤਦੋਂ ਤਰਬੀਲਿਆ ਈ ।
13. ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਏਹ ਵਕਤ ਘੁੱਥਾ,

14. ਹੀਰੇ ਰੂਪ ਦਾ ਕੁਝ ਵਿਸਾਹ ਨਾਹੀ,
ਮਾਣ-ਮੱਤੀਏ ਮੁਸ਼ਕ-ਪਲੱਟੀਏ ਨੀ ॥ 221 ॥
15. ਜਿਸ ਜੀਵਣੇ ਕਾਜ ਈਮਾਨ ਵੇਚਾਂ,
ਏਹਾ ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਅੰਤ ਫਨਾਹ ਨਾਹੀ ॥ 202 ॥
16. ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਤ ਸਿਆਣੇ,
ਕਾਉਂ ਵਾਂਗਰੂ ਪਲਕ ਵਿਚ ਫਾਹੀਅਨਗੇ ।
17. ਜੇਕਰ ਮੰਤਰ ਕੀਲਦਾ ਨਾਂਹ ਹੋਵੇ,
ਐਵੇਂ ਸੁੱਤਕੇ ਨਾਗ ਨਾ ਛੇੜੀਏ ਨੀ ।
ਜੇ ਨਾ ਉਤਰੀਏ ਯਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪੂਰੇ,
ਏਡੇ ਪਿੱਟਣੇ ਨਾ ਸਹੇੜੀਏ ਨੀ ॥ 216 ॥
18. ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨਾ ਮੁਹਤਬਰ ਜਾਣਨਾ ਜੇ,
ਕੌਲ ਜੱਟ, ਸੁਨਿਆਰ ਕਸਾਈਆਂ ਦਾ ।
19. ਦਾੜੀ ਸ਼ੇਖ ਦੀ, ਫੁਰਾ ਕਸਾਈਆਂ ਦਾ,
ਬਹਿ ਪਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪੈਂਚ ਸਦਾਂਵਦੇ ਨੇ ॥ 221 ॥
20. ਅਗੇ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਬਾਲ ਸੋਕੇ,
ਜ਼ਰਾ ਖੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਝੋਕ ਲਾ ਲਈਏ ।
ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਬੂਬ ਨੂੰ ਤਦੋਂ ਪਾਈਏ,
ਜਦੋਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਗਵਾ ਲਈਏ ॥ 244 ॥
21. ਬਿਨਾਂ ਮੁਰਸ਼ਦਾਂ ਰਾਹ ਨਾ ਹੱਥ ਆਵੇ,
ਦੁੱਧਾਂ ਬਾਝ ਨਾ ਰਿਝਦੀ ਖੀਰ ਮੀਆਂ ।
22. ਛਾਉਂ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ,
ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਨੇ ਪਾੜਨਾ ਸੀਵਣਾ ਈ ॥ 249 ॥
23. ਖਵਾਬ ਰਾਤ ਦਾ ਜਗ ਦੀਆਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ,
ਧਨ ਮਾਲ ਨੂੰ ਸੂਲ ਨ ਝੂ ਹੀਏ ਜੀ ।
24. ਖਰੀ ਕਠਨ ਹੈ ਫਕਰ ਦੀ ਵਾਟ ਝਾਗਣ,
ਮੂੰਹੋਂ ਆਖ ਕੇ ਕਾਰ ਵਿਗੋਵਣਾ ਹੈ ॥ 251 ॥
25. ਪਾਣੀ ਦੁੱਧ ਵਿਚੋਂ ਜਾਇ ਤਦੋਂ ਨਿਕਲ,
ਜਦੋਂ ਛਿਲ ਕੇ ਪਾਂਵਦੇ ਤੀਲੀਆਂ ਓ ॥ 265 ॥

26. ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨਾ ਭਾਵੇਂ ਜਾਨਦਾਰ ਨੇ,
ਭਾਵੇਂ ਕੱਟੀਏ ਪੋਰੀਆਂ ਪੋਰੀਆਂ ਵੇ ॥ 273 ॥
27. ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਹੁਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਬਖਸ਼ੇ,
ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਮਹਿਕਮਾ ਜੰਗ ਦਾ ਸੀ ।
28. ਝੱਸ ਚੋਰ ਤੇ ਚੁਗਲ ਦੀ ਜੀਭ ਵਾਂਙੂ,
ਗੁੱਝੇ ਰਹਿਣ ਨਾ ਦੀਦੜੇ ਯਾਰ ਦੇ ਜੀ ॥ 284 ॥
29. ਭੇਤ ਦਸਣਾ ਮਰਦ ਦਾ ਕੰਮ ਨਾਹੀਂ,
ਮਰਦ ਸੋਈ ਜੋ ਵੇਖ, ਦਮ ਘੁਟ ਜਾਏ ।
ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨਾ ਭੇਤ ਸੰਦੂਕ ਖੋਲਣ,
ਭਾਵੇਂ ਜਾਨ ਦਾ ਜੰਦਰਾ ਟੁੱਟ ਜਾਏ । ॥ 291 ॥
30. ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਪੈਵੰਦ ਹੈ ਅਸਾਂ ਕੇਹਾ,
ਪੱਥਰ ਜੋੜਨਾ ਨਾਲ ਸਰੇਸ਼ ਕੇਹਾ ॥ 310 ॥
31. ਇਸ਼ਕ ਪੀਰ ਹੈ ਆਸ਼ਕਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ,
ਭੁੱਖ ਪੀਰ ਹੈ ਮਸਤਿਆਂ ਪਾਸੀਆਂ ਦਾ ।
32. ਅਕਲ ਬਿਨਾਂ ਸਰਦਾਰ ਹੈ ਰੁਖ ਅਫੱਲ,
ਰੰਨ ਗਧੀ ਹੈ ਜੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਨਾਹੀਂ ।
ਵਾਰਿਸ ਰੰਨ, ਫਕੀਰ, ਤਲਵਾਰ, ਘੋੜਾ,
ਚਾਰੇ ਥੋਕ ਏਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਯਾਰ ਨਾਹੀਂ ॥ 344 ॥
33. ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੁਣ ਉਜਾੜ ਵਿਚ ਵਾਂਗ ਖੱਚਰਾਂ,
ਕਦਰਾਂ ਉਹ ਕੀ ਜਾਣਦੀਆਂ ਦਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ॥ 346 ॥
34. ਕਵੇ ਕਾਵਾਂ ਦੇ ਢੋਰ ਨਾ ਕਦੇ ਮੋਏ,
ਸ਼ੇਰ ਛਵੀਆਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹਾਰਦੇ ਨੀ ॥ 347 ॥
35. ਬਿਨਾਂ ਹੁਕਮ ਦੇ ਮਰਨ ਨਾ ਉਹ ਬੰਦੇ,
ਸਾਬਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਜਕ ਦੀਆਂ ਢੇਰੀਆਂ ਨੀ ।
36. ਸੁਲ੍ਹਾਂ ਕੀਤਿਆਂ ਫਤਹ ਜੋ ਹੱਥ ਆਵੇ,
ਕਮਰ ਜੰਗ ਤੇ ਮੂਲ ਨਾ ਕੱਸੀਏ ਨੀ ॥ 372 ॥
37. ਹੌਲੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਇ ਦੀ ਗਲ ਕਰੀਏ,
ਨਹੀਂ ਕੜਕੀਏ, ਬੋਲੀਏ, ਗੱਜੀਏ ਨੀ ॥ 374 ॥
38. ਏਸ ਘੁੰਡ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਖਵਾਰੀਆਂ ਨੇ,

- ਅੰਗ ਲਾਇਕੇ ਪੁੰਡ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਨੀ ॥ 389 ॥
39. ਜੇ ਤਾਂ ਹਿੰਗ ਦੇ ਨਿਰਖ ਦੀ ਖਬਰ ਨਾਹੀ,
ਕਾਹਿ ਪੁੱਛੀਏ ਭਾਇ ਕਸਤੂਰੀਆਂ ਦੇ ।
 40. ਲੜੀਏ ਆਪ ਬਰਾਬਰੇ ਨਾਲ ਕੁੜੀਏ,
ਸੋਟੇ ਪਕੜ ਯਤੀਮਾਂ ਤੇ ਆਵਣਾ ਕੀ ॥ 434 ॥
 41. ਜਿਹੜੇ ਨਿਵੇਂ ਸੌ ਉਹ ਹਜ਼ੂਰ ਹੋਏ,
ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪੀਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ॥ 463 ॥
 42. ਅੰਤ ਸੱਚ ਦਾ ਸੱਚ ਆ ਨਿਤਰੇਗਾ,
ਕੋਈ ਦੇਸ ਨਾ ਵਸਦੇ ਝੂਠਿਆਂ ਦੇ ॥ 491 ॥
 43. ਐਵੇਂ ਡਾਢਿਆਂ ਮਾੜਿਆਂ ਕੇਹਾ ਲੇਖਾ,
ਉਸ ਖੋਹ ਲਿਆ, ਉਹ ਰੋਇ ਗਿਆ ॥ 487 ॥
 44. ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਹੱਥ ਜਿਮੀਂ ਹੈ ਮੁਲਕ ਤੇਰਾ,
ਵਾਰਿਸ ਵਲੋਂ ਕਿਉਂ ਏਡ ਵਲਾਵਿਆਂ ਨੂੰ ।
 45. ਬਿਨਾਂ ਅਮਲ ਦੇ ਨਹੀਂ ਨਜ਼ਾਤ ਤੇਰੀ,
ਪਿਆ ਮਾਰੀਏ ਕੁਤਬ ਦਿਆ ਬੇਟਿਆ ਵੇ ।
 46. ਮੱਖੀ ਫਾਸਦੀ ਸ਼ਹਿਦ ਵਿਚ ਹੋਏ ਨੇੜੇ,
ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਏਹ ਜੱਗ ਤੇ ਫਾਸਦਾ ਈ ।
 47. ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਸਰਾਏ ਦੀ ਰਾਤ ਵਾਂਗੂੰ,
ਦੁਨੀਆਂ ਖਾਬ-ਖਿਆਲ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜੇ ।
 48. ਕਈ ਬੋਲ ਗਏ ਸ਼ਾਖ ਉਮਰ ਦੀ ਤੇ,
ਇਥੇ ਆਲ੍ਹਣਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਪਾਇਆ ਈ ॥ 605 ॥

ਇਹ ਟੁਕਾਂ ਹਾਲੇ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਵਾਰਿਸ ਤਾਂ ਪੈਰ ਪੈਰ ਤੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗਲ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਬੁੱਧੀ-ਜੀਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਜਾਂ ਚਲ ਚੁੱਕੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਚੋਖਾ ਵਾਕਿਫ਼ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਹ ਰੋਮਾਂਸ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਤ ਬਾਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਘੱਟ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਡਾ. (ਭਾਈ) ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ⁴ ਹੈ ਕਿ 'ਹੱਲ ਪਿਛੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲਾ ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਣ ਵਾਲੀ ਦੋ ਹੀ

Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai
 ਧਿਰਾਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪੌੜ੍ਹ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਹੀਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੌੜ੍ਹਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਿਯ ਹੈ।

ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਾ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਖੂਬੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ, ਇਕ ਤੇ ਉਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਟੁਕਾਂ ਵੀ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗ੍ਰਾਮ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਇੰਨਾਂ ਨੇੜੇ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਪੁਸਤਕ-ਵਿਕ੍ਰੇਤਾ ਵਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਣ ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' ਹੀ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਬੀਨ ਕਲਾਕਾਰ ਵਾਂਗ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਜਨ-ਸਧਾਰਣ, ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਜਿੰਨਾ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਇਸ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਉੱਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਰਚਨਾ (ਸਿਵਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਇਸ ਮੰਜ਼ਲ ਵਲ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਸੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਉੱਜ ਮਹਾਨ ਸਚਾਈਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਪਰ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਘਟ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਹਿੰਦੀ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹੀ। ਅਹਿਮਦ ਤੇ ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਘੂਆਕਾਰੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਸਾਗਰ ਸਾਹਵੇਂ ਉਹ ਨਦੀ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਮੁਹਾਵਰ ਤੇ ਅਖਾਉਤਾਂ ਤਾਂ ਅਣਗਿਣਤ ਹਨ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਹੇਠਾਂ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਹੀ ਨਮੂਨੇ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ :

ਘੂਰਦੇ ਫਿਰਨਾ, ਕੱਛਾਂ ਮਾਰਨਾ, ਫਕੜੀ ਲਾਉਣਾ, ਘਿਉ ਸੱਕਰ ਹੋਣਾ, ਥੁੱਕਾਂ ਮੋਚਿਆਂ ਦੇ ਉਤੋਂ ਸੁਟਣਾ, ਭੇੜ ਮਚਾਉਣਾ, ਹੰਤੂ ਰੱਤ ਰੋਣਾ, ਰਿਜ਼ਕ ਉਦਾਸ ਹੋ ਟੁਰਨਾ, ਜਫਾ ਜਾਲਣਾ, ਕੌਲ ਪਾਲਣਾ, ਅਰਸ਼ ਤੇ ਚਾੜ੍ਹਨਾ, ਰੰਗ ਲਾਉਣਾ, ਦਾਉ ਲਾਉਣਾ, ਮਕਰ ਪਸਾਰਨਾ, ਭੀੜ ਪੈਣਾ, ਸਵਾਲ ਪਾਉਣਾ, ਲੂਣ ਲਾਉਣਾ, ਮਿਲਿਆਂ ਸਿਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਛੋੜਨਾ, ਲੀਕ ਲਾਵਣਾ, ਧਰੋਹੀ ਦੇਣਾ, ਚਸਮਾਂ ਚਾਰ ਕਰਨਾ, ਠਿੱਠ ਕਰਨਾ, ਮਸਤੀਆਂ ਚਾਣਾ, ਝਾੜਾ ਝਾੜਨਾ, ਝੱਖ ਮਾਰਨਾ, ਪੜਤਣੇ ਪਾੜਨਾ, ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹਣਾ, ਗੱਲ ਪਲੂ ਪਾਣਾ, ਵਾਰ ਘਤਣਾ, ਬਲਿਹਾਰੀ ਜਾਣਾ, ਵਹਿਣ ਪੈਣਾ, ਕਿਆੜੀਉਂ ਜੀਭ ਖਿੱਚਣਾ, ਘਰ ਠਾਹਰ ਬਣਾਉਣਾ, ਸਿਰ ਖਾਣਾ, ਗ਼ੈਬ ਦੇ ਤੌਤਣ ਬੋਲਣਾ, ਵਿਸ ਘੋਲਣਾ, ਡੱਗਾ ਲਾਉਣਾ, ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਪੱਟਣਾਂ, ਲੁੱਡੀ ਮਾਰਨਾ, ਝਮਰ ਘਤਣਾ, ਦੇਸ ਮੱਲਣਾ, ਨੇਰੇ ਲਾਵਣਾ, ਨਿੰਮ ਪੀਵਣਾ, ਲੀਕਾਂ ਲਾਉਣਾ, ਗੰਢ ਫੇਰਨਾ, ਗ਼ੈਬ ਤੋਲਣਾ, ਮੂਤ ਵਿਚੋਂ ਮੱਛੀਆਂ ਟੋਲਣਾ, ਪਿਟਣੇ ਸਹੇੜਨੇ, ਸੁਤੜੇ ਨਾਗ ਛੇੜਨਾ, ਸਫਾਂ ਡੱਬਣਾ, ਖੂਹਣੀਆਂ ਗਾਲਣਾ, ਹੁਕਮ ਚਲਾਉਣਾ, ਸ਼ੋਕ ਜਾਗਵਣਾ, ਪੱਤਰਾ ਹੋਣਾ, ਦਾੜ੍ਹੀ ਮਨਾਉਣਾ, ਰਿਕੜਾਂ

ਛੇੜਨਾ, ਦੁੰਦ ਘੋਲਨਾ, ਸਰਸਾਂ ਰੁੱਖਣਾ, ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਫਾਣਨਾ, ਹਾਲੇ ਕੁਰਨਾ, ਕੱਟਕ ਪੈਣਾ, ਅਲੀਆਂ ਲਾਵਣਾ, ਲੇੜ੍ਹ ਤੇ ਲੇੜ੍ਹ ਚੜਾਵਣਾ, ਆਦਿਕ ।

ਇਹਨਾਂ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਵੀ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ । ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਟੁਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਮੁਕਬਲ⁵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :

ਮੁਕਬਲ

1. ਮੌਜੂ ਫੌਤ ਹੋਇਆ ਤਕਦੀਰ ਸੇਤੀ.
ਪਿਛੇ ਰਹੇ ਰੰਝੇਟੇ ਦੇ ਸਤ ਭਾਈ ।
2. ਸਈਂ ਵੰਜੀ ਝਨਾਂ ਦਾ ਹਾਥ ਨਾਹੀਂ,
ਫੁੱਬ ਮਰੇਗਾ ਜਾਹਲਾ ਚਾਕ ਜੱਟਾ ।
3. ਬਘਿਆੜ ਦਾ ਖੌਫ ਜਿਉਂ ਬੱਕਰੀ ਨੂੰ,
ਮੁਕਬਲ ਹਰਨ ਨੂੰ ਸਹਿਮ ਪਲੰਘ ਦਾ ਸੀ ।
4. ਮੇਰੀ ਸੇਜ ਤੇ ਕੌਣ ਸਵਾਲਿਓ ਈ,
ਦਸ ਮੁਕਬਲਾ, ਕੌਣ ਦਾਮਾਦ ਸਾਈ ।
5. ਘੋਲ ਘਤੀਆਂ ਓਸ ਰਾਹ ਉਤਾਂ,
ਜਿਸ ਰਾਹ ਤੂੰ ਚਲ ਕੇ ਆਇਆ ਏ ।
6. ਰੰਨਾਂ ਸੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਚਾ ਝੂਠੇ,
ਵਾਰੇ ਰੰਨਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਨਾ ਜਾਈਏ ਜੀ ।
7. ਹੀਰ ਆਖਦੀ ਰੰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦ ਨਾਹੀਂ,
ਰੰਨ ਚਿਖਾ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਲਦੀ ਏ ।
8. ਤੇਰੀ ਬੰਦੀ ਹਾਂ ਮੁਕਬਲਾ ਬਾਝ ਦੰਮਾਂ,
ਖੜ ਵੇਚ ਲੈ ਹਟ ਬਜ਼ਾਰ ਮੈਨੂੰ ।
9. ਦੇਸੀ ਸੁਤੜੀ ਕਲਾ ਜਗਾ ਮੀਆਂ,
ਅੱਕ ਦੁੱਧ ਦੇ ਵਿਚ ਰਲਾ ਦੇਸੀ ।
10. ਮਾਧੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲੱਖ ਆਖਦੇ ਨੇ,
ਤੁਸਾਂ ਖੱਟਣਾ ਤੇ ਅਸਾਂ ਖਾਵਣਾ ਏ ।
11. ਲਾਈ ਏਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਛੱਟੀ ਫੁੱਲ ਦੀ,
ਜ਼ਹਿਰ ਖਾ ਮਰਸਾਂ ਇਹ ਵਾਹ ਮੇਰਾ ।

ਆਸ਼ਕ ਦਿਲੇ ਤੇ ਮੂਲ ਨਾ ਲਿਆਇਆ ਈ ।⁶

ਵਾਰਿਸ

- ਤਕਦੀਰ ਸੇਤੀ ਮੌਜੂ ਫੈਤ ਹੋਇਆ,
ਭਾਈ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਨਾਲ ਖਹਿੜਦੇ ਨੀ ।
- ਸਈਂ ਵੰਜੀ ਚਨਾਬ ਦੇ ਅੰਤ ਨਹੀਂ,
ਡੁਬ ਮਰੇਂਗਾ ਠਿਲ੍ਹ ਨਾ ਸੱਜਣਾ ਵੇ ।
- ਬਘਿਆੜ ਦਾ ਪੌਫ ਜਿਉਂ ਬੱਕਰੀ ਨੂੰ,
ਤਿਵੇਂ ਲੁਡਣ ਨੂੰ ਪੌਫ ਚਕੇਟੜੀ ਦਾ ।
- ਮੇਰੀ ਸੇਜ ਤੇ ਕੌਣ ਸਵਾਲਿਓ ਈ,
ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਨਾ ਅਦਬ ਅਦਾਬ ਕੀਤਾ ।
- ਘੋਲ ਘੋਲ ਘਤੀ ਤੈਂਡੀ ਵਾਟ ਉਤੋਂ,
ਬੇਲੀ ਦਸ ਖਾਂ ਕਿਧਰੋਂ ਆਉਣਾ ਏਂ ।
- ਰੰਨਾਂ ਸੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾ ਕਰਨ ਝੂਠੇ,
ਮਰਦ ਆਨ ਦੇ ਵਿਚ ਸਮਾਉਂਦਾ ਏ ।
- ਹੀਰ ਆਖਦੀ ਰੰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦ ਨਾਹੀਂ,
ਰੰਨ ਚਿਖਾ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਲਦੀ ਏ ।
- ਤੇਰੀ ਬੰਦੀ ਹਾਂ ਜਿਚਰ ਹੈ ਜਾਨ ਮੇਰੀ,
ਖੜ ਵੇਚ ਲੈ ਹਟ ਬਜ਼ਾਰ ਮੈਨੂੰ ।
- ਦੈਸੀ ਸੁੱਤੀਆਂ ਕਲਾ ਜਗਾ ਲੰਗਾ,
ਅੱਕ ਦੁੱਧ ਦੇ ਵਿਚ ਚੁਆਂਵਦਾ ਏ ।
- ਕੇਹਾ ਮਾਪਿਆਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲੜਨ ਹੁੰਦਾ,
ਤੁਸਾਂ ਖੱਟਣਾ ਤੇ ਅਸਾਂ ਖਾਵਣਾ ਏਂ ।
- ਲਾਈ ਫੁਲ ਦੀ ਛੱਟੀ ਜੇ ਕਿਸੇ ਇਸ ਨੂੰ,
ਜ਼ਹਿਰ ਖਾ ਮਰਾਂ ਇਹ ਸੁਣਾਂਵਦੀ ਏ ।
- ਕੋਈ ਕੁਝ ਆਖੇ ਕੋਈ ਕੁਝ ਆਖੇ,
ਆਸ਼ਕ ਇਕ ਨ ਚਿਤ ਲਿਆਇਆ ਈ ।

ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਹਰ ਗੱਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਮਠਿਆਈਆਂ, ਤੀਵੀਆਂ, ਅਨਾਜਾਂ, ਦਾਜ, ਜੰਵ, ਰਾਗਾਂ, ਭਾਂਡਿਆਂ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਲੰਮਾ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ

ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੰਗਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਂਗ ਪੁਜ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਕਥਾ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਜੇਹੇ ਬੇਲੋੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਹਰਬਰਟ ਰੀਡ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਘੜਦੀ ਆਵੇ।⁷ ਇਹ ਗੁਣ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਵਿਗਸਿਆ ਹੈ। ਦਸੰਦਰ, ਅਹਿਮਦ ਤੇ ਮੁਕਬਲ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉਘੜਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਦੀ ਹੀਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਾਡੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਪਾਦਕ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਵਾਰਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਗਭਰੀ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਇਸੇ ਕਥਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਾਰਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਫਕੀਰ, ਸੁੱਚੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਅਨੁਭਵੀ, ਬਹੁ-ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ-ਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗਿਆਨ (Knowledge) ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ (Information) ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਤਾਈਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਰੋਮਾਂਸ, ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਰੋਮਾਂਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਅੰਸ਼ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਉਘੜਦਾ ਹੈ : ਪਹਿਲੀ ਮਿਲਣੀ, ਚੋਰ-ਮਿਲਣੀਆਂ, ਖਲ੍ਹੇ ਆਮ ਇਕਥਾਲ, ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ, ਯਾਦ ਸਮੇਂ, ਹੁਸਨ ਦੇ ਬਿਆਨ ਸਮੇਂ, ਸਹੇਲੀਆਂ ਜਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਲੋਂ ਮੋਹਣੀਆਂ ਸਮੇਂ, ਅਤੇ ਇਕੱਲੇ ਵਿਚ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਚੇਤਨਾ ਸਮੇਂ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਅਜੇਹੇ ਹਰ ਮੌਕੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭੀਨਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਰੋਮਾਂਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਬੰਦ ਨੰ: 59, 108, 237, 382, ਅਤੇ 575 ਵੇਖੋ।

ਰੋਮਾਂਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵਾਰਿਸ ਅਸਲੀਲ ਵਰਣਨ ਵੀ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਵੀ, ਕਥਾ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਖਾਤਰ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਵੀ ਸਿਰਫ ਦਿਮਾਗੀ ਔਯਾਸੀ ਲਈ ਹੀ ਅਜੇਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਅਸਲੀਲਤਾ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਬੰਦ ਨੰ: 36, 39, 144, 198, 377, 441, 445, 478, 481, 482, 509, 510, 512, 513, 514, 515, 528, 538 ਤੇ 581 ਵਿਚੋਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।⁸ ਅਸੀਂ ਵੀ ਸਭਿਅਤਾ ਖਾਤਰ ਪੂਰੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੇ।

ਰੋਮਾਂਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਕਾਮ, ਰੂਪ, ਸੋਹ, ਹੰਕਾਰ, ਲੋਭ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ, ਵਿਯੋਗ, ਨਫਰਤ, ਚਤੁਰਾਈ, ਧੋਖਾ, ਫਰੋਬ, ਛਲ

ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਭਾਂਤ ਸਫਲ ਹੈ ।

ਅਸ ਤੌਰ ਤੇ ਲੰਮੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕਾਫੀਏ ਦੀ ਕੈਦ ਕਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਕਈ ਵੇਰ ਹਾਸੋਰੀਣਾ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਪਰ 'ਕਾਫੀਏ, ਨੇ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ।^੧ ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਕਾਫੀਏ ਖਾਤਰ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਾਸ ਕੇ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਵੀ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ।^{੧੦}

ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਮਾਸ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਭਾਈਅੜੇ-ਪਿੱਟੀ, ਰੱਪੜ-ਅੱਟਾ, ਯਾਰ ਮਿਲਾਵਨੀ, ਮੱਥਾ-ਮੁੰਨੀ, ਪੋਓ-ਪੋਈ, ਭੰਬੜੇ ਵਾਲ, ਪੁੱਸ-ਢਾਂਬੜੀ, ਭੈਣ-ਪਾੜਾ, ਮੁਸ਼ਕ-ਲਪੇਟੜੀ, ਸਾਹ ਪਰੀ, ਚੰਚਰ-ਹਾਰੀਏ, ਚਹੀਕ, ਪੀਂਘਾਈਆਂ, ਵਿਲਾਵੜੇ, ਫਾਹ-ਫੇੜਿਆਂ, ਦੁਰਿਆਈਆਂ, ਦਰਵਾੜਾਇ, ਖੜਦੁੰਬੀ, ਵਾਇਣ, ਚਸਮ-ਚਾਰ, ਪਲੂੜਾ, ਗੁਜਰਾਨੀਗੇ, ਉਤਾਰਨੀਗੇ, ਪਾੜਨੀਗੇ ।

ਉਸ ਨੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਵੀ ਲਮਕਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ : ਵਹੀਵਣਾ, ਬਕੀਵਣਾ, ਵਿਵਹੀਜੀਏ ।

ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਬਣਾਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਤਰਵਾਰ (ਤਲਵਾਰ) ਰੰਜੂਰ (ਰੰਜਵਰ), ਤਗਾਦੜੇ (ਤਕਾਜ਼ੇ) ਅਜਗੈਬ, (ਅਜਗੈਬ) ਸੁੰਮ ਬੁਕੰਮ (ਸੁਮੰਨ ਬੁਕੰਮ), ਤਾਮਾ (ਤੁਅਮਾਹ), ਤਸੱਲਿਆ, ਮਦਤ, ਮੁਰਦੇ ਤਾਰੀ, ਜਲ ਕਾਉਣੀ, ਤੋਤਣੇ, ਫਰਫੇਜ਼, ਮਲਘੋਜੀਆ, ਅਨਾਨੀਤ, ਲਾਯਮੂਤ, ਕੀਜੇ ਦੀ ਥਾਂ ਕੀਚੇ, ਅੱਕਰਾਂ ਕਿੜਾਂ, ਹਾਲ ਅਹਿਵਾਲ, ਨਿਰਵਾਰ, ਅਣਪੁੱਜਦੇ, ਨੇਵਰਾਂ, ਸੱਤ ਸੱਨਾਤ, ਮੁਸ਼ਕ ਪਲੱਟੀਆਂ, ਜਨਤੁਲਾਅਦਨ, ਚਹਿਲ-ਤਰੀਕਤ, ਲਬ ਗੌਰ, ਖਦਰੂਈ, ਖਰਖੱਸ, ਉਚੇੜੇ, ਚੁਪ ਚਾਂਗ, ਤੋਹਿਆ, ਨੀਰ ਨਖੇੜਨਾ, ਮੱਸ ਭਿੰਨਾ, ਦੀਦਨਾ, ਪੋਈਅੜਾ, ਜਰਮ (ਜਨਮ), ਵਡੂਰੀਏ, ਪੋਈਅੜਾ, ਬਿਰੈਗਿਆ, ਗੀਬਤ, ਤਾਇਤ, ਦਿੱਚੇ, ਕਿਸਮਤ, ਭਰੋਚੜੀ, ਲਾਉਬਾਲੀ, ਹੰਗਦਾ, ਖਚਰ-ਪੋਂ, ਹੰਜਾਰ, ਤਰਯਾਕ, ਮੋਰਛੜ, ਮੋਸਾਂ, ਲੋਂਗਰਾਂ, ਸਤ-ਪੀੜੀਏ, 'ਲ-ਮਸਤਾਨੀਆਂ, ਅੰਗਾਰੀਆਂ, ਖਲੀ ਤਲੀ, ਪਲੀਉ ਪਈ, ਸਤਰੰਗਣ, ਚੱਕੀ ਹਾਨਿਆਂ, ਪੇਵੰਦ, ਪਰਧਾਨੀਆਂ, ਰਿਹਾੜ, ਚਵਾਇ, ਪੱਟੇ-ਬਾਜ਼, ਜਰਮ-ਤੱਤੀਏ, ਨਾਂਗਰ-ਲਵੇ, ਝਗੜੇਲਾਂ, ਲਲੋਰਦਾ, ਪੋੜਦਾ, ਨੱਬਲੀ, ਠੇਠਰ, ਸੰਦਾਸ, ਸੱਤਰ-ਦਾਰ, ਪਿਰਮ-ਕੁਠੀਆਂ, ਮੰਦੋਰੀਆਂ, ਸ਼ੋਖ-ਮਸ਼ੋਲੀਏ, ਵਿਚ-ਵਿਚੋਲੀਏ, ਫਰਫੇਜੀਆ, ਬੀਰ ਬੇਤਾਲੀਆ, ਬੁਰਕਦੀ, ਪਨੂੰਹਦੀ, ਵਡਹਨੀ, ਛੋੜੀਆਂ, ਬਦਜੇਬ, ਭੈੜ-ਮੂੰਹੀਆਂ, ਢੱਡੀਏ, ਪੀੜ-ਵੰਡਾਵਣੀ, ਨੀਲ-ਮੱਟੀਆਂ, ਮੇਲ ਕਰਨੀ, ਲਟਬਾਵਲਾ, ਵਸੂਰਿਆ, ਸੰਮੂਲਾਆ, ਚਾਲੂਆਂ, ਮੁਸ਼ਰਿਕਾਂ, ਦੋਖੰਨ, ਕੱਜਲ-ਭਿੰਨੜੇ, ਹਾਂਝ, ਬੰਬੂਲ, ਹੀਲਤ, ਹੰਬੂ ਕਬੂ, ਪੱਚਾਰਿਕੀ, ਦੜਕਿਆ, ਲੀਹੀ, ਤਰ੍ਹਾ, ਸਾਈ-ਸਵਾਰੀਏ, ਖਾਸ, ਕਿੜਾਉਆ, ਆਮ ਖਾਸ ਕੀਤਾ, ਪ੍ਰਾਸਦਾ, ਵਸਵਾਸ, ਪਣਾਸ, ਦੇਵ-ਰਵਾਣਿਆਂ ਆਦਿਕ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ, ਸਮਾਸ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਹੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ੜ' ਅੱਖਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਭਰਿਆ ਹੈ।
(ਅਜੇਹੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮ. 4) ਵਿਚ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ
ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਅੰਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਦਿਸੇਂਦੜਾ, ਜਟੇਟੜਾ, ਸੁਤੜਾ, ਹਾਸੜੇ, ਅੰਬੜੀਏ, ਬਚੜੀਏ, ਬਹੁਤੇਰੜਾ, ਸੁਨੇਹੜਾ,
ਗੁਲੇਲੜਾ, ਰੰਝੇਟੜਾ, ਗੱਡੜੇ, ਦਿਲਾਸੜਾ, ਮੰਡੜਾ, ਕੁੰਡੜਾ, ਬੰਦੜਾ, ਹੁੰਦੜਾ, ਗੁੰਡੜਾ,
ਵਡੇਰੜਾ, ਅੰਦੇਸੜਾ, ਵਹੁਟੜੀ, ਖੋਤੜਾ, ਲਟਕੰਦੜਾ, ਅੱਲੜੇ, ਨਿਕੰਮੜੇ, ਸਾਡੜੇ,
ਮੰਜੜੀ, ਸੁੰਦੜੇ, ਨਹੁੰਦੜੇ, ਹੁੰਦੜੇ, ਬੇਗਾਨੜੀ, ਬੋਟੜੀ, ਲੰਗੋਟੜੀ, ਬਾਲੜਾ, ਛੋਟੜਾ, ਦੀਦੜੇ,
ਉਲਾਂਭੜਾ, ਅਲੰਬੜਾ, ਸਾਰੜਾ, ਡਿਠੜੇ, ਨੱਢੜੀ, ਚੂਹੜੇਟੀ ਕੋਖੜੀ ਆਦਿਕ।

ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਸੰਬਾਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਨਿਖਰੀ ਹੈ। 'ਬਾਦ' ਦੇ ਅਰਥ
ਹਨ ਪਰਸਪਰ ਗੱਲਬਾਤ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਾਧਾਰਣ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ
ਵਾਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਬਾਦ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਝਗੜੇ ਵਾਲਾ ਨੁਕਤਾ ਵਿਚਾਰਿਆ
ਜਾ ਰਿਹਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮੰਨਵਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ
ਹੋਵੇ ਤਾਂ 'ਵਿਵਾਦ' ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਘਟੀਆ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਤਰ ਕੇ
ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਚਿੱਕੜ ਉਛਾਲਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ 'ਬਤੌਡਾਬਾਦ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਨੇ 'ਬਾਦ' ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਬਾਦ ਲਈ ਜੋਗੀ
ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਅਤੇ ਹੀਰ ਤੇ ਕਾਜੀ ਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨ
ਗੋਸ਼ਟੀ ਹੈ :

ਜੋਗੀ ਛੱਡ ਜਹਾਨ ਉਜਾੜ ਮੱਲਣ, ਏਸ ਜਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਖਵਾਰੀਆਂ ਨੇ।
ਲੈਣ ਦੇਣ ਤੇ ਦਗਾ ਅਨਿਆਉਂ ਕਰਨਾ, ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਤੇ ਚੋਰੀਆਂ ਯਾਰੀਆਂ ਨੇ।
ਉਹ ਪੁਰਖ ਨਿਰਬਾਣ ਪਦ ਤੇ ਜਾਇ ਪਹੁੰਚੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜੇ ਹੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਨੇ।
'ਜਹਾਂ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧ ਕੀ ਮੰਡਲੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਝੂਟਣਾ ਹੈ ਰਿਮ ਝਿਮ ਮੀਆਂ।
ਤਹਾਂ ਭਸਮ ਲਗਾਇਕੇ ਭਸਮ ਹੋਣਾ, ਪੋਸ਼ ਜਾਇ ਨਾਹੀਂ ਗਰਬ ਡਿਮ ਮੀਆਂ। 245।

ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਬਾਦ ਵੀ ਵਿਵਾਦ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ
ਵਿਚ ਮੋਹਣੇ ਪਰ-ਮੋਹਣੇ ਤੇ ਉਜ ਲਾਉਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਹ
ਰੰਗ ਵੀ 'ਸੰਬਾਦ' ਵਰਗਾ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦਾ ਹੈ :

'ਦੋਸਤ ਸੋਈ ਜੋ ਬਿਪਤ ਵਿਚ ਭੀੜ ਕੱਟੇ, ਯਾਰ ਸੋਈ ਜੋ ਯਾਰ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਵੇ।
ਸਾਹ ਸੋਈ ਜੋ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭੀੜ ਕੱਟੇ, ਕੁਲ ਬਾਤ ਦਾ ਜੋ ਨਿਗੂਬਾਨ ਹੋਵੇ।
ਗਾਉਂ ਸੋਈ ਜੋ ਸਿਆਲ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਦੇਵੇ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜੋ ਨਿਤ ਸੱਥਾਨ ਹੋਵੇ।
ਨਾਰ ਸੋਈ ਜੋ ਮਾਲ ਬਿਨ ਬੈਠ ਜਾਲੇ, ਪਿਆਦਾ ਸੋਈ ਜੋ ਭੂਤ ਸਮਾਨ ਹੋਵੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਤੌਡਾਬਾਦ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖੋ :

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮੂੰਹ ਉਂਗਲਾਂ ਘੱਤ ਕੇ ਕਹਿਣ ਸਭੇ ਕਾਰੇ ਕਰਨ ਬੀਂ ਇਹ ਨਾ ਸੁੰਘਦਾ ਏ ।

ਸਾਡੀਆਂ ਮੰਮੀਆਂ ਟੋਂਹਦਾ, ਤੋੜ ਗਲ੍ਹਾਂ, ਪਿਛੋਂ ਹੋਇ ਕੇ ਸੁਥਣਾਂ ਸੁੰਘਦਾ ਏ ।

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਉਜਾੜ ਵਿਚ ਜਾਇ ਕੇ ਤੇ, ਫੁੱਲ ਸਾਡੀਆਂ ਗੁੱਤਾਂ ਦੇ ਸੁੰਘਦਾ ਏ ॥44॥

ਇਹ ਪੰਕਤੀ ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ ਅਸਲੀਲਤਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਸੰਬਾਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤੇ, ਕਥਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮਾਨਸਕ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਉਮਰ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਿਆ ਹੈ । ਅੱਜ ਕੱਲ ਵੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਜੋਗੀ-ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਕੈਦੋਂ ਦੀ ਕੂਕ ਪੁਕਾਰ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਕ ਰੰਗਣ ਕਾਰਣ ਹਸ-ਰਸ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ । ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਸੰਬਾਦੀ-ਸ਼ੈਲੀ ਇੰਨੀ ਬਲਵਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਬਣਾਉਣਾ ਬੜਾ ਹੀ ਸੌਖਾ ਹੈ ।

ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਸੰਬਾਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਬੋਲੋੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦਾ ਔਗੁਣ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਚੁੱਭਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਂਝੇ ਤੇ ਸਹਿਤੀ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਸੰਬਾਦ ਵਿਚ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਧੁਤੂ (Mouth organ) ਹੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ । ਉਥੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਆਪ ਹੀ ਬੋਲਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਬਾਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਮੋਦਰ, ਅਹਿਮਦ, ਤੇ ਮੁਕਬਲ ਨਾਲੋਂ ਬਲਵਾਨ ਹੈ, ਉਥੇ ਬੋਲੋੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ ।

ਫਿਰ ਵੀ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਗੁਣ-ਪਲੱੜਾ ਭਾਰੀ ਹੈ । ਇੰਨੀ ਪ੍ਰਬੀਨ ਭਾਸ਼ਾ-ਯੋਗਿਤਾ ਸਾਹਵੇਂ ਇਹ ਔਗੁਣ ਤੁੱਛ ਹੀ ਹਨ ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- ਵੇਖੋ : (ੳ) ਕੁਸ਼ਤਾ, 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੋ', ਪੰਨਾ 83
(ਅ) ਬਾਵਾ ਬੁਧ ਸਿੰਘ, 'ਕੋਇਲ ਕੂ', ਪੰਨਾ 107
(ੲ) ਕੇ. ਐਸ. ਬੇਦੀ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ', ਵਾਰਿਸ ਅੰਕ, ਜਨਵਰੀ ਫਰਵਰੀ 1964, ਪੰਨਾ 298
(ਸ) ਪ੍ਰੋ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਛਾਬੜਾ, 'ਕਵੀ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ', ਸਫਾ 83
- ਡਾ. ਸੀਤਲ, ਭੂਮਿਕਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ : ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਹਾਲਤ ਹੈ । ਇਸ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਲਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ । ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਲਹਿਜ਼ੇ ਨੂੰ ਬਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ.....ਇਹੀ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਮਾਦਰੀ ਬੋਲੀ

ਸੀ।.....ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਿਸਾਂ ਸ਼ਬਦ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਨੇੜ ਤੇ ਸਮਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹੋਣ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇਗੀ।.....ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਵੀ ਖਾਲਸ ਲਹਿੰਦੀ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਗਜ਼ੇਟੀਅਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
—ਪੰਨੇ 114-115

3. ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, 'ਇਹ ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਿਨਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਲਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ, ਜੇ ਕੋਈ ਰੂਪ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੰਦੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਘਟ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ।'

'ਕਾਫੀਆਂ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ', ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨੇ 77-78

4. ਡਾ. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ', ਵਾਰਿਸ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ 277
5. ਡਾ. ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ ਜੈਨ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ', ਵਾਰਿਸ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ 243
6. ਕੁਝ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਗੁਜਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।
7. Herbert Read, 'Collected Essays in Literary Criticism', p. 46
8. ਬੈਂਤਾਂ ਦੇ ਇਹ ਕ੍ਰਮ-ਅੰਕ ਅਸੀਂ ਡਾ. ਸੀਤਲ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਅਸਲ ਮਤਨ ਵਿਚੋਂ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ।
9. ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' (ਉਰਦੂ), ਪੰਨਾ 29
10. ਡਾ. ਕੇ. ਐਸ. ਬੇਦੀ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ', ਵਾਰਿਸ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ 320

6.

ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ

ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਅਰਥਾਤ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਧਾਨ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਗੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ ਜਾਂ ਅਲੰਕਾਰ । ਕਵਿਤਾ ਕੁਝ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਮਾਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਲੰਕਾਰ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ, ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਜੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਾਵਿਗੁਣ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਸ ਅਰਥ ਹਨ । 'ਧੁਨਯਾਲੋਕਲੋਚਨ' ਵਿਚ ਰਸਵਾਦੀ ਆਚਾਰੀਆ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਰਦਾ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਕੁੰਡਲ ਪਾ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ' । ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਜਯਦੇਵ (ਚੰਦ੍ਰਾਲੋਕ ਦੇ ਕਰਤਾ) ਵਰਗੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਲੰਕਾਰ, ਅੱਗ ਵਿਚ ਅਗਨੀ-ਤੱਤ ਸਮਾਨ ਹੈ । ਜੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਅਗਨੀ-ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅੱਗ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਕੀ ਹੈ² । ਜਯਦੇਵ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਧਰ ਤੇ ਅਪਮਯ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਆਦਿਕ ਸਾਹਿਤ-ਆਚਾਰੀਆ ਵੀ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਹੀ ਮਹਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਸਾਡਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਸੀਮਿਤ ਗਿਆਨ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ । ਇਹ ਸਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਪਰਮ ਤੱਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ।

'ਅਗਨੀ-ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ (ਭੂਸ਼ਨਾਂ) ਨੂੰ ਆਲੰਕਾਰ ਦਸਿਆ ਹੈ ।³ ਗੁਣ-ਰਹਿਤ ਕਾਵਿ ਭਾਵੇਂ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਮਨੋਰੰਜਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਜਿਵੇਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਹੀਣ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਗਹਿਣੇ ਵੀ ਸ਼ੋਭਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ । ਇਸ ਲਈ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਗੁਣ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵੀ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਲੇਖਕ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਰ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਕੇ ਅਭੀਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।⁴

ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਬਿੰਬ ਦੁਆਰਾ ਕਾਵਿ-ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਹੋਰ ਵੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੋ

ਜਾਂਦੇ ਹਨ।^੧ ਕਈ ਕਵੀ, ਕਾਫੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਆਮ ਪਾਠਕ ਨਾਲੋਂ ਚੌਖੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼-ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਦਾ ਰਟਨ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਨੇਕਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਥਾਹ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੀ ਵਿਚਿਤ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਬ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪਾਠਕ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਨਿਜਤਵ ਦਾ ਹੀ ਖਿਆਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਆੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹੋ ਜੇਹੀ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਕਾਰਣ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਪਮਾਵਾਂ, ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਘੜੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਗ਼ੈਰ ਟੀਕਾਕਾਰ ਦੇ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਜੇਹਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਕਵੀ ਖੁਦ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਉਹ ਸ੍ਵ-ਉਲਝਣਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਉਲਝਣ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੂੰ ਅਜੇਹੇ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲਾਭ ਹਨ, ਉਥੇ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਣਚਾਹਿਆ ਆਖਾਪਣਾ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਛਿੱਦਰ ਹੈ।^੬

ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਈ 191 ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਥੇ ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗ ਹਨ :

1. ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ, 2. ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ, 3. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਅਲੰਕਾਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੀਜੀ ਕਿਸਮ ਸਰਵ-ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਚਮਤਕਾਰ (ਜਾਂ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ) ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਚੰਗਣ ਵੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤੇ ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰ ਹੀ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸਜਾਵਟ ਲਈ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਨਹੀਂ।

ਅਲੰਕਾਰ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਅਰਥ-ਵਿਵਿਧਤਾ ਲਈ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੌਂਦਰਯ ਇਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕੀ ਵਜੂਦ ਹੈ।^੭

ਬਿੰਬ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਚਿਤ੍ਰ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਸੁੱਤੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਂਝ ਪੈਂਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਿਖਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭੁੱਲੀਆਂ ਵਿਸਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਬਿੰਬ ਸਾਡੇ ਬਿਲਕੁਲ ਅਚੇਤ ਮਨ ਦੇ ਸੁੱਤੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕੰਕਰ ਸੁਟ ਕੇ ਉਸ

ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਨਿੱਕੀ ਫੁਹਾਰ ਵਰ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸੋਂਦਰਯ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾ। ਅਸੀਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਜਿਸ ਵੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਦਾ ਘੜਾ ਭਰਿਆ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ ਵਿਚੋਂ ਵਾਰਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :

1. ਉਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਚੋਖਾ ਗਿਆਨ ਸੀ।
2. ਚੀਜ਼ਾਂ, ਨਾਵਾਂ, ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਵਾਕਫੀਅਤ।
3. ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਅਲੰਕਾਰ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਸੀ।
4. ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਡੂੰਘਾ, ਵਿਲੱਖਣ, ਤੀਖਣ ਤੇ ਸੂਖਮ ਸੀ।

ਉਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਲੰਕਾਰ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿਆਂਗੇ :

1. ਗੁਝੇ ਮੋਹਣੇ ਮਾਰ ਕੇ ਸੱਪ ਵਾਂਗੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਾਲਜੇ ਨੂੰ ਪਏ ਡੰਗਦੇ ਨੇ ॥੧॥ ਉਪਮਾ
2. ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਹੁਜਰਿਆਂ ਫਿਹਲ ਕਰਦੇ,

ਮੁੱਲਾਂ ਲਾਂਵਦੇ ਜੋਤਰੇ ਵਾਹੀਆਂ ਨੂੰ। 36। (ਰੂਪਕ)

3. ਜਿਸ ਦੇ ਨੱਕ ਬੁਲਾਕ ਜਿਉਂ ਕੁਤਬ ਤਾਰਾ। 53। (ਉਪਮਾ)

ਹੀਰ ਦੇ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਹੈ :

“ਕੇਹੀ ਹੀਰ ਦੀ ਕਰੇ ਤਾਰੀਫ਼ ਸ਼ਾਇਰ, ਮੱਥਾ ਚਮਕਦਾ ਹੁਸਨ ਮਹਿਤਾਬ ਦਾ ਜੀ।
ਖੂੰਨੀ ਚੁੰਡੀਆਂ ਰਾਤ ਜਿਉਂ ਚੰਦ ਗਿਰਦੇ, ਸੁਰਖ ਰੰਗ ਜਿਉਂ ਰੰਗ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਜੀ।
ਨੈਣ ਨਰਗਸੀ ਮਿਰਗ ਮਸੋਲੜੇ ਦੇ, ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਟਹਿਕੀਆਂ ਫੁਲ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਜੀ।
ਭਵਾਂ ਵਾਂਙ ਕਮਾਣ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਨ, ਕੋਈ ਹੁਸਨ ਨਾ ਅੰਤ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਜੀ।
ਸੁਰਮਾ ਨੈਣ ਦੀ ਧਾਰ ਵਿਚ ਖੁਭ ਰਿਹਾ, ਚੜ੍ਹਿਆ ਹਿੰਦ ਤੇ ਕਟਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੀ।
ਖੁਲ੍ਹੀ ਵਿਚ ਤਿੱਝਣਾਂ ਲਟਕਦੀ ਹੈ, ਹਾਥੀ ਮਸਤ ਜਿਉਂ ਫਿਰੇ ਨਵਾਬ ਦਾ ਜੀ।”

“ਹੇਠ ਸੁਰਖ ਯਾਕੂਤ ਜਿਉਂ ਲਾਲ ਚਮਕਣ, ਠੋਡੀ ਸੇਓ ਵਿਲਾਇਤੀ ਸਾਰ ਵਿਚੋਂ।
ਲਿਖੀ ਚੰਨ ਤਸਵੀਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜੱਟੀ, ਕਦ ਸਰੂ ਬਹਿਸ਼ਤ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ।
ਬਾਹਾਂ ਵੇਲਣੇ ਵੇਲੀਆਂ ਗੂੰਨ੍ਹ ਮੱਖਣ, ਛਾਤੀ ਸੰਗ ਮਰਮਰ ਰੰਗ ਧਾਰ ਵਿਚੋਂ।
ਧੂੰਨੀ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਹੋਜ ਦਾ ਮੁਸ਼ਕ ਕੁੱਜਾ, ਪੇਡੂ ਮਖਮਲੀ ਖਾਸ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚੋਂ।
ਸਖੀਆਂ ਨਾਲ ਲਟਕਦੀ ਮਾਣ ਮੱਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਹਰਨੀਆਂ ਤੁੱਠੀਆਂ ਬਾਰ ਵਿਚੋਂ।
ਫਿਰੇ ਛਣਕਦੀ ਚਾਉ ਦੇ ਨਾਲ ਜੱਟੀ, ਚੜ੍ਹਿਆ ਗਜਬ ਦਾ ਕਟਕ ਕੰਧਾਰ ਵਿਚੋਂ।

ਇਸ਼ਕ ਬੋਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਸੁਆਦੀਂ ਰਾਗ ਨਿਕਲੇ ਹੀਲ ਦੀ ਚਾਉ ਵਿਚੋਂ ।

ਕਿਜਲਬਾਜ਼ ਜੱਲਾਦ ਅਸਵਾਰ ਖੂੰਨੀ, ਨਿਕਲ ਦੋੜਿਆ ਉੜਦ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ । 56 ।"

ਇਸ ਲੰਮੇ ਬੰਦ ਵਿਚ ਹੀਰ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਹੀ ਬਿਆਨ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਬਿੰਬ ਆਮ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਕਲਪਣਾ-ਉਡਾਰੀ ਤੋਂ ਉਚੇ ਹਨ । ਇਹ ਤੱਥ ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ । ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਵਿਧ ਰੂਪ ਵੇਖੋ :

'ਤੁਸਾਂ ਜੇਹੇ ਮਾਸੂਕ ਜੇ ਬੀਣ ਰਾਜੀ, ਮੰਡੂ ਨੈਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰ ਵਿਚ ਚਾਰੀਏ ਨੀ । 64 ।'

'ਪਕੜ ਜ਼ਿਮੀਂ ਤੇ ਮਾਰਿਆ ਨਾਲ ਗੁੱਸੇ, ਧੱਬੀ-ਪਟੜੇ ਤੇ ਖੇਸ ਨੂੰ ਛਟਿਆ ਸੂ । 85 ।'

'ਇਕੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਭੋਹਰੇ ਚਾਇ ਘਤੋ, ਲਿਥੇ ਵਾਂਗ ਭੜੜੇਲੀ ਦੇ ਆਇਣੇ ਨੀ । 90 ।'

'ਦਾਗ ਅੰਬ ਦੇ ਸਾਰ ਦਾ ਲਹੇ ਨਹੀਂ,

ਦਾਗ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਲਹੇ ਨਾ ਜਾ ਮੀਆਂ । 108 ।'

'ਤੱਤੇ ਬਾਗ ਉਜਾੜਦੇ ਮੋਵਿਆਂ ਦੇ,

ਅਤੇ ਫਾਹ ਲਿਆਂਵਦੇ ਹੋ ਕਾਉਂ ਮੀਆਂ । 147 ।'

'ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚੋਂ,

ਅਸੀਂ ਫੁਲ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਤੋੜਿਆ ਈ । 158 ।'

'ਕੈਦੋ ਪਾਨ ਨਾ ਵਲ ਥੇ ਫੇਰ ਪਹੁੰਚੇ,

ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਚੂਰ ਹੋਇਆ ਕਿਸੇ ਜੋੜਿਆ ਈ ।

'ਗੰਗਾ ਹੱਡੀਆਂ ਮੁੜਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਗਈਆਂ,

ਵਕਤ ਗਏ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਮੋੜਿਆ ਈ । 162 ।'

'ਨਾਉਮੈਦ ਹੋ ਵਤਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਆਇਆ,

ਮੋਤੀ ਟੁਰੇ ਜਿਉਂ ਪੱਟ ਦੀ ਤਾਰ ਉਤੋਂ । 168 ।'

'ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਅੰਗਿਆਰੀਆਂ ਵੀ,

ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਬਾਰੂਦ ਛਪਾਈਆਂ ਵੇ । 170 ।'

'ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਮਧਾਣੀ ਹੈ ਹੀਰ ਜੱਟੀ,

ਇਸ਼ਕ ਦਹੀਂ ਦਾ ਘਿਓ ਨਿਤਾਰਦੀ ਹੈ । 212 ।'

'ਜੇਕਰ ਮੰਤਰ ਕੀਲਦਾ ਨਾਂਹ ਹੋਵੇ,

ਐਵੇਂ ਸੁਤੜੇ ਨਾਗ ਨੂੰ ਛੋੜੀਏ ਨਾ । 216 ।'

'ਪਿੱਛਾ ਛੱਡ ਜੱਟਾ ਲਈਆਂ ਸਾਂਭ ਖਸਮਾਂ,

‘ਜੋਇ ਰਾਹੜਾਂ ਜੋਤਰੇ ਲਾਇ ਕਿਤੇ,

ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਰਲੀਆਂ ਤਿੰਨੀਆਂ ਭੋਰੀਆਂ ਵੇ ।

ਧੋਇ ਧੋਇ ਕੇ ਮਾਲਕਾਂ ਵਰਤ ਲਈਆਂ,

ਜਿਹੜੀਆਂ ਚਾਟੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਖੋਰੀਆਂ ਵੇ । 273 ।

(ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਬੈਂਤ ਨੰ: 273 ਵਿਚ ਵਾਸਨਾਤਮਕ ਸੰਕੇਤ ਹਨ । ਅਜੇਹੇ ਰੂਪਕ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿ ਕਾਮ-ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪੂਰਾ ਬਿੰਤ ਰਿਤ੍ਰਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਵਾਰਿਸ ਹੋਰ ਸੂਖਮ ਬਿੰਬ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ।)

‘ਤੈਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਹੈ ਕਿਵੇਂ ਜਾਲਮਾਂ ਨੇ,

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਤੁਸੀਂ ਖੁਰਮਾਨੀਆਂ ਹੋ । 312 ।’

‘ਤੇਰੀ ਚਰਚਰ ਬਿਰਕਦੀ ਜੀਭ ਏਵੇਂ,

ਜਿਵੇਂ ਮੁਰਕਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਸਾਈਆਂ ਦੀਆਂ । 364 ।

‘ਜਦੋਂ ਮਹੀਂ ਨੂੰ ਕੂਚ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ,

ਤੰਗ ਤੋਬਰਾ ਨਫਰ ਨੇ ਕੱਸਿਆ ਸੀ ।’

‘ਜਦੋਂ ਰੂਹ ਇਕਰਾਰ ਇਖਰਾਜ ਕੀਤਾ,

ਤਦੋਂ ਜਾਇ ਕਲਬੂਤ ਵਿਚ ਧੱਸਿਆ ਸੀ । 462 ।’

‘ਇਹ ਆਸ਼ਕ ਵੇਲ ਅੰਗੂਰ ਦੀ ਏ,

ਮੁਢੋਂ ਏਸ ਨੂੰ ਪੱਟ ਨਾ ਸੱਟੀਏ ਨੀ ।

ਵਰਿਸ ਚਾਟ ਹਿਲਾਇ ਕੇ ਤੋਤੜੇ ਨੂੰ,

ਪਿਛੋਂ ਕੰਕਰੀ ਰੋੜ ਨ ਘੱਤੀਏ ਨੀ । 472 ।’

‘ਜੀਉ ਰੰਨ ਦਾ ਛਲੜਾ ਕੱਚ ਦਾ ਏ । 472 ।’

‘ਵਫਾਦਾਰ ਨਾ ਰੰਨ ਜਹਾਨ ਉਤੇ,

ਪੈਂਦੀ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਨੱਕ ਵਿਚ ਨੱਥ ਨਾਹੀਂ ।

ਗਧਾ ਨਹੀਂ ਕੁਲੱਦ, ਮਨਖੱਟ ਖੋਜਾ,

ਅਤੇ ਖੁਸਰਿਆਂ ਦੀ ਕਾਈ ਕੱਥ ਨਾਹੀਂ ।’

‘ਮਗਰ ਤਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਬਾਜ਼ ਛੁਟੇ,

ਜਾਇ ਚਿੰਮੜੇ ਦਾਂਦ ਪਤਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ।’

‘ਅੰਨ੍ਹਾ ਮੋਹਰੀ ਲਗਿਆ ਕਾਫਲੇ ਦੇ,

ਪਾਣੀ ਬਾਝ ਸੁਕੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਖੋੜਿਆਂ ਦੀ,
 ਅੱਜ ਮੂੰਹ ਕਢੀ ਦੋਹਾਂ ਨਾਈਆਂ ਨੀ । 512 ।

ਇਕ ਥਾਂ ਸਹਿਝੀ ਹੀਰ ਨੂੰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਮ-ਮਈ ਗੁੱਝੇ ਸੰਕੇਤ
 ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਤਾਂ ਅਸਲੀਲ ਹਨ, ਇਥੇ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਸੂਖਮ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀਆਂ
 ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਹੀ ਯੋਗ ਹਨ :

“ਵਾਰਿਸ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਫੁਲੇਲੀਆਂ ਪੀੜੀਏ ਤੂੰ,
 ਇਤਰ ਕੱਢ ਕੇ ਫੌਗ ਨੂੰ ਸੁਟ ਗਏ । 513 ।”

“ਭਾਬੀ ਅਜ ਜੋਬਨ ਤੇਰੇ ਲਹਿਰ ਦਿਤੀ,
 ਜਿਵੇਂ ਨਦੀ ਦਾ ਨੀਰ ਉਛਲਿਆ ਨੀ ।

“ਕੁਫਲ ਜਿੰਦਰੇ ਦਾ ਤੋੜਕੇ ਚੋਰ ਵੜਿਆ,
 ਬੀੜਾ ਅਜ ਕਸਤੂਰੀ ਦਾ ਹੱਲਿਆ ਨੀ ।

“ਸੁਰਖੀ ਹੋਠਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਚੂਪ ਲਈ ਆ,
 ਅੰਬ ਸਖਣਾ ਮੋੜ ਕੇ ਘਲਿਆ ਨੀ । 515 ।”

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਸਲੀਲ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ
 ਉਸ ਦੀ ਆਮ ਆਦਤ ਸੀ :

“ਤੇਰੇ ਜੋਬਨੇ ਦਾ ਰੰਗ ਖਾਸ ਲੀਤਾ,
 ਹਨੂੰਮਾਨ ਜਿਉਂ ਲੰਕ ਉਤਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ।

ਹੱਥ ਲਗ ਗਈ ਏ ਕਿਤੇ ਯਾਰ ਤਾਈਂ,
 ਜਿਉਂ ਕਸਤੂਰੀ ਦਾ ਭਾਅ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ।

ਤੇਰੀ ਤਕੜੀ ਦੀਆਂ ਕੱਸਾਂ ਢਿੱਲੀਆਂ ਨੇ,
 ਕਿਸੇ ਤੋੜਿਆ ਲੋਂਗ ਸੁਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ । 521 ।”

“ਮੱਝੀਂ ਗਾਈਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹਨ ਸਥ ਤੱਲੇ,
 ਅਤੇ ਨੂੰਹਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹਨ ਘਰਾਂ ਦੇ ਨੀ । 535 ।”

“ਵੇਖੋ ਫਾਰਸੀ ਤੋਰਕੀ ਨਜ਼ਮ ਨਸਰੋਂ,
 ਮਕਰ ਗਿਓਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਨਿਤਾਰਿਆ ਏ । 541 ।”

“ਰੋਨਾਂ ਪਾਸ ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਐਬ ਜਾਣਾ,
 ਜਿਹਾ ਨੱਸਣਾ ਰਣੋਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ । 551 ।”

ਰੰਡਾ ਘਲਿਆ ਸਾਕ ਕਰਾਵਣੇ ਨੂੰ । 562 ।"

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੈਤਾਨ ਬਦਨਾਮ ਕਰਸੋ,

ਲੂਣ ਬਾਲੀ ਦੇ ਵਿਚ ਪਿਹਾਈਆ ਨੀ । 563 ।"

"ਕੋਈ ਕੱਚਕੜਾ ਲਾਲ ਨਾ ਹੋਇ ਜਾਂਦਾ,

ਜੇ ਪਰੋਈਏ ਨਾਲ ਉਹ ਲਾਲ ਦੇ ਨੀ । 602 ।"

"ਕਈ ਬੋਲ ਗਏ ਸ਼ਾਖ ਉਮਰ ਦੀ ਤੇ,

ਇਥੇ ਆਲੁਣਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਪਾਇਆ ਈ । 605 ।"

ਅੰਤ ਵਿਚ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾ ਕੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਉਲਾਂਘ ਭਰੀ। ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ (Symbolism) ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸ੍ਰੋਸ਼ਟ ਰੂਪ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਨਮ ਦੇ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਭੀਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਸ੍ਰੋਸ਼ਟ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਮਿਥੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਿਜੀ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵ 'ਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—(Private Symbolism) ਦੂਜੇ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ (Traditional Symbolism) ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕੁਦਰਤ ਵਲੋਂ (Natural) ਸਾਨੂੰ ਆ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਿਆਂ ਜਾਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਿਆਂ।

ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੰਤਲੇ ਬੰਦ ਨੰ: 611 ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕਸ਼ੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ: ਹੀਰ-ਰੂਹ, ਚਾਕ ਕਲਬੂਤ, ਬਾਲਨਾਥ = ਪੀਰ, ਪੰਜ ਪੀਰ = ਪੰਜ ਹਵਾਸ, ਕਾਜ਼ੀ = ਹੱਕ, ਅਯਾਲੀ = ਮੁਨਕਿਰ, ਕੋਠਾ = ਗੋਰ, ਖੇੜਾ = ਇਜ਼ਰਾਈਲ, ਹੀਰ ਦੀਆਂ ਸਖੀਆਂ = ਰੰਨ, ਘਰਬਾਰ, ਕੈਦੋ = ਸ਼ੈਤਾਨ ਮਲਦੂਨ, ਸਹਿਤੀ = ਮੌਤ, ਰਾਂਝਾ = ਜਿਸਮ, ਭਾਬੀ = ਸ਼ਹਿਦਤ ਰਬੇਲ, ਬਾਂਦੀ = ਭੁੱਖ, ਜੋਗੀ = ਤਾਰਕ, ਝੰਗ = ਪੋਕੇ, ਦੁਨੀਆਂ, ਤਿੰਵਣ = ਬਦਅਮਲੀਆਂ, ਅਦਲੀ ਰਾਜਾ = ਨੇਕ ਅਮਲ, ਆਦਿ।

ਵਾਰਿਸ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤ ਕੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਰਹੱਸਮਈ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਣਤਾ ਵਧੀ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਇਕ ਸੁਚੇਤ ਕਲਾਕਾਰ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੇ ਬਿੰਬ ਉਸ ਦੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ, ਉਥੇ ਉਸ ਦੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਸਿਰਜੇ ਬਿੰਬ ਉਸ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ, ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਨੀਝ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗਲ ਵਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਾਕਫੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਰਤਦਾ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. 'ਤਬਾਹਿ ਅਚੈਤਨੰ ਸਵਸਰੀਰੰ ਕੁੰਡਲਾਦਯੁ ਪੰਤਮਪਿ ਨਾ ਭਾਤਿ ਅਲੰਕਾਰਯਸਥਾ ਭਾਵਾਤ ।' ਧੁਨਾਯਾਲੋਕਲੋਚਨ ।
2. ਅੰਗੀ ਕਰੋਤਿ ਯ: ਕਾਵਯੰ ਸਬਦਾਰਥਵਨਲੰਕ੍ਰਿਤੀ, ਅਸੌ ਨ ਮਨਯਤੇ ਕਸਮਾਦ੍ ਨੁਸ਼ਯਮਨੰਕ੍ਰਿਤੀ । ਚੰਦ੍ਰਾਲੋਕ । 1 । 8 ।
3. 'ਅਲੰਕ੍ਰਿਤਮਪਿ ਪ੍ਰੀਤਯੇ ਨਾ ਕਾਵਯੰ ਨਿਰਗੁਣੰ ਭਵੇਤ, ਵਪੁਸ਼ਨਲਿਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਣਾ ਹਾਰੇ ਭਾਗਯਤੇ ਪਰਮ ।' ਅਗਨੀ ਪੁਰਾਣ । 346 । 1 ।
4. ਡਾ. ਰਾਮ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਤੱਤਾਂ ਰਸ, ਗੁਣ ਆਦਿਕ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਹੋਰਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਵੇਲੇ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਕਾਵਿ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਜਾਂ ਮਹੱਤਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ—'ਸਮੀਕਸ਼ਾ ਦਰਸ਼ਨ' ਪੰਨਾ 171.
5. F. L. Lucas : Imagery may lapse into grossness and crudity that metaphor and simile, instead of being as a means to clearer meaning, may be abused as ends in themselves STYLE, p. 200
6. F. L. Lucas, (Style) : Here, great as are dangers of imagery, its gifts can be greatet still. Metaphor, above all, can give strength, clarity and speed. It can add it, humour, individualiity, poetry, after all the one unpardonable fault in an author-and the commonest-is tediousness, p. 203
7. Rene wellick : Sometimes they are approvingly called ingenious, sometimes bold, but it can be repeated that what matters most in an image's power, is to present vividly, suggestively appositively and an image fancifully manufactured never does this. Literature and Criticism p. 54
8. Ezra pound : 'Theorst of several poetic movements, defined the 'image' not as a pictorial representation but as that which presents an intellectual and complex

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
in an instant of time, a unification of desperate ideas.
Theory of Literature, p. 192

- 9 Whenever poetic symbolism is discussed, the distinction is likely to be made between the 'private symbolism' of the modern poet and the widely intelligible symbolism of the past poets... 'private symbolism' implies a system, & a careful student can construe a 'private symbolism' as a cryptographer can decide an alien message... when we go beyond Private Symbolism and Traditional Symbolism there is at the other pole, a kind of public Natural Symbolism which offers its own difficulties. 'Theory of Literature' p. 194

7.

ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਚਿਤ੍ਰਣ ਤੇ ਸਮਾਜ-ਆਲੋਚਨਾ

ਜਿਥੇ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਣ ਵੱਲ ਚੋਖਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸਦੇ ਇਸ ਅੰਸ਼ ਕਾਰਣ ਉਸ ਉਤੇ ਬੋਲੜੇ ਵਿਸ਼ਤਾਰ ਦਾ ਆਰੋਪ ਵੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਰਗਾ ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਸੈਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅੰਨ੍ਹੇਰੀਆਂ ਤੇ ਤੂਫਾਨਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਦੌਲ ਥਾਂ ਥਾਂ ਮਾਰੇ ਮਾਰ ਕਰਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਰਜਵਾੜੇ ਕਾਇਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਥਾਨਕ ਹਾਕਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਉੱਥਾਨ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਦਿਲੋਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਬਾਹਰੋਂ ਆਇਆ ਹਮਲਾਆਵਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਵੇ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਹਾਕਮੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਸਕਣ। ਅਜੇਹੇ ਹਾਕਮ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਗਵਾ ਬਹਿਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੱਬ ਹੀ ਰਾਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਫ਼ਰੁਖਸੀਅਰ ਵਰਗੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਹੇਠਾਂ ਸਿੱਖ ਇੰਨੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਸਹਾਰ ਚੁਕੇ ਸਨ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ, ਇਕ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬਦਲੇ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਇਕ ਤੇ ਨਾਮਧਰੀਕ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਹਮਲਾਆਵਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਉਹ ਆਪੋ ਵਿਚ ਵੀ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਖੂਨ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵਾਲੀ ਕੰਧ ਵੀ ਖੁਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ, ਜੋ ਕਿ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਡੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੀ ਉੱਨੇ ਹੀ ਵਿਰੋਧ

ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੰਗਾਮੇ ਦਾ ਦੌਰ ਦੌਰਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ, ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਢਹਿ ਰਹੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਖ ਮਾਣੇ ਸਨ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧਾਂ ਸਮੇਂ ਸਖਤੀ ਕਰਨਾ ਅਜੇਹੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੀ ਸੀ, ਵਰਨਾ ਇੰਨੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀ ਕੌਮ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਵਾਰਿਸ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਰਾਇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੱਖਦੇ, ਅਜੇਹੀ ਰਾਏ ਰੱਖਣ ਕਾਰਣ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਆਰੋਪ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਾਰਣ ਵੀ ਉਹ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਨ, ਦੂਜੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਸੁਖ ਵੀ ਦਿਤੇ ਸਨ, ਤੀਜੇ ਸਿੱਖ ਹਾਲੇ ਤਕ ਸੁਹਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਕਿਤੇ ਨਮੂਨੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇ ਸਕੇ। ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਪਾਸਾਰ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਹਮਲਾ-ਆਵਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਲੋਅ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਨਾਲੇ ਜਦ ਵੀ ਨਾਦਰ ਜਾਂ ਅਬਦਾਲੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਉਰੇ ਪਰੇ ਖਿਸਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਿੱਧੀ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੜਦੇ। ਇਹ ਵੀ ਸਥਾਨਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਨਤਾ ਲਈ ਇਕ ਆਤਮ-ਸੰਤੋਖ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਮਲਾਆਵਰਾਂ ਦਾ ਚੋਖਾ ਭਾਰ ਵੰਡਾ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸੋ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਫਿਰ ਵੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਕਵੀ ਸੀ, 'ਦਿਲ ਮੁਹੰਮਦ ਦਿਲਸ਼ਾਦ ਪਸਰੂਰੀ ਸਿਆਲਕੋਟੀ।' ਉਹ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਧਦੇ ਵਕਾਰ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਸੀ, ਉਹ ਪਠਾਣਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦੁਖੀ ਸੀ, ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਤੇ ਸਖਤੀਗੀਰੀ ਤੋਂ ਬੜਾ ਚਿੰਤਿਤ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਲਈ ਦਿਲੋਂ ਦੁਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਖਤੀ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਪੁਜ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਆਮਦ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਮਿਹਰ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਖਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਏਗੀ, ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ੇਅਰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਸ਼ਾਰੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲੇ ਹਮਲਾਆਵਰਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਰੋਧ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :

1. ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਥੋਂ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਥਰਕੇ, ਮੇਰੇ ਲਾਲ ਦਾ ਤੁੱਪ ਭੁੰਚਾਲ ਕੀਤੋ। 400।
2. ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਜਿਉਂ ਦੱਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਲੁਟੀ, ਤਿਵੇਂ ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਉਜਾੜਿਆ ਨੇ।
3. ਭਵਾਂ ਵਾਂਙ ਕਮਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਨ, ਕੋਈ ਹੁਸਨ ਨਾ ਅੰਤ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਜੀ।
ਸੁਰਮਾਂ ਨੈਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰ ਵਿਚ ਖੁੱਭ ਰਹਿਆ, ਚੜ੍ਹਿਆ ਹਿੰਦ ਤੇ ਕਟਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੀ।
ਇਥੇ 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਟਕ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਦੱਲਾਂ (ਮਿਸਲਾਂ ਵਲ) ਸੰਕੇਤ

ਹੈ, ਜੋ ਹੰਨੇ ਹੰਨੇ ਦੀ ਮੀਰੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, 'ਕਟਕ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਸਲਾਹੁਣੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ।

ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹੈ :

'ਜਦੋਂ ਦੇਸ ਤੇ ਜੱਟ ਸਰਦਾਰ ਹੋਏ, ਘਰੋਂ ਘਰੀ ਜਾ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਹੋਈ।

ਅਸਰਾਫ਼ ਖਰਾਬ ਕਮੀਨ ਤਾਜੀ, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੂੰ ਵਡੀ ਬਹਾਰ ਹੋਈ।

ਚੌਰ ਚੌਧਰੀ ਯਾਰ ਨੇ ਪਾਕ ਦਾਮਨ, ਭੂਤ ਮੰਡਲੀ ਇਕ ਥੀਂ ਚਾਰ ਹੋਈ। 1606।'

ਉਪਰੋਕਤ ਬੰਦ ਵਿਚ 'ਜਟ ਸਰਦਾਰ ਹੋਏ' ਤੇ 'ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੂੰ ਵਡੀ ਬਹਾਰ ਹੋਈ' ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਉੱਥਾਨ ਕਿਸਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਪਿਸ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਮੰਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਵਿਰੁਧ ਕਿਸਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਗੂ (ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ) ਵੀ ਮਿਲ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਤੋੜ ਕੇ ਬਾਹਮਣ ਰੂੜੀਵਾਦ ਉਤੇ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਮੰਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਿਰੁਧ ਅੰਦੋਲਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਵਾਰਿਸ ਵਰਗੇ, ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਪੱਖੀ, ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਅਸਹਿ ਸੀ।

ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਕੇਤ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖੋ :

'ਫੌਜਾਂ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਵਾਰਸਾ ਮਾਰ ਮਥਰਾ, ਮੁੜ ਫੇਰ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਆਈਆਂ ਨੀ। 137।'

'ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ ਵਾਂਙੂ ਮੇਰੇ ਵੈਰ ਪੈ ਕੇ, ਪੱਟ ਪੱਟ ਕੇ ਚੱਕ ਦਾ ਤਾਲ ਕੀਤੇ। 460।'

ਉਹ ਜੱਟ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ 'ਤੇ ਬੜਾ ਦੁਖੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਿੱਜੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਭਵਤ ਇਹੀ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ, ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਬਾਰ ਬਾਰ ਬਹਾਨਾ ਪਾ ਕੇ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ :

'ਡੋਗਰ ਜੱਟ ਈਮਾਨ ਬੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ,

ਧੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਪਾੜੇ ਲਾਵਦੇ ਨੇ ॥ 222 ॥

'ਮਰਨ ਦੇ ਜੱਟੀ, ਜਰਾ ਵੈਣ ਸੁਣੀਏ,

ਰਾਗ ਨਿਕਲਣੇ ਰੰਗ ਬਿਰੰਗ ਦੇ ਨੇ ॥ 549 ॥'

'ਅਸੀਂ ਜੱਟ ਹਾਂ ਨ੍ਹਾੜੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ,

ਅਸ 'ਕਚੱਕੜ ਨਹੀਂ ਪਰੋਵਣੇ ਨੀ।

ਅਸਾਂ ਢੱਗੇ ਹੀ ਅੰਤ ਨੂੰ ਜੋਵਣੇ ਨੀ ॥ 274 ॥

‘ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਇਹ ਜੱਟ ਫਕੀਰ ਹੋਇਆ,
ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਗਧੇ ਤੋਂ ਪੀਰੀਆਂ ਨੀ ॥ 275 ॥’

‘ਯਾਰੋ ਜੱਟ ਦਾ ਕੋਲ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਾਹੀਂ,
ਗੋਜ਼ ਸੁਤਰ ਹੈ ਕੋਲ ਗੁਸਤਾਈਆਂ ਦਾ ।

ਪੱਤਾਂ ਹੋਣ ਇਕੀਸ ਜਿਸ ਜੱਟ ਤਾਈਂ,
ਸੋਈ ਅਸਲ ਭਰਾ ਏ ਭਾਈਆਂ ਦਾ ।

ਜਦੋਂ ਬਹਿਣ ਅਰੂੜੀ ਤੇ ਅਕਲ ਜਾਵੇ,
ਜਿਵੇਂ ਖੋਤੜਾ ਹੋਵੇ ਗੁਸਾਈਆਂ ਦਾ ।

ਸਿਰੋਂ ਲਾ ਕੇ ਚਿਤੜਾਂ ਹੇਠ ਦਿੰਦੇ,
ਮਜ਼ਾ ਆਵਨੈਂ ਤਦੋਂ ਸਫਾਈਆਂ ਦਾ ।

ਜੱਟੀ ਜੱਟ ਦੇ ਸਾਂਗ ਤੇ ਹੋਇ ਰਾਜੀ,
ਫਿਰੇ ਮੁਗਲ ਤੇ ਵੇਸ ਗੀਲਾਈਆਂ ਦਾ ।

ਧੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਕਥਨ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ,
ਵੇਚਣ ਹੋਰ ਦਰ ਮਾਲ ਜਵਾਈਆਂ ਦਾ ।

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨਾ ਮੁਹਤਬਰ ਜਾਣਨਾ,
ਕੋਲ ਜੱਟ, ਸੁਨਿਆਰ ਕਸਾਈਆਂ ਦਾ ॥ 219 ॥’

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ (ਸੱਯਦ) ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਇਕ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਇੰਨੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਉਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ-ਗੁਣਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਕੂਟ-ਆਲੋਚਕ ਸੀ ਉਥੇ ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਗਾਮੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੋਸਤ ਤੇ ਹਮਦਰਦ ਸੀ । ਵਾਰਿਸ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਗਤੀਗਾਮੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਰੁਚੀ ਉਸ ਦੇ ਸੁਹਣੇ ਕਲਾਮ ਉੱਤੇ ਹਲਕਾ ਜੇਹਾ ਧੱਬਾ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਸਤੀਆਂ, ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਦਿਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ ਨਾਂ ਹੀ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਇਕ ਤੇ ਵੇਰਵਾ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਪੂਰੀ ਪੁਸਤਕ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ ।

ਉਸਮਾਨ (ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਤੀਜਾ ਖਲੀਫਾ), ਉਮਰ ਹਜ਼ਰਤ (ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ

ਖਲੀਫੇ), ਅਜ਼ੀਜ਼ (ਮਿਸਰ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਲਕੜ) ਅਨਸਾਰ (ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਦਦਗਾਰ), ਅਫਲਾਤੂਨ (ਯੂਨਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਫਿਲਾਸਫਰ), ਅਬਰਾਹੀਮ ਅਦਹਮ (ਬੁਲਾਖ ਦਾ ਸੂਫੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ) ਅਬਰਾਹੀਮ (ਮਸਲਮਾਨ ਪੈਗੰਬਰ) ਅਬੂ ਸੁਮਦ (ਜ਼ਕਕੀਆ ਖਾਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ), ਅਬੂ ਬਕਰ (ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪਹਿਲਾ ਖਲੀਫਾ); ਅਲੀ (ਹਜ਼ਰਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਚਾ ਅਬੂ ਤਾਲਬ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ), ਅਵੇਸਕਰਨੀ (ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ) ਅਯੂਬ (ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਬ ਭਗਤ, ਇਸ ਦੀ ਕਥਾ ਅਜੀਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ), ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ (ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਦਾ ਨਾਇਬ 1748 ਈ.) ਹਿਸਾਮ ਹਸਨ (ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ), ਇਸਮਾਈਲ (ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ), ਈਸਾ, ਸੁਗ਼ੀਵ (ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਬਾਨਰ ਕੌਮ ਦੇ ਰਾਜਾ ਬਾਲੀ ਦਾ ਭਰਾ), ਸੁਲੇਮਾਨ (ਹਜ਼ਰਤ ਦਾਵੂਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ), ਸੈਦਪੁਰ (ਐਮਨਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ), ਸੱਯਾਦ (ਆਦਿ ਕੌਮ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਿਸ ਨੇ ਖੁਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ), ਸ਼ਾਨਵਾਜ਼ (ਸੂਬੇਦਾਰ ਲਾਹੌਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਦਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ), ਹਾਜ਼ੀ ਨੌਸ਼ਾ (ਝੰਗੀ, ਤਸੀਲ ਬਟਾਲਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਗਰਦਾਸਪੁਰ, ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਫਕੀਰ), ਹਾਤਮ (ਅਬਦੁਲਾ ਬਿਨ ਸਾਅਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਖੀ), ਕੰਸ (ਮਥਰਾ ਦਾ ਇਕ ਜਾਲਮ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮਾਮਾ), ਕਾਰੂ (ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਧਨਾਢ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਮਾਲਕ), ਕਾਂਵਰੂ (ਕਾਮਰੂਪ-ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲਾ ਤੇ ਆਸਾਮ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ), ਕਲੰਦਰ (ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਫਕੀਰ), ਕੋਕਲਾ (ਰਾਜਾ ਸਿਰਕੋਪ ਦੀ ਧੀ ਸੀ, ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਨੇ ਜੂਏ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਲਈ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਹੱਡੀ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਪਾ ਲਈ), ਚਖਾਬੂ (ਚਕਾ ਬੂਹ, ਚੱਕ੍ਰਵਰ੍ਹੁ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਫੌਜੀ ਘੋਰਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਭਿਮੰਨੂੰ ਨੇ ਤੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ), ਚੰਡਮੁੰਡ (ਦੋ ਦੌੜ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਨੇ 'ਚਾਂਡਮੁੰਡਾ' ਦੇਵੀ ਦਵਾਰਾ ਬੱਧ ਕੀਤਾ), ਜ਼ਕਰੀਆ ਪੀਰ (ਬਹਾਉਦੀਨ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ, ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਸੇ ਸਨ), ਜ਼ਕਰੀਆ ਹਜ਼ਰਤ (ਬਨੀ ਇਸਰਾਈਲ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ), ਤਾੜਕਾ-ਤਾਰਕਾ (ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਦੌੜਣੀ, ਜਿਦਾ ਬੱਧ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਦੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ), ਚਰੋਪਦੀ (ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ), ਦਹਿਸਰਿ (ਰਾਵਣ), ਦਾਵੂਦ (ਰੱਬ ਦੇ ਰਸੂਲ), ਧਨੰਤਰ (ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਵੈਦ ਜੋ ਸਾਗਰ-ਮੰਥਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ) ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਾ ਬਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਇਕ ਰਤਨ, ਵੈਦ, ਨਲ ਨੀਲ (ਦੋ ਬਾਨਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੰਕਾ ਤਕ ਪੁਲ ਬਣਵਾਇਆ), ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ (ਪ੍ਰਸਿਧ ਪਠਾਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤ 'ਤੇ 1717 ਤੋਂ 1738 ਈ. ਤਕ ਉਪਰੋਖਲੀ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ), ਨੌਸ਼ੇਰਵਾ (ਪ੍ਰਸਿਧ ਇਨਸਾਫ਼ ਪਸੰਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਪਹਿਲਾ ਖੁਸਰੋ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਕਬਾਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਹਜ਼ਰਤ ਸਾਹਿਬ

ਦਾ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀ ਸੀ), ਫੌਗੂ ਉਮਰ (ਉਮਰ ਸੁਮਰ, ਅਰਬੀ ਨਸਲ ਦਾ ਇਕ ਸਿੰਧੀ ਅਮੀਰ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਢੋਲਾ ਮਰਵਾਣ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ), ਬ੍ਰਹਮਾ (ਹਿੰਦੂ ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਦੇਵਤਾ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ), ਬਲਅਮ (ਬਾਹੂਰ ਕੁਬਤੀਆ ਦਾ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਲੀ), ਬਾਲੀ (ਕਿਸਕਿੰਧਾ ਦਾ ਬਾਨਰ ਰਾਜਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਨੇ ਮਾਰਿਆ) ਬਿਸਵਾਮਿਤ੍ਰ (ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ, ਇਸ ਨੂੰ ਗਧਨੰਦਨ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ), ਬਿਸ਼ਨ (ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤਾ), ਬੇਤੂਲ ਅਕਸਾ (ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਮੰਦਰ, ਦੂਰ ਦਾ ਪੀਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ), ਬੇਤੂਲ ਅਤੀਕ (ਖਾਨਾ ਕਾਬਾ ਪੁਰਾਣਾ ਘਰ), ਬੇਤੂਲ ਮਾਮੂਰ (ਖਾਨਾ ਕਾਬਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਇਕ ਮਸਜਿਦ ਜ਼ਮੁਰਦ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ), ਭੀਸ਼ਮ (ਰਾਜਾ ਸਾਤਨੂੰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਜ ਕਬੂਲਿਆ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਕੈਰਵਾਂ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਬਣਿਆ ਤੇ ਸਿਖੰਡੀ ਹੱਥੋਂ ਘਾਇਲ ਹੋਇਆ) ਭੋਜ (ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਦੇਵ, ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਾਲਕ), ਮਦਾਰ (ਸ਼ਾਹ ਮਦਾਰ, ਇਕ ਕਰਾਮਾਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰ) ਮਨਸੂਰ (ਪ੍ਰਸਿਧ ਰੱਬ ਭਗਤ ਉਹ ਪੈਂਜਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ 'ਹਾਲਾਜ' ਪੈਂਜਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ), ਮੂਸਾ (ਉਮਰਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਰਸੂਲ), ਯੂਸਫ (ਹਜ਼ਰਤ ਯਾਕੂਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਤੇ ਅਤਿ ਹੁਸੀਨ ਪੁੱਤਰ), ਯੂਨਸ (ਇਕ ਨਬੀ ਨੈਲਵਾਂ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਰੱਬ ਵਲੋਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ), ਯਾਕੂਬ (ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਖਲੀਲ ਅੱਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ), ਯਾਜੂਸ ਮਾਜੂਸ (ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਹ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਯਾਫਸ ਦੀ ਔਲਾਦ ਸਨ), ਰਤਨ ਬੰਮਣੀ (ਹਾਜ਼ੀ ਰਤਨ ਦਾ ਦਰਬਾਰ, ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਦੋ ਮੀਲ 'ਤੇ ਅਸਥਿਤ ਹੈ), ਰਾਮਾਨੰਦ (ਬੈਰਾਗੀ ਮਤ ਦਾ ਮੋਢੀ), ਰੋਡਾ (ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਫਕੀਰ ਜਲਾਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਕਿੱਸਾ 'ਰੋਡਾ ਜਲਾਲੀ' ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰੋਮਾਂਸ ਹੈ), ਲਾਲ ਬੇਗ (ਚੂੜੀਆਂ ਦਾ ਪੀਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ), ਲੋਕ, ਨਗਰੇ (ਨਗਾਰਾ ਜ਼ਿਲਾ ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪਿੰਡ, ਜਿਥੇ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਹੈ।)

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਵਾਰਿਸ ਦੁਆਰਾ ਚਿਤਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ, ਦੋਵੇਂ ਕਰਮ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਨਿਭਾਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਮਾਜਕ-ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈਆਂ ਗਲਤਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੰਗਿਆਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਰਹਿਣੀ ਹਾਲੇ ਉਭਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਦੋਂ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਹੇਠ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਅਸਰ ਸਮਾਜਕ ਚੱਜ-ਆਚਾਰ 'ਤੇ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਜਾਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਸਦਾਚਾਰ ਹੇਠਾਂ ਕੁਹਜ ਪਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਵਾਰਿਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

“ਦਾੜੀ ਸੈਖ ਦੀ ਅਮਲ ਸੋਤਾਨ ਵਾਲੇ,
ਕੋਹਾ ਰਾਣਿਓ, ਜਾਦਿਆਂ ਰਹੀਆਂ ਨੂੰ।

ਅਗੇ ਕਢ ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਬਹੇ ਮੈਂਬਰ,
ਕੋਹਾ ਅੱਡਿਓ ਮਕਰ ਦੀਆਂ ਫਾਹੀਆਂ ਨੂੰ।

ਏਹ ਪਲੀਤ ਦੇ ਪਾਕ ਦਾ ਕਰੋ ਵਾਕਫ਼,
ਅਸੀਂ ਜਾਣੀਏ ਸਰਾਂ ਗਵਾਈਆਂ ਨੂੰ।

ਜਿਹੜੀ ਥਾਉਂ ਨਾਪਾਕ ਲੈ ਵਿਚ ਵੜਿਓ,
ਸੁਕਰ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਬੇਪਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ।

ਖੌਤੀ ਭੇਡ ਬਾਂਦੀ ਸੱਭਾ ਜ਼ਰਬ ਕੱਢਣ,
ਛਡਣ ਕਵਾਰੀਆਂ ਨਾ ਵਿਆਹੀਆਂ ਨੂੰ।

ਵਾਰਿਸ ਸਾਹ ਵਿਚ ਹੁਜ਼ਰਿਆਂ ਫਿਹਲ ਕਰਦੇ,
ਮੁੱਲਾਂ ਲਾਂਵਦੇ ਜੋਤਰੇ ਵਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ॥ 36 ॥

ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਜਮਾਨੇ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂਆਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਲਿਖਣਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਧ੍ਰਿਕਾਰ ਸੀ, ਵਾਰਿਸ ਖੁਦ ਮਸਜਦਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀਜ਼ ਪਿਆਜ਼ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਨਮਾਜ਼ ਇਕ ਮੁਤਬਰਕ ਕਰਮ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਾਠ ਵਾਂਗ ਇਕ ਰਸਮ ਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਅਜੇਹੇ ਪਖੰਡੀ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਇੰਜ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦਾ ਹੈ :

“ਸਾਨੂੰ ਦਸ ਨਮਾਜ਼ ਹੈ ਕਾਸਦੀ ਜੀ, ਕਾਸ ਨਾਲ ਬਣਾਇਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਨੇ।
ਕੋਨ ਨੱਕ ਨਮਾਜ਼ ਦੇ ਹੈਣ ਕਿਤਨੇ, ਮੱਥੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧੁਰੋਂ ਇਹ ਮਾਰੀਆਂ ਨੇ।
ਲੰਮੇ ਕੱਦ ਚੌੜੀ ਕਿਸ ਹਾਣ ਦੀ ਹੈ, ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੇ।
ਵਾਰਿਸ ਕਿੱਲੀਆਂ ਕਿਤਨੀਆਂ ਏਸ ਦੀਆਂ, ਕਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਨ੍ਹ ਉਤਾਰੀਆਂ ਨੇ ॥ 38 ॥

ਮਸਜਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਕਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰਦਾ ਚੁੜਦਾ ਹੈ :

‘ਤੁਸੀਂ ਵਿਚ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਖਾਨਿਆਂ ਦੇ, ਗੋਜ਼ ਵਾਹ ਕੇ ਕਿਉਂ ਦਸ ਮਾਰਦੇ ਹੋ।
ਬੂਠ ਗੀਬਤਾਂ ਅਤੇ ਹਰਾਮ ਕਰਨਾ, ਮੁਸਤਜ਼ਨੀ ਤੇ ਗ਼ੈਬ ਕਿਉਂ ਮਾਰਦੇ ਹੋ।
ਦੁਬਰਾਂ ਮਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਹੋ ਹਸਫ਼ਾਂ, ਸ਼ਰਮਗਾਹ ਔਰਾਤ ਦੀ ਮਾਰਦੇ ਹੋ ॥ 39 ॥’

ਇਹ ਹਨ ਉਹ ਕੁਕਰਮ ਜੋ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਓਹਲੇ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।
ਜਮਾਜ਼ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਚਿਤ੍ਰ ਵੇਖੋ :

'ਪੈਂਚਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦਿਆਂ ਸਚ ਥੀਂ ਤਰਕ ਕੀਤਾ, ਕਾਜੀ ਰਿਸ਼ਵਤਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਕੋਰ ਕੀਤੇ ।
 ਪਹਿਲੋਂ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕਰਾਰ ਕਰਕੇ, ਤਮਾ ਵਖ ਦਾਮਾਦ ਫਿਰ ਹੋਰ ਕੀਤੇ ।
 ਗਲ ਕਰਨ ਈਮਾਨ ਦੀ ਕੱਢ ਛਡਣ, ਪੈਂਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਠੱਗ ਤੇ ਚੋਰ ਕੀਤੇ ।
 ਅਸ਼ਰਾਫ ਦੀ ਬਾਤ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਾਹੀਂ, ਚੋਰ ਚੋਧਰੀ ਅਤੇ ਲੰਡਰ ਕੀਤੇ ।
 ਕਾਉਂ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਵਿਚ ਕਲੋਲ ਕਰਦੇ, ਕੂੜਾ ਫੱਲਦੇ ਨੇ ਉਥੇ ਮੋਰ ਕੀਤੇ ।
 ਦਾੜ੍ਹੀ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਛੁਰਾ ਕਸਾਈਆਂ ਦਾ, ਬਹਿ ਪਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪੈਂਚ ਸਦਾਵੇਦੇ ਨੇ । 221 ।'

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਤਾਕਤਾਂ ਵਾਲੇ ਅਗੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਝੁਕਦੇ ਸਨ, ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ
 ਚੜ੍ਹਦੀ ਤਾਕਤ ਅਗੇ ਪੈਂਚ ਤੇ ਕਾਜੀ ਸਭੇ ਹੀ ਝੁਕ ਗਏ ਤੇ ਇਕ ਮਾਸੂਮ ਨੌਜਵਾਨ
 ਸਮਾਜ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਪੈ ਗਿਆ, ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਨੂੰ ਉਹ
 ਇੰਜ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ :

'ਹਜ਼ਰਤ ਕਾਜੀ ਤੇ ਪੈਂਚ ਸਦਾਇ ਸਾਰੇ, ਭਾਈਆਂ ਜ਼ਿਮੀ ਨੂੰ ਕੱਛ ਪਵਾਈਆਂ ਈ ।
 ਵੱਢੀ ਦੇਇਕੇ ਕੁੰਦਿੰ ਦੇ ਬਣੇ ਵਾਰਿਸ, ਬੰਜਰ ਜ਼ਿਮੀ ਰੰਝੇਟੇ ਨੂੰ ਆਈਆਂ ਈ । 121 ।'

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰੇ ਦਾ ਕੰਮ ਹਿੰਦੂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹੀ ਸੀ, ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਜ਼ਿਮੀ ਦਾਰ ਤੇ ਜੱਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਚੰਗੀ ਫਜ਼ੂਲ-ਖਰਚੀ ਕਰਦੇ
 ਸਨ । ਸੂਦ ਪਹਾੜ ਵਾਂਗ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਸੀ :

'ਵਹੀ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਰਹੀ ਖੱਤਰੀ ਤੇ, ਲੇਖਾ ਗਿਆ ਈ ਹੋਇਆ ਪਹਾੜ ਮੀਆਂ । 98 ।'

ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਸਮਾਜ, ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ-ਸਮਾਜ ਸੀ, ਇਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ
 ਅਨੁਸਾਰ ਤੀਵੀਂ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ । ਦੂਜੇ
 ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਦੇ ਦਾ ਪਾਲਣ ਧਰਮ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ,
 ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬੰਦ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ :

'ਏਸ ਘੁੰਡ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਖਵਾਰੀਆਂ ਨੇ, ਅੱਗ ਲਾਇ ਕੇ ਘੁੰਡ ਨੂੰ ਸਾੜੀਏ ਨੀ ।
 ਘੁੰਡ ਹੁਸਨ ਦੀ ਆਬ ਛੁਪਾਇ ਲੈਂਦਾ, ਲੰਮੇ ਘੁੰਡ ਵਾਲੀ ਰੜੇ ਮਾਰੀਏ ਨੀ ।
 ਘੁੰਡ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਬੇੜੇ ਡੋਬ ਦੇਂਦਾ, ਮੈਨਾ ਤਾੜ ਨਾ ਪਿੰਜਰੇ ਮਾਰੀਏ ਨੀ ।
 ਤਦੋਂ ਇਹ ਜਹਾਨ ਸਭ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ, ਜਦੋਂ ਘੁੰਡ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਉਤਾਰੀਏ ਨੀ ।
 ਘੁੰਡ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਕਰੇ ਸੁਜਾਖਿਆਂ ਨੂੰ, ਘੁੰਡ ਲਾਹ ਤੂੰ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਲਾੜੀਏ ਨੀ ।
 ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨਾ ਦਬੀਏ ਮੋਤੀਆਂ ਨੂੰ, ਫੁੱਲ ਅੱਗ ਦੇ ਵਿਚ ਨਾ ਸਾੜੀਏ ਨੀ । 1389 ।'

ਉਹ ਘੁੰਡ ਵਰਗੀ ਭੈੜੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵਾਰਿਸ ਦੇ
 ਉਹ ਬੰਦ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ
 ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਜੀਬ ਮਾਨਸਕ ਦਸ਼ਾ ਸੀ । ਇਕ ਸਮੇਂ ਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾਇਕਾਵਾਂ
 ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਔਰਤ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਾਮੰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਾਲੇ

ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕ ਮਰਦ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਮਝਦੇ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬਜਾਇ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਕਲੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਾਰਿਸ ਕੁਝ ਨਿਜੀ, ਕੁਝ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਚੋਖੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ :

‘ਵਾਰਿਸ ਰੰਨ, ਫਕੀਰ, ਤਲਵਾਰ, ਘੋੜਾ,

ਚਾਰੇ ਥੋਕ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਯਾਰ ਨਾਹੀਂ ॥ 344 ॥’

‘ਮਰਦ ਕਰਮ ਦੇ ਨਕਤ ਹਨ ਸਹਿਤੀਏ ਨੀ,

ਰੰਨਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੇਕ ਕਮਾਈਆਂ ਦੀਆਂ।

ਮਰਦ ਹੋਣ ਜਹਾਜ਼ ਨੇ ਕੋਈਆਂ ਦੇ,

ਰੰਨਾਂ ਬੇੜੀਆਂ ਹੋਣ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ॥ 345 ॥’

8530

‘ਤੁਸਾਂ ਛਤਰੇ ਮਰਦ ਬਣਾ ਦਿਤੇ, ਸੱਪ ਰੱਸੀਆਂ ਦੇ ਕਰੇ ਡਾਰੀਓ ਨੀ।

ਰਾਜੇ ਭੋਜ ਦੇ ਮੁਖ ਲਗਾਮ ਦੇ ਕੇ, ਚੜ੍ਹ ਦੋੜੀਆਂ ਹੋ ਟੁਣੇਹਾਰੀਓ ਨੀ।

ਕੈਰੋਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸਫਾ ਗਾਲ ਸੁੱਟੀ, ਜ਼ਰਾ ਗਲ ਦੇ ਨਾਲ ਬੁਰਿਆਰਿਓ ਨੀ।

ਰਾਵਣ ਲੋਕ ਲੁਟਾਇ ਕੇ ਗਰਕ ਹੋਇਆ,

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਕੀਰ ਦੀਓ ਮਾਰੀਓ ਨੀ ॥ 17 ॥’

ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬੜੇ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਔਰਤ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਵਾਲੇ ਬੰਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਾਰਿਸ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਅਰਥਾਤ ਕਵਿਓਵਾਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪਾਤਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਜੇਹੇ ਸਮੇਂ ਪਾਤਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਵੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜੋ ਸਿੱਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕੀ ਉਹ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਤੋੜਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਰਿਸ ਤੀਵੀਂ ਜ਼ਾਤ ਦੇ ਕਿਲਕੁਲ ਖਿਲਾਫ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੀਰ ਵਰਗੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਾਰਿਸ ਔਰਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ? ਉਹ ਤਾਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗੀਰ ਨੂੰ ‘ਰੂਹ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ’ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਇਸ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖੋ :

‘ਸਾਕ ਮਾੜਿਆਂ ਦੇ ਖੋਹ ਲੈਣ ਡਾਢੇ, ਅਣਪੁਜਦੇ ਉਹ ਨਾ ਬੋਲਦੇ ਨੀ।

ਨਹੀਂ ਚਲਦੀ ਵਸ ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਕੇ, ਮੇਰੇ ਸਪ ਵਾਧੂ ਵਿਸ ਘਲਦੇ ਨੀ ।
 ਕਦੇ ਆਖਦੇ ਮਾਰੀਏ ਆਪ ਮਰੀਏ, ਪਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਡੋਲਦੇ ਨੀ ।
 ਗੁਣ ਮਾੜਿਆਂ ਦੇ ਸਭੇ ਰਹਿਣ ਵਿਚੇ, ਮਾੜੇ ਮਾੜਿਆਂ ਦੇ ਦੁਖ ਫੋਲਦੇ ਨੀ ।
 ਸਾਨਦਾਰ ਨੂੰ ਕਰੇ ਨਾ ਕੋਈ ਝੂਠਾ, ਮਾੜਾ ਕੰਗਲਾ ਝੂਠਾ ਕਰ ਟੋਰਦੇ ਨੀ ॥ 187 ॥'

ਵਡੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਸਦਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਗਰ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦ-
 ਦਾਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ।

ਉਸ ਨੇ ਜੋਗ ਪੰਥ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਫੋਲਿਆ ਹੈ ਪਰ
 ਜੋਗ ਪੰਥ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੇ ਭੈੜਾਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਵੀ ਖੂਬ ਉਠਾਇਆ ਹੈ :

'ਭਾਈ ਜੋਗੀਆਂ ਵਡੇ ਕਾਰਨੇ ਨੀ,
 ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀਆਂ ਕੰਨ-ਪਾਟਿਆਂ ਦੀਆਂ ।
 ਰੋਕ ਬੰਨ੍ਹ ਪੱਲੇ ਦੁਧ ਨਹੀਂ ਪੀਵਣ,
 ਵਡੀਆਂ ਚਾਟੀਆਂ ਜੋੜਦੇ ਆਟਿਆਂ ਦੀਆਂ ॥ 389 ॥

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭੇਖਧਾਰੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ
 ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਧੂ-ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਸਨ :

'ਹੋਕਾ ਫਿਰੇ ਦੋਂਦਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ, ਆਉ ਕਿਸੇ ਫਕੀਰ ਜੇ ਹੋਵਣਾ ਜੇ ।
 ਮੰਗ ਖਾਵਣਾ ਕੰਮ ਨਾ ਕਾਜ ਕਰਨਾ, ਨਾ ਕੋ ਚਾਰਨਾ ਨਾ ਹੀ ਚੋਵਣਾ ਜੇ ।
 ਜ਼ਰਾ ਕੰਨ ਪੜਾਇਕੇ ਸਵਾਹ ਮਲਣੀ, ਗੁਰੂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਜਗਤ ਦਾ ਹੋਵਣਾ ਜੇ ।
 ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਵਧਾਈ ਪੁਤ ਜੰਮਿਆਂ ਦੀ, ਅਤੇ ਮੋਇਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨ ਹੋਵਣਾ ਜੇ ।
 ਮੰਗ ਖਾਵਣਾ ਤੇ ਨਾਲੇ ਘੂਰਨਾ ਜੇ, ਦੇਣਦਾਰ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੋਵਣਾ ਜੇ ।
 ਖੁਸ਼ੀ ਆਪਣੀ ਉਠਣਾ ਮੀਆਂ ਵਾਰਿਸ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨੀਂਦ ਹੀ ਸੋਵਣਾ ਜੇ ॥246॥'

ਸਮਾਜਕ ਆਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਾਲਾ ਅੰਸ਼ ਤਾਂ ਵਾਰਿਸ
 ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ, ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਹੀ
 ਲਿਖਾਂਗੇ :

1. ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ	ਬੰਦ ਨੰ. 42
2. ਹੀਰ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਆਦਿ	" " 53
3. ਨਦੀਆਂ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਦੀ ਲੋੜ	" " 82
4. ਸੂਦ ਦਾ ਰਿਵਾਜ	" " 98
5. ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਗ, ਰਾਗਣੀਆਂ ਤੇ ਕਿੱਸੇ	" " 116
6. ਪੰਚਾਇਤ ਜਾਂ ਪਰ੍ਹੇ ਦਾ ਰਿਵਾਜ	" " 143-145

7. ਖੱਤ ਭੇਜਣ ਦੀ ਰਿਵਾਜ	Digitized by eGangotri, 160
8. ਸ਼ਗਣ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ	,, ,, 172
9. ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਚ	,, ,, 173
10. ਰਾਵਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ	,, ,, 188
11. ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ	,, ,, 189-192
12. ਆਮੋਦ ਪ੍ਰਮੋਦ ਦੇ ਸਾਧਨ	,, ,, 194-210
13. ਚਾਰ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਪਰੋਸਤ	,, ,, 206
14. ਜੋਗੀ ਪੰਥ ਦਾ ਹਾਲ	,, ,, 247-283
15. ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ	,, ,, 317
16. ਹਿਕਮਤ ਤੇ ਵੈਦਗੀ ਦੇ ਨੁਸਖੇ	,, ,, 364-370
17. ਹਲਵਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਮਠਿਆਈਆਂ	

ਵਾਰਿਸ ਆਪਣੇ ਇਸ ਤੱਥ ਕਾਰਣ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਜੀਵਿਤ ਰਹੇਗਾ ।²

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਪ੍ਰੋ. ਜ਼ਿਆ ਮੁਹੰਮਦ, 'ਯਾਦਗਾਰਿ ਵਾਰਿਸ', ਪੰਨਾ 22
2. ਸ. ਸ. ਅਮੋਲ, 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', ਪੰਨੇ 82-83

8.

ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਰਸ ਵਿਵੇਚਨ

ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਰਸ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਮੀਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੁਆਰਾ ਰਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਪੱਛਮੀ ਆਲੋਚਕ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਹਨ, ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਾਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸੂਖਮ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਹ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ।

ਰਸ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਅਚਾਰੀਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਵ, ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਰਸ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਰਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ : ਭੱਟ ਲੋਲਟ ਦਾ ਉਤਪਤੀਵਾਦ ਜਾਂ ਆਰੋਪਵਾਦ, ਸ਼ਕੰਦ ਦਾ ਅਨੁਮਿਤੀਵਾਦ, ਭਟਨਾਇਕ ਦਾ ਭੁਕਤੀ-ਵਾਦ ਅਤੇ ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ ਦਾ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀਵਾਦ।

ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਨਾਟਕ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰੂਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਬੇਸ਼ਕ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਵਰਣ ਨਾਟਕ ਲਈ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।) ਪਹਿਲੇ ਉਹ ਚਰਿਤ੍ਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਰੰਗ ਮੰਚ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕਾਰਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਉਹ ਹਨ ਜੋ 'ਅਨੁਕਾਰਜ' ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਅਭਿਨੇਤਾ (ਅਦਾਕਾਰ) ਤੇ ਤੀਜੇ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਅਭਿਨੇਤਾ (ਅਦਾਕਾਰੀ) ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ

¹'ਰੀਤੀ ਕਾਵਯ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ', ਡਾ. ਨਗੇਂਦਰ, ਪੰਨੇ 33-34

ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਰ ਰੱਖਣਾ ਸਮਾਜਿਕ ਕਰਮ ਦੇ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਆਚਾਰੀਆਂ ਭੱਟ ਲੋਲਟ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (ਉਤਪਤੀਵਾਦ) ਅਨੁਸਾਰ ਰਸ ਦੀ ਅਵਸਥਾ 'ਅਨੁਕਾਰਜਾਂ' ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਭਿਨੇਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਡਬੋ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਅਚਾਰੀਆਂ ਸ਼ੰਕੁਦ (ਅਨੁਮਿਤੀਵਾਦ) ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ (ਦਰਸ਼ਕ) ਅਭਿਨੇਤਾ ਦੀ ਵੇਸ਼ਭੂਸ਼ਾ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਪਤ ਕੇ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਆਚਾਰੀਆ ਭੱਟਨਾਇਕ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਆਨੰਦ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਵੇਖਦਿਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚ ਭੋਜਕ ਵਿਤੀ (ਭਾਵ ਭੋਗਣਾ ਜਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ) ਜਾਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਰਸ ਵਿਚ ਖੁਦ ਹੀ ਸਰਸਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਭੁਕਤੀਵਾਦ' ਰਖਿਆ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਸ਼ਕ-ਪਾਠਕ ਤੇ ਅਭਿਨੇਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਪਾਤਰ ਵਿਚਾਲੇ ਐਸੀ ਤਾਰ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਨੂੰ 'ਸਾਧਾਰਣੀਕਰਨ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹਾਸ-ਰਸ, ਕਰੁਣਾ (ਬਿਹੁੰ), ਬੀਰ, ਬੀਭਤਸ ਤੇ ਰੋਦ੍ ਰਸ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਗੁਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਗਾਥਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾ ਇਕ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਭਾਵ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ ਰਸਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਬੀਰ-ਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਤੀ ਅਰਥਾਤ ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰੀਤ, ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਆਲੰਬਣ ਹਨ। ਚੰਨ, ਚਾਨਣੀ, ਜੰਗਲ, ਬੇਲਾ, ਬਗੀਚਾ, ਦਰਿਆ ਦਾ ਕੰਢਾ, ਸੁਗੰਧ-ਸੁਮੀਰ, ਬਸੰਤ ਬਹਾਰ, ਇਕਾਂਤ, ਵਰ੍ਹਦੇ ਮੇਘਲੇ, ਰਾਗ ਆਦਿ ਉਦੀਪਨ ਹਨ। ਇਸਾਰਾ, ਕਨੱਖੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦੇਖਣਾ, ਪਿਆਰ ਛਲ-ਛਲਾਉਂਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ, ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹਨ। ਆਲਸ, ਮੌਤ, ਉਗ੍ਰਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੈ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ 'ਪਹਿਲੀ ਤਕਣੀ ਦਾ ਪਿਆਰ' (Love at first sight) ਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜ ਪੀਰਾਂ ਦਾ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਹੀਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਖਸ਼ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਹੀਰ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਡੁਬੋਣਾ, ਇਹ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸਿਖਰ-ਸੁਆਦ ਨੂੰ

ਕੁਝ ਮੱਠਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਮਈ ਹਨ। ਉਹੀ ਥਾਂ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰਮਈ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਦਾ ਕਿਨਾਰਾ ਹੈ, ਬੋੜੀ ਹੈ, ਵਿਚ ਪਲੰਘ ਡੱਠਾ ਹੈ, ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਝਰਮਟਾ ਹੈ, ਰੂਪ ਰਾਣੀ ਹੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਹੈ, ਛੈਲ ਰਾਂਝਾ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਪਟਕਾ ਬੱਧੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਵੰਝਲੀ ਲਈ ਸੁੱਤਾ ਹੈ, ਪੀਂਘ ਝੂਟਦੀ ਹੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲੈਂਦੀ ਹੈ—ਕਿੰਨਾ ਰੁਮਾਂਟਕ ਦਿਸ਼ ਹੈ ! ਹੀਰ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਰੂਪ ਉਤੇ ਰੋਹ ਦੀ ਲਾਲੀ ਹੋਰ ਵੀ ਕਹਿਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਛਮਕ ਪ੍ਰਿਯ ਦਾ ਨਖਰਾ ਹੈ, ਪਹਿਲੀ ਚੋਟ ਤੇ ਰਾਂਝਾ ਉਠ ਖਲੋਂਦਾ 'ਰਾਂਝੇ ਉਠ ਕੇ ਆਖਿਆ ਵਾਹੁ ਸਜਣ, ਹੀਰ ਹੱਸ ਕੇ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋਈ।'

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਹੋਰ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਈਆਂ, ਇਕ ਚਾਕ ਥੋਂ ਰਿਹਾ ਨਾ ਜਾ ਮੀਆਂ।

ਏਹ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਰੋਗ ਦੀ ਗੱਲ ਏਵੇਂ, ਇਸ਼ਕ ਜਾਇ ਤੇ ਦਿਹ ਨਾ ਜਾ ਮੀਆਂ।

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦਰਗਾਹ ਥੀਂ ਮੰਗ ਲੀਤਾ, ਚਾਕ ਬਖਸ਼ਿਆ ਆਪ ਖੁਦਾ ਮੀਆਂ।

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਗੰਗ ਸਿਰ ਦਾ, ਬਾਰਾਂ ਬਰਸਾਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਮੀਆਂ।

ਤੇ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਇਹ ਵਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਹਾ ਅਰਥਾਤ ਵਿਯੋਗ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਯੋਗ (ਬ੍ਰਿਹਾ) ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਬਲਵਾਨ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ, ਅਤਿਪਤੀ, ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੌੜ ਵਿਚ ਸਾਥੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਵਿਛੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਛੜੀ ਵਸਤੂ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਹਿਕਦੇ ਹਾਂ, ਤੜਪਦੇ ਹਾਂ, ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਅੰਦਰੇ ਅੰਦਰ ਘੁਲ ਘੁਲ ਮਰਦੇ ਹਾਂ। ਬ੍ਰਿਹਾ ਅਰਥਾਤ ਵਿਛੜੇ ਦੀ ਇਸ ਤਪੱਸਿਆ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਕੁੰਦਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਯੋਗ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਮਰ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਆਦਿ ਕਾਲੀ ਭਾਵ ਹੈ, ਇੱਛਾ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਖਾਸਾ ਹੈ, ਇਛਾ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ, ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਸਹਿਕ ਤੇ ਸਿੱਕ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਵਿਯੋਗ-ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਹੋਈ ਵਸਤੂ ਦੇ ਮੁੜ ਵਿਛੜ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਰਗੀ ਤੀਬਰਤਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰਮਾਰਥੀ ਲੋਕ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵਿਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਦਸ ਕੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬ੍ਰਿਹਾ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

“ਬ੍ਰਿਹਾ ਬ੍ਰਿਹਾ ਆਖੀਐ ਬ੍ਰਿਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨ

ਜਿਸ ਤਨ ਬ੍ਰਿਹਾ ਨਾ ਉਪਜੇ ਸੇ ਤਨ ਜਾਣ ਮਸਾਨ ॥

ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀਰ ਰਾਣੀ ਦਾ ਵਿਯੋਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਮੂਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਅਤੇ ਦਰਦ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਨਿਰੋਲ ਮਨੁੱਖੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਗਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਰਦ ਨੂੰ ਅਜੇਹੀ ਸੂਰ ਤੇ ਲੈਣ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਗਾਇਕ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਇਕ-ਸੂਰਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਅਜਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਮਿਥ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਸਾਰੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਮਿਸ਼ਾਜ਼ੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਦੇਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਰੱਬ ਤੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਅਮਰ ਮੁਹੱਬਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਹੀਰ ਰੂਹ ਤੇ ਚਾਕ ਕਲਬੂਤ ਜਾਣੋ, ਬਾਲਨਾਥ ਏਹ ਪੀਰ ਬਣਾਇਆ ਈ।
ਪੰਜ ਪੀਰ ਨੇ ਪੰਜ ਹਵਾਸ ਤੇਰੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਪਨਾ ਤੁੱਧ ਨੂੰ ਲਾਇਆ ਈ।
ਕਾਜ਼ੀ ਹੱਕ, ਝਬੇਲ ਨੇ ਅਮਲ ਮੇਰੇ, ਅਯਾਲੀ ਮੁਨਿਕਰ ਨਕੀਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਈ।
ਕੋਠਾ ਗੋਰ, ਤੇ ਇਜਰਾਇਲ ਖੇੜਾ, ਜਿਹੜਾ ਲੈਂਦੇ ਹੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਧਾਇਆ ਈ।
ਸਦੀਆਂ ਹੀਰ ਦੀਆਂ, ਰੰਨ, ਘਰ ਬਾਰ ਤੇਰਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੈਵੰਦ ਬਣਾਇਆ ਈ।
ਕੈਦੋਂ ਲੰਘਾ ਸ਼ੈਤਾਨ ਮਲਊਨ ਜਾਣੋ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਫੜਾਇਆ ਈ।
ਸਹਿਤੀ ਮੌਤ ਤੇ ਜਿਸਮ ਹੈ ਯਾਰ ਰਾਝਾ, ਏਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਭੇੜ ਮਚਾਇਆ ਈ।
ਸ਼ਹਿਵਤ ਭਾਬੀ ਤੇ ਭੁੱਖ ਰਬੇਲ ਬਾਂਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੰਨਤੋਂ ਮਾਰ ਕਢਾਇਆ ਈ।
ਜੋਗ ਤਾਰਕ ਬਣਿਆ ਕੰਨ ਪਾੜ ਜਿਸ ਨੇ, ਸੱਭ ਅੰਗ ਭਿਬੂਤ ਰਮਾਇਆ ਈ।
ਦੁਨੀਆ ਜਾਣ ਏਵੇਂ, ਜਿਵੇਂ ਝੰਗ ਪੋਕੇ, ਗੋਰ ਕਾਲੜਾ ਬਾਗ ਬਣਾਇਆ ਈ।
ਤ੍ਰਿਝਣ ਏਹ ਬਦ-ਅਮਲੀਆਂ ਤੇਰੀਆਂ ਨੇ, ਕੱਢ ਕਬਰ ਥੀਂ ਦੋਜ਼ਖੇ ਪਾਇਆ ਈ।
ਉਹ ਮਸੀਤ ਹੈ ਮਾਉਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਮ ਬੰਦੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਿਚ ਸਬਤੋਂ ਲੰਘਾਇਆ ਈ।
ਅਦਲੀ ਰਾਜਾ ਇਹ ਨੇਕ ਤੇ ਅਮਲ ਤੇਰੇ, ਜਿਸ ਹੀਰ ਈਮਾਨ ਦਿਵਾਇਆ ਈ।
ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਬੇੜੇ ਪਾਰ ਤਿਨ੍ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਉਂ ਧਿਆਇਆ ਈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਦੀਵੀ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਮਜ਼ਹਬ ਅਤੇ ਮੁਲਕ ਕੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਮਧਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਅਮਰ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਬੱਧ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਮਾਲ ਵਧਾਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਯੋਗ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਵੇਗ ਨੂੰ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰਜਿਆ ਤੇ ਰਚਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਅਥਵਾ ਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦਰਦ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਮਰ ਪੰਕਤੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਣਗੁਣਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਸਤੀ

ਇਹ ਜੱਗ ਮਕਾਮ ਫਨਾਹ ਦਾ ਏ, ਸਭਾ ਰੇਤ ਦੀ ਕੰਧ ਇਹ ਜੀਵਣਾ ਈ
ਛਾਉਂ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ, ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਨੇ ਪਾੜਨਾ ਸੀਵਣਾ ਈ
ਏਹ ਜਹਾਨ ਹੈਗਾ ਏਥੇ ਸਿਹਰ ਮੇਲਾ, ਕਿਸੇ ਨਿੱਤ ਨਾ ਜੱਗ ਤੇ ਥੀਵਣਾ ਈ
ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਅੰਤ ਖਾਕ ਹੋਣਾ, ਲੱਖ ਆਬਹਯਾਤ ਜਿਸ ਪੀਵਣਾ ਈ ।

ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਯੁੱਗਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ, ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਇਹ ਕਿੱਸਾ
ਰਚਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਹ ਕਥਾ ਅਮਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਕੋਲਾਬੀ, ਗੰਗ ਭੱਟ, ਦਮੋਦਰ
ਤੋਂ ਵਾਰਿਸ ਤਕ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਬੜਾ ਲੰਮਾ ਸਫਰ ਤੈਅ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਕਹਾਣੀ
ਤਾਂ ਪੰਵਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬੀਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਇਹ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਇਸ ਨੂੰ
ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਅਮੁਕ ਗਾਥਾ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਖਾਂਤ ਵਿਚ
ਬੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਪ੍ਰਬੀਨ ਕਲਾਕਾਰ ਵਾਰਿਸ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹੀ ਕਹਾਣੀ ਵਧੇਰੇ
ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੁਖ ਦਾ ਅੰਸ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ
ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਧੱਕਾ ਲਗੇ ਕਿ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਦੁੱਖ
ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਹੀ ਉੱਤਮ ਕਲਾ ਦੀ ਪਰਖ ਹੈ ।

ਸਾਡੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਥਾ ਅਜੇ ਵੀ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵੀ ਰਹੀ
ਹੈ, ਸੁਮੇਲ ਘਟ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਮਨ-ਇਛਤ ਨਾਇਕ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ।
ਪਰ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਜੋ ਅਮਰ ਲੀਕਾਂ ਸਾਡੇ ਕੁਮਾਰ ਜਾਂ ਯੁਵਕ ਮਨ ਉਤੇ ਉਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ
ਹਨ, ਉਹ ਅਮਿਟ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸੇ ਮਨੋਵੇਗ ਵਿਚ ਹੀਰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ
ਨੂੰ ਕੁਆਰਾ ਹੀ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੜਪ ਅਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਹੋਂਦੋਂ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ
ਉਹ ਦਰਦ ਭਰੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਦੀ ਹੈ; ਜਿਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਆਏ ਹਾਂ ।

ਇਹ ਬ੍ਰਿਹਾ ਸਮੂਹ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਕੌਮ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ
ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ।

ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਂਝਾ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਜੋਗੀ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ
ਬਾਹਰ ਧੂਣੀ ਰਮਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਹਾਲ ਨੂੰ ਸਹਿਤੀ ਇੰਜ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਘਰ ਆਣ ਨਿਨਾਣ ਨੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਹੀਰੇ ਇਕ ਜੋਗੀ ਨਵਾਂ ਆਇਆ ਨੀ ।
ਕੰਨੀਂ ਓਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਮੁੰਦਰਾਂ ਨੇ, ਗਲ ਹੈਂਕਲਾ ਅਜਬ ਸੁਹਾਇਆ ਨੀ ।
ਫਿਰੇ ਢੂੰਡਦਾ ਵਿਚ ਹਵੇਲੀਆਂ ਦੇ, ਕੋਈ ਓਸ ਨੇ ਲਾਲ ਗਵਾਇਆ ਨੀ ।
ਨਾਲੇ ਗਾਂਵਦਾ ਤੇ ਨਾਲੇ ਰੋਂਵਦਾ ਈ, ਵੱਡਾ ਓਸ ਨੇ ਰੰਗ ਮਚਾਇਆ ਨੀ ।
ਹੀਰੇ ਕਿਸੇ ਰਜਵੰਸ ਦਾ ਓਹ ਪੁੱਤਰ, ਰੂਪ ਤੁੱਧੇ ਥੀਂ ਦੂਣ ਸਵਾਇਆ ਨੀ ।
ਵਿਚ ਤਿੰਝਣਾ ਗਾਂਵਦਾ ਫਿਰੇ ਭੋਂਦਾ, ਅੰਤ ਉਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਪਾਇਆ ਨੀ ।

ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਏਹ ਫੱਕਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਖਾਲੀ, ਕਿਸੇ ਕਾਰਨੇ ਤੇ ਇਹ ਆਇਆ ਨੀ ।

ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਅਤਿ ਉਦਾਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਉਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਹਰ ਉਮੀਦ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਆ ਕੇ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਆਮਦ ਦੀ ਗਲ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਵੀ ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਹੀਰ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਆਮਦ ਦੀ ਖਬਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸੱਚ ਮੰਨ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕੀਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਅਤੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਘ ਨੂੰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਾਂਭ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਉਹ ਸੁਹਣਾ ਸਜਣ, ਮਹਿਕਾਂ ਵੰਡਦੇ ਕੇਸ ਮੁੰਡਵਾ ਕੇ ਜੋਗੀ ਬਣ ਆਇਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੁੱਠੀ ਮੁੱਠੀ ਇਹ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰੋ ਭੈਣਾਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਮਰ ਗਈ ਜੇ ਨੀ ।
ਤਾਂ ਏਹ ਜਦੋਂਕਣੀ ਗੱਲ ਟੋਰੀ, ਖਲੀ ਤਲੀ ਹੀ ਮੈਂ ਲਹਿ ਗਈ ਜੇ ਨੀ ।
ਗਏ ਟੁੱਟ ਤਰਾਣ ਤੇ ਅਕਲ ਡੁੱਬੀ, ਮੇਰੇ ਪੁਖ ਕਲੋਜੜੇ ਪਈ ਜੇ ਨੀ ।
ਕੀਕੂੰ ਕੰਨ ਪੜਾਇ ਕੇ ਜੀਵਦਾ ਹੈ, ਗੱਲ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਜਿੰਦ ਗਈ ਗਈ ਜੇ ਨੀ ।
ਓਹਦੇ ਦੁੱਖੜੇ, ਰੋਵਨਾ ਜਦੋਂ ਸੁਣਿਆਂ, ਮੁੱਠੀ ਮੀਟ ਕੇ ਮੈਂ ਬਹਿ ਗਈ ਜੇ ਨੀ ।
ਮੱਸ-ਭੋਉ ਦਾ ਨਾਉਂ ਜਾਂ ਲੈ ਦੀਆਂ ਹੋ, ਜਿੰਦ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਲੁੜ੍ਹ ਗਈ ਜੇ ਨੀ ।
ਕਿਵੇਂ ਵੇਖੀਏ ਉਸ ਮਸਤਾਨੜੇ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦੀ ਤਿੰਝਣਾਂ ਵਿਚ ਪਈਉ ਪਈ ਜੇ ਨੀ ।
ਵੇਖਾਂ ਕੇਹੜੇ ਦੇਸ ਦਾ ਓਹ ਜੋਗੀ, ਉਸ ਥੋਂ ਕੌਣ ਪਿਆਰੀ ਖੁੱਸ ਗਈ ਜੇ ਨੀ ।

ਸਹਿਤੀ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਲੰਮੀ ਤਕਰਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਲਮਕਾ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਯੁਵਕ ਰੂਪ ਹੁਣ ਬ੍ਰਿਹਾ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਤਪ ਕੇ ਕੁੰਦਨ ਬਣ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਰਾਂਝੇ ਨੇ ਜੋਗੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ਹੈ, ਹੀਰ ਵੀ ਪਛਾਣਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਵੀ ਇਸ ਨਾਟਕੀ ਓਹਲੇ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਵਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਓਪਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਤਿ ਡੂੰਘੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਵਾਹਿਸ ਨੇ ਬ੍ਰਿਹਾ ਦੀਆਂ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਪੰਕਤੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਗ਼ਮ, ਦੁੱਖ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਸੱਚੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ :

ਹੀਰ ਆਖਦੀ ਜਗੀਆ ਝੁੱਠ ਆਖੀ, ਕੋਣ ਰੁੱਠੜ ਯਾਰ ਮਿਲਾਂਵਦਾ ਈ ।

ਏਹਾ ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਮੈਂ ਭਾਲ ਥੱਕੀ, ਜਿਹੜਾ ਗਿਆ ਨੂੰ ਮੋੜ ਲਿਆਂਵਦਾ ਈ ।

ਸਾਡੇ ਚੰਮ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਕਰੇ ਕੋਈ, ਜਿਹੜਾ ਜੀਉ ਦਾ ਰੋਗ ਗਵਾਂਵਦਾ ਈ ।

ਭਲਾ ਦਸ ਖਾਂ ਚਿਰੀਂ ਵਿਛੁੰਨਿਆਂ ਨੂੰ, ਕਦੋਂ ਰੱਬ ਸੱਚਾ ਘਰੀਂ ਲਿਆਂਵਦਾ ਈ ।

ਭਲਾ ਮੋਏ ਤੇ ਵਿਛੜੇ ਕੋਣ ਮੇਲੇ, ਐਵੇਂ ਜੀਉੜਾ ਲੋਕ ਵਲਾਂਵਦਾ ਈ ।

ਇਕ ਬਾਜ਼ ਥੋਂ ਕਾਉਂ ਨੇ ਕੁੰਜ ਖੋਹੀ, ਵੇਖਾਂ ਚੁਪ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਲਾਂਵਦਾ ਈ ।

ਇਕ ਜੱਟ ਦੇ ਖੇਤ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗੀ, ਵੇਖ ਆਇਕੇ ਕਦੋਂ ਬੁਝਾਂਵਦਾ ਈ ।

ਦਿਆਂ ਘਿਉ ਦੀਆਂ ਚੂਰੀਆਂ ਬਾਲ ਦੀਵੇ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਸੁਣਾਂ ਮੈਂ ਜੇ ਆਂਵਦਾ ਈ ।

ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਵੰਝਲੀ ਦਾ ਰੋਮਾਂਸ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ।

ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਜੋ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਹੈ । ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤੇ ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਬੜਾ ਸੰਤੁਲਤ ਮਿਸ਼ਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਹੀਰ, ਪਿਓ ਦੇ ਪਿੰਡੋਂ ਟੁਰਨ ਲਗਿਆਂ ਰਾਝੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਲੈ ਵੇ ਰਾਂਝਿਆ ਵਾਹ ਮੈਂ ਲਾਹ ਥੱਕੀ, ਮੇਰੇ ਵਸ ਥੀਂ ਗੱਲ ਬੇਵਸ ਹੋਈ ।

ਕਾਜ਼ੀ, ਮਾਪਿਆਂ, ਭਾਈਆਂ, ਬੰਨ੍ਹ ਤੋਰੀ, ਸਾਡੀ ਤੈਂਡੜੀ ਦੋਸਤੀ ਬੱਸ ਹੋਈ ।

ਘਰ ਖੋੜਿਆਂ ਦੇ ਨਹੀਂ ਵੱਸਣਾ ਮੈਂ, ਸਾਡੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖਰਖੱਸ ਹੋਈ ।

ਜਾਹ ਜੀਵਾਂਗੀ ਮਿਲਾਂਗੀ ਰੱਬ ਮੇਲੇ, ਹਾਲ ਸਾਲ ਤਾਂ ਦੋਸਤੀ ਬੱਸ ਹੋਈ । 215 ।

ਵਿਜੋਗ ਦੇ ਕਹਿਰ ਨੂੰ ਵਾਰਿਸ ਇੰਜ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਤਰੁੱਟੀ ਕਹਿਰ ਕਲੂਰ ਸਿਰ ਤੱਤੜੀ ਦੇ, ਤੇਰੇ ਬਿਰਹਾ ਫਿਰਾਕ ਨੇ ਮੁੱਠੀਆਂ ਮੈਂ ।

ਸੁੰਝੀ ਤ੍ਰਾਟ ਕਲੇਜੇ ਦੇ ਵਿਚ ਧਾਣੀ, ਨਹੀਂ ਜੀਵਣਾ ਮਰਨ ਤੇ ਉੱਠੀਆਂ ਮੈਂ ।

ਚੋਰ ਪੈਣ ਰਾਤੀਂ ਘਰ ਸੁੱਤਿਆਂ ਦੇ, ਵੇਖ ਦਿਹੋਂ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਮੁੱਠੀਆਂ ਮੈਂ ।

ਜੋਗੀ ਹੋਇ ਕੇ ਆਇ ਜੋ ਮਿਲੇ ਮੈਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਅੰਬਰੋਂ ਕਹਿਰ ਦਿਉ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਮੈਂ ।

ਨਹੀਂ ਛਡ ਘਰ-ਬਾਰ ਉਜਾੜ ਵੈਸਾਂ, ਨਹੀਂ ਵਸਣਾ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵੁੱਠੀਆਂ ਮੈਂ ।

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਝੁੱਟੀਆਂ, ਮੈਂ ਮਾਰ ਪੁੱਠੀਆਂ ਛੱਟੀਆਂ ਕੁੱਠੀਆਂ ਮੈਂ ।

ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਵਾਰਿਸ ਰਾਝੇ (ਮਰਦ) ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ (ਸ਼ਿੰਗਾਰ) ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਸਦ ਅਲਾਪਦਾ ਹੈ :

ਪੂਆਂ ਹੂੰਝਦਾ ਰੋਇ ਕੇ ਆਹ ਮਾਰੇ, ਰੱਬਾ ਮੇਲ ਕੇ ਯਾਰ ਵਿਛੋੜਿਓ ਕਿਉਂ ?

ਮੇਰਾ ਰੜੇ ਜਹਾਜ਼ ਹੀ ਆਇ ਲਗਾ, ਬੰਨੇ ਲਾਇ ਕੇ ਫੇਰ ਮੁੜ ਬੋੜਿਓ ਕਿਉਂ ?

ਕੋਈ ਅਸਾਂ ਥੀਂ ਵੱਡਾ ਗੁਨਾਹ ਹੋਇਆ, ਸਾਥ ਫਜ਼ਲ ਦਾ ਲਦ ਕੇ ਮੋੜਿਓ ਕਿਉਂ ?

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਇਬਾਦਤਾਂ ਛਡ ਕੇ ਤੇ, ਦਿਲ ਨਾਲ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਜੋੜਿਓ ਕਿਉਂ ?

ਮਰਦ ਭੈਰੋਂ ਨੂੰ ਭਾਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 'ਗੰਗਾਇਣ' ਵਿਚ
ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦਾ, ਬ੍ਰਿਹਾ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੋਗ-ਸੰਬਾਦ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ ।

ਹੀਰ ਜਦ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚਿਰਾਂ ਦੇ
ਵੈਰਾਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੀਵੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਕੰਦ ਨੰ: 498 ਵਿਚ
ਉਸ ਦੀ ਫਬਣ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਚਿਤਰ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ
ਉਦੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਫੈਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਦਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।
ਬੰਦ ਨੰ: 507 ਵਿਚ ਸੰਜੋਗ ਦਾ ਰਸ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ :

'ਅਵਲ ਪੈਰ ਪਕੜੇ ਏਹਤਕਾਦ ਕਰਕੇ, ਫੇਰ ਨਾਲ ਕਲੇਜੇ ਦੇ ਲਗ ਗਈ ।
ਨਵਾਂ ਤੌਰ ਅਜੂਬੇ ਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ, ਵੇਖੋ ਜਲ ਪਤੰਗ ਤੇ ਅੱਗ ਗਈ ।
ਕਿਹੀ ਲਗ ਗਈ ਚਿਣਗ ਜਗ ਗਈ, ਖਬਰ ਜਗ ਗਈ, ਵਜ ਪੱਗ ਗਈ ।
ਯਾਰੇ ਠੱਗਾਂ ਦੀ ਰੋਵੜੀ ਹੀਰ ਜੱਟੀ, ਮੂੰਹ ਲਗਦਿਆਂ ਯਾਰ ਨੂੰ ਠੱਗ ਗਈ ।
ਲਗਾ ਮਸਤ ਹੋ ਕਮਲੀਆਂ ਕਰਨ ਗੱਲਾਂ, ਦੁਆ ਕਿਸੇ ਫਕੀਰ ਦੀ ਲਗ ਗਈ ।
ਅਗੇ ਪੁੰਆਂ ਧੁਖੰਦੜਾ ਝਗੜੀ ਦਾ, ਮੱਗਰੋਂ ਫੂਕ ਕੇ ਝਗੜੇ ਅੱਗ ਗਈ ।
ਯਾਰ ਯਾਰ ਦਾ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਮੇਲ ਹੋਇਆ, ਗਲ ਆਮ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਜਗ ਗਈ ।
ਵਾਰਿਸ ਟੁੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਰਬ ਮੇਲਦਾ ਈ, ਵੇਖੋ ਕਮਲੜੇ ਨੂੰ ਪਰੀ ਲਗ ਗਈ । 508'

ਸਾਹਤੀ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਸੰਬਾਦ (ਵਾਰਤਾਲਾਪ) ਸਾਰਾ ਹੀ ਸ਼ੋਖ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ
ਭਰਪੂਰ ਹੈ । ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਬਿਆਨ ਉਤੇ ਸਭਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ (ਸਿਵਾਇ ਹਾਸਮ ਦੇ)
ਚੰਗਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਹੈ । ਵਾਰਿਸ, ਭਾਵੇਂ ਬਹੁ-ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਅਕਾ ਵੀ ਦੇਂਦਾ
ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਸੰਬਾਦ ਬਾਕੀ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਬਲਵਾਨ ਹੈ ।

ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵਾਰਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਤਹੰਮਲ ਤੇ ਸਾਦਗੀ
ਦਮੋਦਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਹ ਵਾਰਿਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ । ਦਮੋਦਰ ਅੱਗ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਛਪਾਈ
ਰਖਦਾ ਹੈ, ਵਾਰਿਸ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਅੱਗ ਦੀ ਲੋਹੜੀ ਬਾਲ ਬੈਠਦਾ ਹੈ । ਬਾਕੀ ਅਹਿਮਦ ਤੇ
ਮੁਕਬਲ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸਾਧਾਰਣ ਹਨ ।

ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਾਂਡ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ
ਹੈ । ਉਹ ਹੈ ਰਾਂਝਾ-ਜੋਗੀ ਸੰਬਾਦ । ਇਸ ਵਿਚ ਜੋਗੀ, ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੇ
ਜੋਗ-ਮੱਤ ਦੇ ਉਪਕਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਰਾਂਝਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮਚਲਾ ਬਣਿਆ
ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਕੇ ਜੋਗੀ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਿੰਗਾਰ
ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਆਪੋ ਵਿਚ ਟਕਰਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਨਾਟਕੀ ਮੌਕਾ ਹੈ । ਅੰਤ ਨੂੰ
ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਸਿਦਕ ਅਗੇ ਸ਼ਾਂਤ ਵੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਜੋਗੀ ਆਪ ਥਾਪੜਾ ਲਾ ਕੇ

ਰਾਏ ਨੂੰ ਹੀਰ ਵਲ ਟੋਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੀੜੇ ਵਿਚ ਸਭਨਾਂ ਹੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਹਿਮਦ ਵਰਗਾ, ਸੰਖੇਪਤਾ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਵੀ ਇਥੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਮੁਕਬਲ ਦਾ ਫਕੀਰੀ ਰੰਗ ਵੀ ਉਘੜਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਤਾਂ ਇਥੇ ਲੋੜ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਂ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਛੁਹ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਭਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਰੱਬੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮੂਹ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ (ਹਾਸ਼ਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਰਸ-ਸੰਚਾਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬੀਨ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ।

9.

ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਛੰਦ ਵਿਆਖਿਆ

ਛੰਦ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਸਰੋਦੀ ਲੈਅ ਨਾਲ ਹੈ। ਛੰਦ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਭਾਉਣ ਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ ਛਿੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਰਤਾ ਕੁ ਵੀ ਅਟਕਾ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦਾਲ ਵਿਚ ਕੋੜਕੂ ਵਾਲਾ ਹਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਖਾਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਸ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਛੰਦ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰਣ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਛੰਦ ਸਿਤਾਰ ਦੀਆਂ ਕੱਸੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੁਰਾਂ ਸੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਨੌਂ ਝਨਾਂ ਛੇੜ ਦੋਂਦੀਆਂ ਹਨ ਇਹ ਕਵੀ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਸੁਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕਤਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹ ਛੰਦ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜ ਕੇ ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਡੋਬ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਇਸ ਅਮਰ ਤੱਤ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਸਰੋਦ ਦੀਆਂ ਮੱਧਮ ਫੁਹਾਰਾਂ ਸਫੁਟਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਮੋਦਰ ਵਿਚ ਇਸ ਗੁਣ ਦਾ ਕੁਝ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਹਾਸ਼ਮ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦਵੱਈਆ ਛੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਬੀਨ ਕਲਾਕਾਰ ਸੀ, ਪਰ ਸੀਹਰਫੀ ਹੀਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਬੈਂਤ ਅਪਣਾਕੇ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਉਹ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਵਿਚ ਬੜਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਹਿਮਦ (ਗੁੱਜਰ) ਨੇ 'ਬੂਲਣਾ ਛੰਦ' ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਬੈਂਤ ਵੀ ਕਹਿ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਇਸ ਦੇ ਵਰਤੇ ਛੰਦ ਨੂੰ ਬੂਲਨਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਬੈਂਤ ਨੂੰ ਬੈਂਤ ਦਾ ਜਿਠੇਰਾ ਆਖਦੇ ਹਨ।² ਅਸ਼ੋਕ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹੀਰ, ਬੈਂਤਾਂ, ਦੋਹਰਿਆਂ ਤੇ ਬੂਲਨਾ ਛੰਦ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ।³ ਪਰ ਪ੍ਰੋ: ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਪਦਮ⁴ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਅਸ਼ੋਕ ਜੀ ਨੂੰ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ,

ਪਟਿਆਲਾ, ਵਾਲੇ ਨੁਸਖੇ ਤੋਂ ਭੁਲੇਖਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ ਦੋਹਰਾ ਹੈ ਤੇ 'ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਦਿਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਝੂਲਨੇ' ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਤੇ ਗਲਾ ਨਹੀਂ ਫੜਦਾ। ਕਾਤਬ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਮਾਤਰਾ ਗਿਣ ਕੇ 'ਝੂਲਨਾ' ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

'ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਹੀਰ ਹੈ ਜੋ ਬੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ।' ⁵ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

'ਉਹਦਾ ਬੈਂਤ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਚਾਲੋਂ ਬੇਚਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।' ⁶ ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਬੈਂਤ ਦਾ ਹੀ ਸਮਰਥਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ⁷

ਇਸ ਚਰਚਾ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਝੂਲਨਾ ਤੇ ਬੈਂਤ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਝੂਲਨਾ ਦੇ ਚਾਰ ਚਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ⁸ ਮਾਤਰ 40, ਵਿਸਰਾਮ 20, 20 ਹਰੇਕ ਚਰਣ ਅੱਠ ਯਗਣ, ਇਹ 'ਮਣਿਧਰ' ਸਵੈਯੇ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਗਣ ਤੇ ਇਕ ਯਗਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਝੂਲਨੇ ਦੇ ਤੀਜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 37 ਮਾਤਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਿੰਨ ਵਿਸਰਾਮ ਦਸ ਦਸ ਤੇ, ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਸੱਤ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅੰਤ ਯਗਣ। ਝੂਲਣੇ ਦਾ ਚੌਥਾ ਰੂਪ ਅੰਤ ਯਗਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਗੁਰੂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ 5 ਵਿਚ ਝੂਲਣਾ ਛੰਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਵੀ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਖੜਗ ਨੇ ਝੂਲਨਾ ਦੀ ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਕਿਸਮ 37 ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਚਾਰ ਵਿਸਰਾਮਾਂ ਵਾਲੀ (10-10-10-7) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ 37 ਮਾਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਝੂਲਨਾ ਛੰਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਾਲ (ਝੂਲਦੀ) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :

'ਨਾਮ ਇਸ ਝੂਲਨਾ, ਚਾਰ ਕੋ ਝੂਲ ਨਾ, ਹੋਰ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ, ਭੇਦ ਠਾਨੇ। 101।'

ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਝੂਲਨਾ ਛੰਦ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਾਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਅੰਤਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਣ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਝੂਲਨਾ ਵਰਗੀ ਮਟਕੀ ਚਾਲ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ।

ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਹੁਣ ਬੈਂਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਬੈਂਤ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਬੈਂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਘਰ, ਘਰ ਦੇ ਦੋ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਵਾਲੇ ਦੋ ਚਰਣ

ਹੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।¹⁰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ-ਤੁਕਾ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਤੁਕਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਚਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 22 ਤੁਕਾ ਤਕ ਵੀ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਚਰਣ ਵਿਚ $20 + 20 = 40$ ਮਾਤਰਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬੈਂਤ ਦਵੱਈਏ ਦਾ ਵਿਕਾਰ ਰੂਪ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹¹ ਪ੍ਰੋ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਵੱਈਏ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬੈਂਤ ਖੁਰਦ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।¹² ਪਰ ਸਾਡੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਬੈਂਤ ਦੇ ਬੀਜ ਰੂਪ, ਮੂਲ ਤੱਤ ਬੂਲਨਾ ਛੰਦ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ, ਦਵੱਈਏ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਦਵੱਈਏ ਦੇ ਹਰ ਚਰਣ ਵਿਚ 28 ਮਾਤਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਬੈਂਤ ਦੇ ਹਰੇਕ ਚਰਣ ਵਿਚ 20-20 ਮਾਤਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਵਿਰਾਮ 20-20 'ਤੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੋ ਗਰੂ। ਵਜ਼ਨ ਜਾਂ ਮੀਟਰ ਦਾ ਮੂਲ 'ਬਹਿਰ-ਏ-ਤਕਾਰਬ' ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਰੁਕਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਤਰਾ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਬਹਿਰ ਇਹ ਬਣ ਗਿਆ :

'ਫੁਊਲ, ਫੁਊਲ, ਫੁਊਲ ਫਿਆਲਨ।'

ਇਸ ਨੂੰ 'ਬਹਿਰੇ ਤਕਰਬ ਮੁਸਮਨ ਮਕਸੂਰ ਅਸਲਾਮ' ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।¹³ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਸਤਰਾਂ (ਸਬਬ-ਇ-ਖਫੀਫ) ਵਧਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਬਹਿਰ ਬਣ ਗਿਆ :

'ਫਿਅ ਫੁਊਲ ਫੁਊਲ ਫੁਊਲ ਫੁਊਲ ਫਿਆਲਨ।'

ਬਹਿਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਜੋ 'ਫਿਅ' ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ 'ਫਾਇਲਾਤ' ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਹ ਬਣ ਗਿਆ :

'ਫਾਇਲਾਤ, ਫੁਊਲ ਫੁਊਲ ਫਿਆਲਨ।'

ਬੈਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤ੍ਰਾਸ਼ਿਆ, ਸੰਵਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਆਮਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਬੂਲਨਾ', ਛੰਦ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਟੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਬੈਂਤ ਦਾ ਕੁਝ ਬੀਜ ਰੂਪੀ ਅੰਸ਼ ਬੂਲਨਾ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਅਪਣਾ ਸਕੇ।

ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਤੋਂ ਵਾਰਿਸ ਤੇ ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡੂੰਘੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਬੈਂਤ ਦਾ ਟਕਸਾਲੀ ਰੂਪ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਮੁਕਬਲ ਚਾਰ-ਤੁਕੇ ਬੈਂਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਵੀ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਵਰਗੀ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਬੈਂਤ ਦਾ ਸਰੂਪ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਂਜਿਆ ਸੰਵਾਰਿਆ ਹੈ ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੇ ਬੈਂਤਾਂ ਵਿਚ 20-20, 21-19 ਤੇ 19-21 ਮਾਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਚਰਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ

ਹਨ।

ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਬੈਂਤ ਦਾ ਰੂਪ ਕੁਝ ਤਾਂ ਸੁਧਾਰਿਆ ਹੈ ਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ¹⁴, ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ¹⁵ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਬੈਂਤ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਹੀ ਵਰਤਿਆ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਭੁਲ ਗਏ ?

ਬੈਂਤ ਨੂੰ ਟਕਸਾਲੀ ਰੂਪ, ਅਸਲੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ, ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਬੈਂਤ-ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਬਾਰੇ ਲਗ ਪਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕ ਇਕ ਮੱਤ ਹਨ। ਡਾ. ਸੀਤਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਉਣਤਾਈਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਅਦ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।¹⁶

ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬ, ਭ, ਤ, ਧ, ਟ, ਠ, ਦ, ਡ, ਰ, ਝ, ਸ, ਸ਼, ਕ, ਗ, ਗ, ਘ, ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਜੋੜਿਆ ਹੈ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਹ ਝ, ਕ, ਗ, ਤੇ ਟ ਠ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

1. ਲਭ-ਢਬ, 2. ਜੱਟ, ਚੋਪਟ, ਚੱਠ, ਪੱਠ, ਲੱਠ, 3. ਬੰਦਾ, ਸੰਦਾ, ਲੰਡਾ, ਗੰਡਾ,
4. ਸ਼ੌਰ, ਮੋਰ, ਜੋੜ, ਬੋੜ, 5. ਦੇਸ਼, ਭੇਸ਼, ਸਰੇਸ਼, ਐਸ਼, 6. ਰਾਸ, ਦਾਸ, ਖਾਸ, ਅਲਾਸ,
7. ਤਅਲਕੇ, ਮੁਚਲਕੇ, ਘਲਕੇ, 8. ਭੋਗ, ਰੋਗ, ਟੋਲ, 9. ਛੋਕ, ਲੇਖ, ਮੇਖ, ਆਦਿਕ।

ਸ੍ਰੀ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਅਜਿਹੀ ਕਾਫੀਆ-ਬੰਦੀ ਨੂੰ ਖਾਮੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।¹⁷ ਪਰ ਸਾਡੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵੀ ਇੰਨੀ ਕੁ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲੈ ਸਕਦਾ।

ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਬੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਹੀ ਘਾਟ ਨਜ਼ਰ ਆਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਚਰਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਤਾਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੁਸਤ ਗਿਣਤੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਦੀ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅੰਤਲੀ ਸਤਰ ਵਿਚ ਗਾਇਕ ਆਪਣਾ ਸੋਜ਼ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਅੰਤਲੀ ਸਤਰ ਤਾਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖਿੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਕਈ ਬੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਔਗੁਣ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਹਿਰ ਵਿਚ ਸਰੋਦ (ਰਾਗ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਕੇ ਵੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਰੋਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਸਰੋਦ, ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਕਲਵਲ ਪੈਂਦਾ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹੋਰ-ਭਾਸ਼ੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਹੂਕ, ਧੂਹ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ-ਮੰਡਲ ਜਦ ਰੂਸ ਗਿਆ ਤਾਂ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਰੂਸੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਕ ਆਸਾ ਸਿੰਘ 'ਮਸਤਾਨਾ' ਤੋਂ 'ਹੀਰ' ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਮਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਰੋਦ, ਇਕ ਮੁਲਕ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਕੈਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਸਬੂਲ ਭਾਵ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਸਾਝੇ ਹਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ, 'ਛੰਦ ਆਲੋਚਨਾ', ਮਾਰਚ, 1961 (ਅਨੁਵਾਦਕ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ), ਪੰਨਾ 24
2. 'ਹੀਰ ਅਹਿਮਦ', ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਪੰਨਾ 5
3. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, 'ਆਲੋਚਨਾ', ਫਰਵਰੀ 1959
4. ਪ੍ਰੋ. ਸ. ਸ. ਪਦਮ 'ਹੀਰ ਅਹਿਮਦ', ਪੰਨਾ 172
5. ਕੁਸ਼ਤਾ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਕਾ ਤਜ਼ਕਰਾ' ਪੰਨਾ 87
6. ਡਾ. ਕੋਹਲੀ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਪੰਨਾ 322
7. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਪੰਨਾ 179
8. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰੂ ਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ', ਪੰਨਾ 192
9. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, 'ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੂੜ', ਪੰਨਾ 34
10. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰੂ ਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ', ਪੰਨਾ 274
11. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, 'ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ', ਪੰਨਾ 55
12. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, 'ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੂੜ', ਪੰਨਾ 31
13. ਡਾ. ਸੀਤਲ, 'ਭੂਮਿਕਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', ਪੰਨਾ 127
14. ਪ੍ਰੋ. ਸੇਖੋਂ 'ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ', ਪੰਨਾ 55
15. ਪ੍ਰੋ. ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ, 'ਹੀਰ ਮੁਕਬਲ', ਪੰਨਾ 13
16. ਡਾ. ਸੀਤਲ, 'ਭੂਮਿਕਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ', ਪੰਨਾ 128
17. ਕੁਸ਼ਤਾ, 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ' ਪੰਨਾ 88

10.

ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵਿਚ ਚਰਿਤ੍ਰ ਚਿਤ੍ਰਣ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ

ਚਰਿਤ੍ਰ ਚਿਤ੍ਰਣ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ, ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗਲਪ ਵਿਚ ਵਡਾ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਜਾਂ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਹੀ ਕੁਝ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਾਹਵੇਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਉਘੇੜਦੇ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕੀ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਕੀ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਸਭੇ ਹੀ ਕਿਰਦਾਰ-ਨਿਗਾਰੀ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਰਾਮ ਜੀ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ, ਖੋਜੀ, ਰਾਵਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲੰਕਾ ਨੂੰ ਲਭ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਬਾਲਮੀਕ ਦੀ ਕਲਪਨਾ-ਕੁੱਖ ਤਕ ਕਿਵੇਂ ਪੁੱਜਣ, ਇਹ ਪਾਤਰ, ਚਰਿਤ੍ਰ-ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਉੱਤਮ ਸਰੂਪ ਹਨ।

ਕਿੱਸਾ ਮਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਬਣਿਆ, ਇਸ ਦੇ ਬੀਜ ਰੂਪ ਫਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ 'ਆਖਿਆਨ' ਨਾਮ ਹੇਠ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਭਰਤਮੁਨੀ ਵਾਂਗ 'ਨਾਟਯ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਚਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਰਸਤੂ ਵਾਂਗ 'ਪੋਇਟਿਕਸ' ਲਿਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸੁਜਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਪਧਿਤੀ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਤੇ ਯੂਨਾਨ ਦੀ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਚੌਖੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੇ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਥਮਕ ਬੀਜ ਆਪਣੇ

ਨਾਟਕੀ ਪਾਠ (Theatrical Path) ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਨਜ਼ਰੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚਾਰਯੋਗ ਬਹੁ-ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਮਾਪ-ਦੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਯੌਰਪ ਦੇ ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਨੇ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਚਿਤ੍ਰਣ (ਕਿਰਦਾਰ-ਨਿਗਾਰੀ) ਨੂੰ ਬੜੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਦੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿੱਸਾ ਰੂਪ ਲਈ ਉਪਯੁਕਤ ਪਧਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਬਾਰੇ ਇਸ ਪੱਖ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਦਿਆਂਗੇ।

ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ (Tragedy) ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਛੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ :

1. ਭੱਦ੍ਰਤਾ। 2. ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ। 3. ਜੀਵੰਤ ਪਾਤਰ। 4. ਇਕਰੂਪਤਾ। 5. ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ। 6. ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਸੁਮਿਸ਼ਰਣ।

ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਚਾਰ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰਾਹਨੀਯ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਸਾਮੰਤ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੋਵੇ। (ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਮੁਖ ਨਾਇਕਾ ਹੀਰ ਸਾਮੰਤ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਹੀ ਹੈ) ਭੱਦ੍ਰਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਚੰਗਾ ਲੇਖਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨੋਕੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਲੇਖਕ ਇਸ ਸੁੱਤੀ ਚੰਗਿਆਈ ਨੂੰ ਭਖਾ ਦੇਵੇ ਉਹ ਅਤਿ ਸਫਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜੇ ਅਸੀਂ ਰਾਂਝੇ ਤੇ ਹੀਰ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਪਰਖੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਭੱਦਰ ਪੁਰਸ਼ ਆਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਾਂਝਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਸੂਮ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਕੁਟਲ-ਨੀਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਪਿੰਡੋਂ ਪਿੰਡ ਧੱਕੇ ਖਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਹੀਰ ਦੇ ਪਿਓ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੂਚਕ ਵੀ ਉਹਦੀ 12 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਦਬੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਉਸਦਾ ਇਸ਼ਟ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਖੋਹ ਕੇ ਸੈਂਦੇ ਖੇੜੇ ਦੇ ਲੜ ਲਾ ਦਿਤੀ। ਹੀਰ ਜੋ ਕਦੀ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਚਲ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

‘ਹੀਰੇ ਇਸ਼ਕ ਨਾ ਕਦੀ ਸੁਆਦ ਦੇਂਦੇ, ਨਾਲ ਚੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਧਾਲਿਆਂ ਦੇ।’

ਚੂਚਕ ਨਾਲ ਰੁਸ ਕੇ ਫਿਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੰਨ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਡਾ ਵੱਡਾ ਮਜ਼ਾਕ ਹੈ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਿਯਸੀ ਦੀ ਡੋਲੀ ਨਾਲ ਟੰਮਕ ਚੁਕ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਰਾਹ ਵਿਚ ਤੇ ਉਥੇ ਜਾਕੇ ਖੇੜਿਆਂ ਦੇ ਬੁਰੇ ਸਲੂਕ ਤੋਂ ਭੱਜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਦੀ ਭੱਦ੍ਰਤਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਵਿਚਲਾ ਖੱਚਰਾ ਜੱਟ ਜਾਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋਗੀ ਤੋਂ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਜੋਗ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਹੀਰ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਜਾ ਕੇ ਸੱਪ ਦੇ ਖੜਯੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਬਕ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ

ਹੀਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਿਸ਼ਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਉੱਜ ਤਾਂ ਭੱਦ੍ਰਤਾ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਹੱਕ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਕਦਮ ਚੁਕਣੇ ਹੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਘਿਓ ਸਿੱਧੀ ਉਂਗਲ ਨਾਲ ਨਾ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਟੇਢੀ ਉਂਗਲ ਨਾਲ ਹੀ ਕਢਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਂਝਾ ਤਾਂ ਇੰਨਾ ਸਿੱਧਾ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਪਾ ਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਓਹਦੇ ਹੀ ਆਸਰੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਜੋ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹੀ ਉਹੀ ਕਰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਜੋ ਅਸੀਂ ਵਾਰਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂਤ ਮੰਨ ਲਈਏ (ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਖਾਂਤ ਸੀ) ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਹੀਰ ਦੇ ਆਖੇ ਲਗ ਕੇ ਹੀ ਤਖਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਜੰਵ ਲੈਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਭੱਦ੍ਰਤਾ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਦੀ ਹੱਦ ਜਾ ਛੋਂਹਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੋਗੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰੀ ਵੀ ਅਯਾਲੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕਦਾ। ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ 'ਹਮੀਂ-ਤੁਮੀਂ' ਮਾਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਂਝੇ ਵਰਗੇ ਸੱਜਣ ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਇਹ ਇਕ (Dramatic Irony) ਨਾਟਕੀ ਵਿਅੰਗ ਹੈ।

ਹੀਰ ਇਕ ਚਾਲਾਕ ਕੁੜੀ ਹੈ, ਸਾਮੰਤ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਜੰਮ-ਪਲ, ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਆਕੜ ਖਾਂ ਪਰ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਮਾਣੀ। ਬਦਲ-ਖੋਰਾਂ ਦੇ ਚਲਿਤ੍ਰ ਤੀਵੀਂ ਹੈ। ਦਲੇਰੀ ਵਿਚ ਰਾਂਝੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਪਈ ਸ਼ਰਮਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੂੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਹੈ, ਮਾਂ ਬਾਪ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ, ਸਭ ਨਾਲ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਕੈਦੋਂ ਨੂੰ ਦੋਹੀਂ ਹੱਥੀਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਭੱਦ੍ਰਤਾ ਸਿਰਫ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਾਬਤ-ਸਬੂਤ ਹੈ। ਸਹੁਰੇ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਸੈਦੋ ਪਤੀ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦੇਂਦੀ। ਉਹਦਾ ਸਿਰਫ ਇਹੀ ਸੁਭਾ ਉਹਦੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਚੰਚਲ ਸੁਭਾ ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਂਜ ਉਹ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਕੁੜੀ ਹੀ ਹੈ।

ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਭੱਦ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਾਮੰਤੀ ਕੀਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨੌ-ਜੁਆਨ ਸੁੰਡੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਇਕ ਵਿਵਰਜਤ ਫਲ ਸੀ, ਪਾਪ ਸੀ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਪਿਆਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੋ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਬੋਧੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਪੂਰਨ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ। ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝਾ ਤਾਂ ਇੰਨੇ ਮੁਤਬਰਕ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਬਿੰਬ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾ ਹੀ ਲਿਆ।

ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਨਿਰੇ ਪ੍ਰੀਤ-ਪਾਤਰ ਹੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਆਗਾਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਫਿਰ ਤ੍ਰਿਸ਼ਕਾਰੇ ਜਾਣ, ਸੋ

ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਹਾਨੀ ਰੂਪਕ ਵੀ ਦੇ ਦਿਤਾ ।

'ਹੀਰ ਰੂਹ ਤੇ ਚਾਕ ਕਲਬੂਤ ਜਾਣੇ ।'

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਾਤਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਨੌਜੁਆਨ ਰੂਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਬਣ ਗਏ ।

ਮੁੱਖ-ਨਾਇਕ ਬਾਰੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ :

1. ਉਹ ਸਦਾ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਕਰੁਣਾ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । 2. ਸਾਡੇ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਹਿਜ ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਾਲਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਤਾਲਮੇਲ (ਤਾਦਾਤਮਯ) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । 8: ਵੈਭਵਸ਼ਾਲੀ, ਜਸਵੰਤ, ਕੁਲੀਨ ਪੁਰਸ਼ 4. ਸੱਤ ਨਾਲ ਕੁਛ ਅਸੱਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਬਿਪਤਾ ਵਿਚ ਫਸਦੇ ਹਨ :

1. ਭਾਗ, ਕਿਸਮਤ, ਦੈਵੀ ਕਾਰਣ, 2. ਅਣ-ਇਛਾ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਪਾਪ 3. ਸੁਭਾ ਦਾ ਦੋਸ਼ 4. ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਰੇ ਅਗਿਆਨ ਕਾਰਣ । 5. ਨਿਰਣਯ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਭੁੱਲ ।

ਅਖੀਰਲੇ ਦੋ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਸਾਡੀ ਅਪਾਰ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਕੈਦੋ ਬਾਰੇ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਅਗਿਆਨ ਕਾਰਣ ਰਾਂਝਾ ਵੱਡੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਹੀਰ ਵੀ ਰਾਂਝੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਗਲਪ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪਰਿਚਿਯਤ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਚਾਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਸਾਰ ਹੀ ਰਾਂਝਾ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਨੀਂਵਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਨੌਕਰ ਚਾਹੇ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸੁਘੜ ਹੋਵੇ, ਮੱਧ-ਕਾਲੀ ਸਾਮੰਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜਨਾ ਹੀਣਤਾ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਮਲਕਾਂ ਰਜ਼ੀਆ ਸੁਲਤਾਨਾ ਵੀ ਇਸੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਸੀ । ਜਿੰਨੀ ਰਾਨਨੀਤੀ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਦੋਰਾਨ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਰਾਂਝੇ ਲਈ ਸਿਆਲਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧੀ ਬਣਨਾ ਇੰਨਾ ਔਖਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ । ਦੋਵੇਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜੁਆਨੀ ਤੇ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵੇਗ ਸਾਹਵੇਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ । ਵਾਰਿਸ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਹੀਰ ਤੀਵੀਆਂ ਵਾਲੀ ਅਮੋੜ ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਢਲ ਗਈ ।

ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁ ਸੰਮਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਹੀ ਇਸ ਮਾਤ-ਲੋਕ ਦੇ ਜੀਵ ਹੋਣ² । ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਹਿਤ-ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਅਚੇਤ ਹੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਜੇ ਕੋਈ ਲੜਕੀ (ਉਰਵਸ਼ੀ) ਆਕਾਸ਼ ਲੋਕ ਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਲੜਕਾ (ਵਿਕਰਮ) ਇਸ ਮਾਤ ਲੋਕ ਦਾ

ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੌਣ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਜਾਂਚੇ ਸਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਸਿਰਫ਼ ਧਰਤੀ-ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਨਾਇਕ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਪ ਵਰਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਨਾਰਦ-ਮੁਨੀ ਜੁਗਾਂ ਜੁਗਾਂ ਦਾ ਵਿਦੂਸ਼ਕ ਸੀ, ਕੁਝ ਪਾਤਰ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲ-ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦ (ਜੋ ਅਜ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਗਲਪ-Scientific Fiction-ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ)। ਯੂਰਪ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰੀਅਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਪਨਾਇਆ। ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਨਵੇਂ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ। ਉਹਦਾ ਓਥੈਲੋ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਆਕਾਰ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ, ਪਰ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ-ਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਤੇ ਗਲਪ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬ ਲੈ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ੈਲੇ, ਕੀਟਸ ਤੇ ਬਾਇਰਨ ਵਰਗੇ ਕਵੀਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ।

ਪਰ ਇਸ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦ ਤੋਂ ਯੌਰਪ ਫਿਰ ਅੱਕ ਗਿਆ, ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨੇ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਲਿਆ, ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਸੀ ਯੌਰਪੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਦਯੋਗੀ-ਕਰਣ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਬਦਲਣ ਲੱਗੀਆਂ, ਯੌਰਪ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਕੌੜੀਆਂ ਸਚਾਈਆਂ ਨਾਲ ਉਲਝਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਾਮਵਾਦ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਉਲੇਖਣ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਅਨਿਨ ਸਮਰਥਕ ਪੈਦਾ ਹੋਏ, ਯੌਰਪ ਦੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਅਪਨਾਇਆ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸਟਾਫਰ ਕੈਡਵਲ (ਕਰਤਾ Illusion and Reality) ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਰੋਮਾਂਸ, ਸਵਪਨਮਈ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਪਰੀ-ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਕੈਡਵਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਸਾਰ-ਵਿਆਪੀ ਹੋਇਆ। ਗਲਪ (ਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਦੇ ਪਾਤਰ-ਸਿਰਜਨਾ ਵਾਲੇ ਅੰਸ਼) ਉਤੇ ਹੈਲਫ ਫਾਕਸ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਚੰਗਾ ਨਾਇਕ ਉਸੇ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਹੈ ਜੋ ਬੁਰਜੁਆਜ਼ੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਘੋਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਵਾਰ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ-ਸਹਿਤ 'ਤੇ ਹੋਇਆ^੩।

ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਗਰਦਸ਼ ਵਾਂਗ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਗਰਦਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਚਾਰ ਫਿਰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਫਿਰ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਉਲਟ ਰੋਮਾਂਸ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਢਾਹ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਾਂ (Experimentalists) ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀਆਂ (Existentialists) ਨੇ ਲਗਾਈ

ਹੈ।

ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਵੀ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਸੁਮਿਸ਼ਰਣ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਗਤਨ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟ-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਘੋਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ (ਯਥਾਰਥ + ਆਦਰਸ਼ + ਰੋਮਾਂਸ) ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇਗੀ। ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਯਥਾਰਥ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਬੜੀ ਜਿਹੀ ਭਿੰਨਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਧ ਕਰ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਕੌਰਾ ਯਥਾਰਥ ਨੀਰਸ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਕਰੇ ਆਦਰਸ਼-ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਕੇਗਾ। ਰੋਮਾਂਸ ਚਰਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਿਕ-ਰਸ ਦੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਡੁਬੋਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ 'ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ' ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਕੌੜਾ ਯਥਾਰਥ ਵੀ ਹਨ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਿਆਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਤੇ ਰੋਮਾਂਟਕ ਵੀ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰਾਂਝੇ ਨਾਲ ਕਰਾਮਾਤ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰੋਮਾਂਸ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਰਾਮਾਤ ਨੂੰ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ, ਪੀਰਾਂ ਨੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇੰਨੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਲਾਦੀਨ ਦੇ ਚਿਰਾਗ ਵਾਂਗ ਉਹ ਹਰ ਮੁਸੀਬਤ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਬਾਪੜਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਘੱਲ ਘੁਲ, ਸਾਡੀ ਅਸੀਸ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹੈ।

ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਅਰਸਤੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਸਲਾ ਕੁਝ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਕਈ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਅਗੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿੱਤਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪ-ਵਰਗ ਹਨ। ਕਈ ਧਰਮ ਹਨ, ਧਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਗੋਂ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹਨ। ਦੋ ਭਗਤ ਆਪੋ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਦੋ ਠੱਗਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਕਾਮਾ, ਕਾਮੇ ਤੋਂ ਅੱਡਰਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਕਿਸਾਨ ਦੂਜੇ ਕਿਸਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਹੈ।

ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਕੁਝ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਸੁਭਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਸਿਧਾਂਤ-ਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਾਮੂਹਕ ਕਿਰਦਾਰ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਣ।

ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਲਛਮਣ ਰੇਖਾ ਨਹੀਂ ਵਧੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੀ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੰਜਵਾਂ ਨੁਕਤਾ (ਛੇ ਨੁਕਤੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ) ਇਹ ਰੱਖਿਆ: 'ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ।' ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਵਾਰ

ਅਜਿਹੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨਿਆਈਤਾਂ ਵਿਚ ਭਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਜੇ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਦੇ ਆਮ ਕਿਰਦਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਉਤੇ ਅਸਚਰਜ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚਲੇ ਕੁਝ ਪਾਤਰ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਨਿਯਮ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਪਾਤਰ ਹਨ ਜੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। 'ਰਾਂਝਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੀ ਹੈ।' ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਮੂੰਡੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਛੱਡ ਕੇ ਘਰੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੇ, ਪਰ ਕੋਈ ਕੋਈ ਰਾਂਝੇ ਵਾਂਗ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੋਕ-ਗਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਫੂਲਾਂ ਰਾਣੀ ਵਿਆਹੁਣ ਲਈ ਵੀ ਟੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਂਝਾ ਜੱਟ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਖਾਸੇ ਨਰਮ ਸੁਭਾ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਰਫ਼ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਜੱਟ ਵਾਲਾ ਮੱਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਜੋਗੀ ਕੋਲੋਂ ਚੇਲਾ ਬਣਨ ਸਮੇਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚਲਾ ਜੱਟ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹੀਰ ਨੂੰ ਜੋਗੀ ਬਣ ਕੇ ਕੱਢ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ।

‘ਹੀਰ ਸਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਸਾਮੰਤਾਂ ਦੀ ਲਾਡਲੀ ਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਡਾਢੀ ਹੈ, ਲਡਿਕੀ ਹੈ, ਅੱਖੜ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਤੁਰਸ਼ ਹੈ।’ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਹੈ, ਲੁੱਡਣ ਵਰਗੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਚਾਬਕਾਂ ਮਾਰਨ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅੱਖੜ ਕਿਰਦਾਰ ਪਿਆਰ ਅੱਗੇ ਮੋਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਰਾਂਝੇ ਤੋਂ ਜੀ ਜਾਨ ਸਦਕੇ ਹੈ। ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਅਸਲ ਸੁਭਾ ਨਹੀਂ ਗੁਆਉਂਦੀ। ਸੈਂਦੇ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਵੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਫੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਅਦਲੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਚੰਗੀ ਬਹਿਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਜੀ ਚਾਹੇ ਮੌਤ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੂਚਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ, ਕੋਏ ਤ੍ਰਿਸ਼-ਕਾਰਿਆ ਸਾਧ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਗਰੁਹਸਤੀਆਂ ਦੇ ਘੱਗ ਵਸਦੇ ਘਰ ਉਜਾੜ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਸਹਿਤੀ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਹੀ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰ ਦਾ ਉਜਾੜਾ ਮੰਗਦੀ ਹੈ, ਹੀਰ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਇਕ ਸੁਰ ਸਾਂਝੀ ਹੈ, ਇਸ਼ਕ ਦੀ, ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਪਸ਼ੇਮਾਨੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਹਿਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ ਜੋ ਸਹੇਲੀ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਛ ਵਾਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਹਿਤੀ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਵੀ ਪੱਕੀਆਂ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਹਿਤੀ ਤੇ ਲੁੱਡਣ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਮਿਲਦਾ ਜਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚਲਾ ਜੋਗੀ ਵੀ ਆਮ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ'

ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਬੜੀ ਖੁੰਝ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਖਲ-ਨਾਇਕ (ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਇਕ) (Villian) ਦੀ ਘਾਟ । ਸਿਰਫ ਕੈਦੋਂ ਨੂੰ ਹੀ ਖਲ-ਨਾਇਕ ਸਮਝ ਲਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਬੜੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਦਲੀਲ ਹੈ । ਉਹ ਚੁਗਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਕੁੜੀ ਤੋਂ ਆਤਮ-ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੈਦਾ ਖਲ-ਨਾਇਕ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਪਾਤਰ ਵਾਂਗ ਹੀਰ ਦੀ 'ਹਾਂ' ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਅਖੀਰ ਤੇ ਜੇ ਉਹ ਵਾਹਰ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਰਾੜੇ ਤੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਹਦਾ ਨਿਜੀ ਸੁਭਾ ਨਹੀਂ, ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਹੀ ਨਾਲ ਟੁਰ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਿਆਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਹੀ ਖਲ-ਨਾਇਕ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਇਕੋ ਪਾਤਰ ਦੁਆਰਾ ਖਲ-ਨਾਇਕੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ-ਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਈ । ਇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਕਲਾਤਮਕ ਹੈ । ਏਹ ਸਮਾਜ ਹੀ ਖਲਨਾਇਕ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ ।

ਮੁਖ ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕ ਆਮ ਤੌਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਜਾਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ (Round) ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਅੰਗ ਉਭਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਗੋਲਾਕਾਰ (Round) ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕੋ ਵਾਰ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਮਾਨਵ ਵਾਂਗ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਕਰਾਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲੱਛਣ ਮੁਖ-ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਅਤੇ ਖਲਨਾਇਕ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਮਨੁੱਖ ਕਈ ਰੰਗ ਵਟਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਓਢਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਵਸਤ੍ਰਤਨ ਹੋ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਵੇਂ ਆ ਖਲੋਂਦਾ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਸਾਰਾ ਆਪਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ, ਆਖਰ ਮਾਨਵ ਹੈ ! ਜਿਸ ਦਾ ਦਿਲ ਸਮੁੰਦਰ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਹੈ ।

ਚੰਗਾ ਕਥਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸਗਤੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਬਣਿਆ ਬਣਾਇਆ ਪਾਤਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਵੇਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦਾ । ਪਾਤਰ ਤਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਘੜੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਲੇਖਕ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਠਪੁਤਲੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ ਸਗੋਂ ਲੇਖਕ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਟੁਰਦਾ ਹੈ । ਸੁਗਿਆਨ ਲੇਖਕ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਕ ਗਤੀ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ।

'ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾੜਾ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ (Round) ਪਾਤਰ ਹਨ ।' ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੀਤੀ ਹੈ,

ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਸਾਡੇ ਸਾਹਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕਰਮ ਸਾਡੇ ਆਮ ਅਨੁਮਾਨ ਤੋਂ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਹਨ। ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੂਹ ਭਰੀ, ਬਾਕੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਲਗ ਪਗ ਉਸ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਭੇ ਪਾਤਰ ਸਿਧ-ਪੱਧਰੇ (Flat) ਹਨ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਖ-ਨਾਇਕਾਂ ਤੇ ਨਾਇਕ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੁੱਡਣ ਤੇ ਸਹਿਤੀ ਦੀ ਦੇਣ ਮਹਾਨ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕਥੋਪਕਥਨ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਚੌਖੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਤਿ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਨਣ-ਕੋਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵਰਨਣ-ਕੋਸ਼ਲਤਾ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਜਾਂ ਗਲਪਕਾਰ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਮਧ-ਕਾਲ ਦੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਡੂੰਘੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਆਸ ਕਰਨੀ ਵਾਜਬ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਨਣ-ਕੋਸ਼ਲਤਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸਲਾਹੁਣ ਯੋਗ ਹੈ।

ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਭਾਰੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਅਮਰ ਪਾਤਰ ਬਖਸ਼ੇ ਹਨ ਜੋ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਮਾਨਯੋਗ ਤੇ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।

ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ

ਰਾਂਝਾ

ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਮਰ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਚੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਮੁਜੱਸਮ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੇ ਫਕੀਰਾਂ, ਯਾਚਕਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦਾ ਰਹੱਸਮਈ ਰੂਪ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾਜਨਕ ਗੱਲ ਇਹ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਦਾ ਹੀ ਜੀਵ ਹੈ, ਹੱਡ ਮਾਸ ਦਾ ਪੁਤਲਾ, ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਦੁਖਾਂ ਗ਼ਮਾਂ ਦੇ ਥਪੇੜੇ ਝੱਲਦਾ ਹੈ, ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹੇ ਸੁਖ ਨਾਲ ਫੁਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸਮਾਉਂਦਾ, ਦੁਖਾਂ ਵਿਚ ਰੋਂਦਾ ਹੈ, ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭੇਸ ਧਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਹੀਰ ਨੂੰ ਲੈ ਟੁਰਦਾ ਹੈ।

ਸੀ, ਉੱਕਾ ਹੀ ਗਲਤ ਹੈ। ਪੰਜ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅਲੋਕਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ। ਪੰਜ ਪੀਰ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੋਈ ਉਸਤਾਦ-ਪਹਿਲਵਾਨ ਆਪ ਤਾਂ ਘੁਲਦਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਘੁਲਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਖੜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਸੰਕੇਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਾਅ ਵੀ ਸਮਝਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪ ਉਸ ਵਿਰੋਧੀ ਨਾਲ ਦੋ-ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪੰਜ ਪੀਰ ਉਹਨੂੰ ਥਾਪੜਾ ਹੀ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਬਚਾਉਂਦੇ ਹੋਣ, ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਜੇ ਇਹ ਵੱਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਇਦ ਇੰਨਾਂ ਹਰ-ਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਪਾਤਰ ਨਾ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਮਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀਰੋ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਧਰਤੀ ਦੀ ਫੁਹ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਰਗੇ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਂਜ ਧਰਮ ਦੇ ਭੈ ਹੇਠਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵੇਂ ਬਣੀ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਮੁਖ ਨਾਇਕ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜੋ ਅਰਸੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨੂੰ ਆਸਾਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਵਰਗਾ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਦੁਖਾਂ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਭਾਲਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਜਿਥੇ ਇਹ ਸੁਰਤਾਲ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਪਾਤਰ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਹਾਨਭੂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਾ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਾਪ ਦਾ ਪਿਆਰ ਬਹੁਤਾ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਉਹ ਕੰਮੋਂ ਕਾਰੋਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਪਟੇ ਸਵਾਰਨਾ, ਵੰਝਲੀ ਜਾਂ ਮੁਰਲੀ ਵਜਾਉਣਾ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਖੂਹਾਂ ਤੇ ਘੁੰਮਣਾ, ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਝੁਰਮਟਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਨਾ ਤੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਚੰਗਾ ਚੌਖਾ ਖਾਣਾ, ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਭਰਾ ਤੇ ਦਿਉਰ ਨੂੰ ਭਰਾ ਤੇ ਭਰਜਾਈਆਂ ਦਿਲੋਂ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਮਖੱਟੂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲਡਿਕੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਠੱਹਕਰਾਂ ਖਾਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਰਜਾਈਆਂ ਉਹਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ :

ਅਠ ਖੇਲੀਆ ਅਹਿਲ ਦੀਵਾਨਿਆ ਵੇ, ਬੁੱਕਾਂ ਮੋਢੇ ਦੇ ਉਤੋਂ ਸੁੱਟਣਾ ਹੈਂ।

ਚੀਰਾ ਬੰਨ੍ਹ ਉ ਭੰਡੇ ਨਾਲ ਚੋਪੜ, ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਵਣਾਂ ਫੇਰੀਆਂ ਘੱਤਣਾ ਹੈਂ।

ਰੋਟੀ ਖਾਧਿਆਂ ਲੂਣ ਚਾ ਪਵੇ ਥੋੜ੍ਹਾ, ਚਾ ਅੰਡਣੇ ਦੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟਣਾ ਹੈਂ।

ਕੰਮ ਕਰੋਂ ਨਾਹੀ ਹਫ਼ਾ ਖਾਏ ਪਹਿਨੇ, ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਕਿਉਂ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁੱਟਣਾ ਹੈਂ। 1211

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਇਕ ਜੀਵੰਤ ਮੌੜ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਮਹਿਵ ਹੋ ਕੇ ਹੱਡ-ਭੰਨ ਕਾਮਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 12 ਵਰ੍ਹੇ ਮੱਝਾਂ ਚਰਾਉਣਾ,

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ, ਬਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਲਿਸ਼ੀ ਰਹਿਣਾ, ਤਨਖਾਹ ਤਕ ਨਾ ਮੰਗਣੀ।
ਚੂਚਕ ਦੇ ਮੰਦਾ ਬੋਲਣ ਤੇ ਰਤਾ ਹੁੱਸਿਆ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਝਟ ਹੀ ਦੋ ਮਿਠੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ
ਮੰਨ ਗਿਆ। ਹੀਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋਗੀ ਬਣਨਾ, ਦਰ ਦਰ ਠੋਹਕਰਾਂ ਖਾਣੀਆਂ,
ਖੋੜਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਝਲਣੀ ਇਹ ਸਭ ਸਖਤ ਜਾਨ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤਬਦੀਲੀ ਕਾਰਣ ਅਸੀਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ
ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਸਾਦਕ ਸੀ। ਏਡੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਹੀਰ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਕਰੀ ਜਾਣਾ
ਸਿਦਕੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਫਿਰ ਪ੍ਰਿਯ ਦੇ ਵਿਆਹ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਵੇਰ
ਆਦਮੀ ਮਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਲਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੀਰ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ
ਸਰੀਰ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਹੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਜਦ ਤਕ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅੰਗ ਮੁੜ ਇਕ ਰੂਪ
ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ। ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਇਸੇ ਸਿਦਕ ਕਾਰਣ
ਹੀ ਉਹ ਮਹਾਨ ਪਾਤਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸੁਭਾਵਕ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ
ਬਣਿਆ ਬਣਾਇਆ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਾਂਗ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦਾ
ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਹੀਰ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ
ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈ ਚਲ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

‘ਹੀਰੇ ਇਸ਼ਕ ਨਾ ਕਦੀ ਸਵਾਦ ਦੇਂਦੇ,

ਨਾਲ ਚੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਧਾਲਿਆਂ ਦੇ।’

ਉਹੀ ਰਾਂਝਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜੋਗੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਖੜਯੋਤਰ ਰਚਕੇ ਹੀਰ ਨੂੰ
ਕੱਢ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਨਿੰਦਨੀਯ ਨਹੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ।
ਸਮਾਜ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਕ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਰਤਣੀ ਹੀ
ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਂਝਾ ਜੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨਾਜ਼ਕ ਖਿਆਲ ਤੇ ਕੌਮਲ ਕਿਸਮ ਦਾ ਆਦਮੀ
ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀ ਤੇ ਵੰਞਲੀ ਵਜੇਤਾ ਹੈ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ
ਕਿਸੇ ਮਿਥੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰੇਂ ਟੁਰ ਪੈਣਾ ਰੋਮਾਂਸ ਦੀ ਹੱਦ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ਼ਕ
ਪਿਛੇ 12 ਵਰ੍ਹੇ ਚਾਕਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਕੱਢ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਇਹ ਸਭ ਰੋਮਾਂਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ।

ਕੁਝ ਲਾਈ-ਲਗ ਜਿਹਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਹੀਰ ਦੇ
ਹੱਥ ਫੜਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਨਪੁਤਲੀ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਕ
ਬਣਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤਲੀ ਘਟਨਾ ਤਕ ਹੀਰ ਹੀ ਉਹਦੀ ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ
ਸਹਿਤੀ ਦੇ ਆਖੇ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੀਰ ਦੇ ਕਹੇ ਹੀ ਜੰਵ ਲੈਣ ਤਖਤ ਹਜ਼ਾਰੇ

ਵੱਲ ਟੁਰ ਜਾਂਦਾ। ਇਥੇ ਰਾਝਾ ਮਰਦ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਤੋਂ ਉਰੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਂਜ ਵੀ ਭਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ (ਹੀਰ) ਨੂੰ ਖੁਸਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਡੋਲੀ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਹੈ, ਜਾ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਠੀਕ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਉਹ ਇਸ਼ਕ-ਮਾਸੂਕ ਸੀ ਤੇ ਹੀਰ ਆਸ਼ਿਕ'।¹⁴

ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਸੋਹਣਾ ਤੇ ਛੈਲ ਛਬੀਲਾ। ਸਿਰ ਤੇ ਪਟਕਾ ਬੰਨ੍ਹੀ ਕੱਛੇ ਵੰਝਲੀ ਮਾਰੀ ਤੇ ਲੱਕ ਖੇਸ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਜਦ ਉਹ ਟੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਦੁਆਲੇ ਝੁਰਮਟ ਪਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਚੰਨ ਦੁਆਲੇ ਪਰਵਾਰ ਪਿਆ ਹੋਵੇ, ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮਸੀਤ ਦਾ ਮੁੱਲਾਂ, ਲੁੱਡਣ ਤੇ ਜੋਗੀ ਮਰਦ-ਪਾਤਰ ਵੀ ਉਹਦੇ ਹੁਸਨ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਖਾਰ ਕੱਢਣੀ ਵੀ ਖੂਬ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਸੈਦੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕੁਟਵਾਇਆ ਸੀ। ਸੋ ਜਦੋਂ ਸੈਦਾ ਹੀਰ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਰਾਝੇ ਜੋਗੀ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਫਹੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਰਜ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਜ਼ਿਆ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਉਹਦੇ ਸੁਭਾ ਬਾਰੇ ਇਕ ਬੜਾ ਸੂਖਮ ਨੁਕਤਾ ਦਸਿਆ, 'ਜੋਗੀ ਰਾਝਾ, ਫਿਤਰਤਿ ਇਨਸਾਨ ਕਾ ਬੜਾ ਰਾਜ਼ਦਾਂਓ ਥਾਂ।' ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਿਸ ਗਲੋਂ ਟੋਕਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਹੋ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਰੰਗਪੁਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

‘ਮਾਹੀ ਮੁੰਡਿਓ ਘਰੀਂ ਨਾ ਜਾ ਕਹਿਣਾ,
ਜੋਗੀ ਮਸਤ ਕਮਲਾ ਇਕ ਆ ਵੜਿਆ।’

○ ○ ○

ਟਿੱਲੇ ਦੇ ਜੋਗੀ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ-ਕੰਡੇ ਕਰਕੇ ਜੋਗ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਲੜਨ ਝਗੜਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰਬੀਨ ਹੈ। ਸਹਿਤੀ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਤਗੜਾ ਰੇੜਕਾ ਪਾ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਦਾ ਕਰਾਰਾ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਜੋਗ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੀਆਂ, ਕਦੇ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਫਰੋਬ ਬਾਰੇ ਸਹਿਤੀ ਨੂੰ ਵਾਰੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦੇਂਦਾ।

ਰਾਝਾ ਧੁਨ ਦਾ ਪੱਕਾ, ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਸਾਦਕ, ਸੇਵਕ, ਤਦਬੀਰੀ, ਰੋਮਾਂਟਕ ਤੇ ਜਿੰਦ ਵਾਰਨੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ।

ਰਾਝੇ ਨੂੰ ਕਰਾਮਾਤੀ ਵਿਖਾ ਕੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਅਮਨੁੱਖੀ ਜਿਹਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ

Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri
 ਹੈ। ਇਹ ਸਾਇਜ਼ ਮਧ-ਕਾਲੀ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਜਿਵਾਨ ਦੀ ਤੇ ਦੁਕਾ 'ਆਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ
 ਰਬੀ ਰਹਿਮਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ' ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਉਹ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ
 ਸਨ। ਉਂਜ ਵੀ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਕਰਾਮਾਤੀ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਇਆ ਕਿ 'ਧਰਤੀ ਦਾ
 ਜਾਇਆ' ਨਾ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੱਡ ਮਾਸ ਦਾ
 ਪੁਤਲਾ ਸੀ।

ਹੀਰ

ਰਾਂਝੇ ਵਾਂਗ ਹੀਰ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਹੀਰ ਨੂੰ ਹੀ
 ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਚੂਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ 'ਰਾਧੇ ਸ਼ਾਮ' ਵਾਂਗ ਰਾਂਝੇ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ
 ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਜੋੜਦੇ ਹਨ: 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ'। ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਿੱਸੇ
 ਦੀ ਚੂਲ ਰਾਂਝਾ ਹੀ ਹੈ, ਹੀਰ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ। ਮਹੱਤਾ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ
 ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੰਜੀ ਦੇ ਵਾਣ ਵਾਂਗ ਉਣੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀਰ ਇਸ ਦੁਖੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ।
 ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਖਾਈ
 ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਣ, ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰੀਤ-ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਹੋਣਾ ਪਿਆ,
 ਪਰ ਹੀਰ ਵੀ ਮੌਕਾ ਨਾ ਸੰਭਾਲ ਸਕੀ। ਉਹ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਯੋਗ ਢੰਗ
 ਨਾਲ ਨਾ ਮਿਲਾ ਸਕੀ। ਇਡੇ ਸੋਹਣੇ ਛੈਲ ਜੁਆਨ ਨੂੰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ
 ਇਕ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋਣ, ਉਹਨੂੰ ਘਰ ਦਾ ਚਾਕ ਬਣਾਉਣਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕੰਡੇ ਬੀਜਣ
 ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸਕ ਵਿਚ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ
 ਵੇਲੇ ਪੂਰੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਕੋਈ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣੀ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਹਲੀ
 ਏਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਬਰ ਸਾਥ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜੀਉੜੇ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੇਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਇਕ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਅਸੀਂ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ
 ਹੀਰ ਕੋਈ ਯੋਜਨਾ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਡੇ ਸੁਹਣੇ ਮਾਹੀ ਨੂੰ ਚਾਕ ਬਣਾ ਲਿਆ।
 ਰਾਂਝਾ ਵੀ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਾਹ ਕਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਹੀਰ ਸਾਮੰਤਾਂ (ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ) ਦੀ ਧੀ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ
 ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਧ-ਕਾਲੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰ, ਛੋਟੇ ਰਾਜੇ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ
 ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪ ਤਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ
 ਇਲਾਕਾ, ਵਕਾਰ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮਾਣ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ
 ਸਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਬਾਪ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ-ਕਦਮਾਂ 'ਤੇ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਧੀਆਂ
 ਉਤੇ ਉਂਜ ਤਾਂ ਸੌ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਵਿਖਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਆਮ
 ਤੌਰ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸਭਨਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਉਹ

ਸ਼ਿਰਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ ਕਰਦੀਆਂ, ਅਲਫ ਲੈਲਾ ਦੀਆਂ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਅਜੀਬ ਅਜੀਬ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤਿੰਨਣਾਂ ਤੇ ਬਾਗਾਂ (ਜਾਂ ਬੋਲਿਆਂ) ਵਿਚ ਖੇਡਣਾ, ਪੀਘਾਂ ਪਾਉਣਾ, ਗੀਤ ਗਾਉਣੇ, ਚੰਗਾ ਖਾਣਾ ਤੇ ਚੌਖਾ ਹੰਢਾਉਣਾ ਇਹੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਗਲ ਸਨ।

ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਵੀ ਹੀਰ ਦੇ ਲਾਡਲੇ ਤੇ ਅੱਖੜਪਣ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

'ਵਾਰਿਸ ਕਮਲੀ ਰਾਜ ਹੈ ਚੂਚਕੇ ਦਾ, ਅਵੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੀ ਪਰਵਾਹ ਮੈਨੂੰ 1571'

'ਸ਼ਾਹ ਪਰੀ ਦੀ ਲਟਕ ਪੰਜ ਫੁਲ ਰਾਣੀ, ਗੁੱਤੀ ਰਹੇ ਨਾ ਹੀਰ ਹਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ।'

ਸਦੀਆਂ ਨਾਲ ਲਟਕਦੀ ਮਾਣ ਮੱਤੀ ਜਿਵੇਂ ਹਰਨੀਆਂ ਤੁੱਠੀਆਂ ਬਾਰ ਵਿਚੋਂ।

ਫਿਰੇ ਛਣਕਦੀ ਚਾਉ ਦੇ ਨਾਲ ਜੱਟੀ, ਚੜ੍ਹਿਆ ਗਜ਼ਬ ਦਾ ਕਟਕ ਕੰਧਾਰ ਵਿਚੋਂ 1551

ਹੀਰ ਜਿੰਦੀ, ਧੁਨ ਦੀ ਪੱਕੀ ਤੇ ਬਹਿਸਣ ਹੈ। ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦੇਂਦੀ। ਮਾਂ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀਆਂ ਸਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਰਾਜੇ ਅਦਲੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਚੌਖੀ ਬਹਿਸ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਹਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਰਾਂਝਾ ਕਈ ਵਾਰ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਤਾਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਰੂਹ ਹੈ, 'ਉਹ ਰੁਸ਼ਟ ਯੁਵਤੀ (Angry youngwoman) ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।' ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਚਾਰੇ ਕੈਦੋਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਉਹਦੀ ਝੁੰਗੀ ਤੇ ਟਿੰਡ ਫੂਹੜੀ ਸਾੜ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਦੰਦ ਕਰੀਚ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਚਾਚਾ ਹਾਲੇ ਤਾਂ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਸੱਤਿਆਨਾਸ ਕਰ ਦਿਆਂਗੀ। ਸਗੋਂ ਉਹਦੇ ਤੇ ਉਜ ਵੀ ਲਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਛੇੜਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਲਾਂਛਣ ਕੋਈ ਦਲੇਰ ਕੁੜੀ ਹੀ ਲਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਖੇੜਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹ ਚੰਗੀ ਟੱਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸੈਦੇ ਖੇੜੇ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਵੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਵਿਦਰੋਹ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਚੰਗੇ ਕਪੜੇ ਗਹਿਣੇ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ। ਸਹਿਤੀ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਮਨ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਗੁਤੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸਹੁਰੇ ਜਾ ਕੇ ਪਤੀ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਪਰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਘਰ ਦਾ ਨੱਕ-ਨਮੂਜ਼ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਾ ਮਾਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਹੀਰ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਨਿਕਾਹ ਵੇਲੇ ਵੀ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੋਗੀ ਮਿਲਣ ਤਕ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਸਵਤੰਤਰ ਆਤਮਾ ਸੀ ਜੋ ਸਿਵਾ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਅੱਜ ਤਕ ਵੀ ਹਰ ਪੰਜਾਬਣ ਕੁੜੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਹੀਰ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉਂਜ ਤਾਂ ਚੌਖੀ ਸਿਆਣੀ ਸੀ ਪਰ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਤੀਵੀਆਂ

ਵਾਲਾ ਕਿਰਦਾਰ ਫਿਰ ਜਾਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਰਾਝ ਨੂੰ ਜੋੜ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਤਖਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਟੋਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। (ਪਰ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਤਦ ਹੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਮੰਨ ਲਈਏ (ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਮਦੀ (Comedy) ਵਿਚ ਨਿਬੜਿਆ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਸਿਰਫ ਅਹਿਮਦ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਹੀ ਇਹਨੂੰ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਹੀਰ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਸੁਭਾ ਦਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।)

ਹੀਰ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ (Pivot) ਹੈ। ਰਾਝਾ ਤਾਂ ਘਰੋਂ ਟੁਰ ਕੇ ਹੀਰ ਪਾਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੀਰ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨਾਲ ਟੁਰਦੀ ਹੈ। ਹੀਰ ਤਾਂ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਸੂਤਧਾਰ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਛ ਕਰਣਹਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੱਠਪੁਤਲੀ ਦੇ ਨਾਚ ਵਿਚ ਵੀ ਸੂਤ੍ਰ-ਧਾਰ ਹੀ ਕਰਨਾਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਵੀ ਹੋਣੀ ਹੀਰ ਦੇ ਸੁਭਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਟੁਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਾਰ ਕੇ ਵੀ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦੀ ਜਿੱਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਸ ਅੰਗ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੈ ਜੋ ਬੋਧੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੁਧ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਸਾਬਤ-ਸਬੂਤ ਹੈ। ਰਾਝਾ ਹੀ ਉਹਦਾ ਸਭ ਕੁਛ ਹੈ, ਉਹਦੀ ਮੰਜ਼ਲ ਰਾਝਾ ਹੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਇਸੇ ਸਿਦਕ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵਡੇ ਵਡੇ ਕਵੀਆਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ, ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਹੀਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪੀ ਰਾਝੇ ਲਈ ਤੜਪ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਰਗੇ ਸੰਤ, ਯੋਧਾ ਕਵੀ ਵੀ ਕਹਿ ਉਠੇ :

‘ਯਾਰੜੇ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਸੱਬਰ ਚੰਗਾ, ਭੱਠ ਖੋੜਿਆਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ।’

ਕਿੰਨੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਉੱਚਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਇਸ਼ਕ ਮਿਜ਼ਾਜੀ ਦੀ ਨਾਇਕ, ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਲਈ ਆਲੰਬਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਆਮ ਤੀਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮੱਕਰ ਫਰੇਬ ਵੀ ਕਰਨ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਸਹਿਤੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਾਂ ਉਹਦਾ ਸੱਪ ਲੜਨ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕਰਨਾ, ਮਾਂਦੇ ਪੈ ਜਾਣਾ, ਆਦਿਕ, ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਫਰੇਬੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹੱਕ-ਪਸੰਦ ਹੈ ਤੇ ਹੱਕ ਲਈ ਜਾਨ ਘੁਮਾਉਣਾ ਵੀ ਜਾਣਦੀ ਹੈ।

ਸਹਿਤੀ

ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮਧਿਆੰਤ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਰੋਲ ਹੈ।

ਇਹ ਵੀ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਹੀਰ ਦੇ ਦਰਦ-ਫ਼ਿਰਾਕ ਨੂੰ ਸਮਝਦੀ ਹੋਈ ਉਹਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਬਹੁਤ ਝਗੜਾ ਲੂ ਹੈ ਤੇ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸਧਾਣੀ ਵਾਂਗ ਰਿੜਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੜਾਕੂ ਪੂਰੀ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਰਾਂਝੇ ਨਾਲ ਲੰਮੀ ਤਕਰਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫੰਧ-ਫਰੇਬ ਰਚਨ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਹੈ। ਸੱਪ ਵਾਲੇ ਪਖੰਡ ਦਾ ਅਯੋਜਨ ਇਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੌਕੇ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਭਜਣ ਸਮੇਂ ਉਹ ਵੀ ਮੁਰਾਦ ਨਾਲ ਖਿਸਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

‘ਸਹਿਤੀ ਨਾਲ ਮੁਰਾਦ ਤੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ, ਰਵਾਂ ਹੋ ਚਲੇ ਲਾੜੇ ਲਾੜੀਆਂ ਨੀ।
ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਗਏ ਲੈ ਕੇ ਬਾਜ਼ ਕੁੰਜਾਂ, ਸਿਰੀਆਂ ਨਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੀਹਾਂ ਲਤਾੜੀਆਂ ਨੀ।

5711'

ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਸੰਬਾਦ ਵਿਚੋਂ ਉਹਦੇ ਸੁਭਾ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਵਾਚਣ ਯੋਗ ਹਨ :

‘ਸੋਇਨਾ ਰੁਪੜਾ ਸ਼ਾਨ ਸਵਾਣੀਆਂ ਦੀ, ਤੂੰ ਨਹੀਓਂ ਅਸੀਲ, ਨੀ ਗੋਲੀਏ ਨੀ।
ਗਧਾ ਉੜਦਕਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਹੋਵੇ ਘੋੜਾ, ਬਾਝ ਪਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਯਰੋਲੀਏ ਨੀ।
ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਤੂੰ ਜਗ ਮੁੱਠਾ, ਵਿਚੋਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨੇ ਪੋਲੀਏ ਨੀ।

○

○

○

ਹੁਸਨ ਮਤੀਏ, ਬਬੂਕੇ, ਸੋਇਨ ਚਿੜੀਏ, ਨੈਣਾਂ ਵਾਲੀਏ, ਸ਼ੋਖ ਮਸੋਲੀਏ ਨੀ। (395)
‘ਵਾਂਗ ਬੁੱਢਿਆਂ ਕਰੋਂ ਪਰਚੰਡ ਕਲਾਂ, ਮਥੇ ਚੂੰਡੀਆਂ ਕਵਾਰ ਦੀਆਂ ਚੀਰੀਆਂ ਨੀ।
ਕੋਹੀ ਚੰਦਰੀ ਲਗੀਏਂ ਆਣ ਮੱਥੇ, ਅੱਖੀਂ ਭਖਦੀਆਂ ਕੌਣ ਭੰਬੀਰੀਆਂ ਨੀ। (405)
‘ਅਕਲ ਜੱਟੀਆਂ ਦੀ ਤਦੋਂ ਠੌਰ ਆਵੇ, ਕਰਨ ਪੀਸਣੇ ਦੇਣ ਬੁਹਾਰੀਆਂ ਨੀ। 104।
‘ਖੈਰ ਦੇਣ ਜੋ ਨਾਲ ਹਿਤਾਤਤਾਂ ਦੇ, ਰਬ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰਾ ਖੁਸ਼ਨੂਦ ਨਾਹੀਂ। 120।
‘ਏਹ ਕੰਮ ਹੈ ਭੰਡੇ ਹੈਂ ਸਿਆਰਿਆਂ ਦਾ, ਕਾਸਾ ਭੰਨ ਘੁਮਿਆਰ ਦਾ ਘਰ ਬਤਾਏ। 130।

ਕੈਦੋ (ਲੰਕਾ)

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਵਿਦੂਸ਼ਕ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ।

ਉਂਜ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ (ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਉਰਦੂ) ਵਿਚ ਇਹਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ :—

1. ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਫੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭੰਗੂ ਚੁਲੀਆਂ ਮਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ।

2. ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਭਗਤ ਲੋਕ ਕੋੜੇ ਸੁਭਾ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਵੀ ਉਸੇ ਸੁਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

3. ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਮਾਰਗ ਤੇ ਉਹ ਚਲਿਆ ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਥਾਦਤ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਕੁਛ ਪਾਇਆ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਖਿੱਤ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ ।

4. ਚੁਗਲ, ਬੇਲਿਹਾਜ਼ਾ, ਮਨਮੁੱਖ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੇ ਸਬੂਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਹੀਰ ਤੋਂ ਮਾਰ ਖਾ ਕੇ ਵੀ ਚੂਰੀ ਦੇ ਕਿਣਕੇ ਚੁਗ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ।

5. ਹੀਰ ਤੋਂ ਮਾਰ ਪੈਣ ਤੇ ਝੁੱਗੀ ਸੜ ਜਾਣ ਤੇ ਬੜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਕੈਦੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਬਦੀ' ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਵੀ 47 ਦੀ ਜੁਗ-ਗਰਦੀ ਸਮੇਂ ਲਿਖਿਆ :

‘ਅਜ ਸਭੇ ਕੈਦੋ ਹੋ ਗਏ ਸਾਡੇ ਹੁਸਨ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਚੋਰ ।’

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਕਹਿਣਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦੋ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਹੀਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਜੋ ਬਿਆਨ ਪੰਚਾਇਤ ਵਿਚ ਦੋਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੇ ਉਹਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਲਿੰਗ-ਕਾਮਨਾ ਵਿਚ ਸੜਿਆ ਇਕ ਅਤਿ ਗਲੀਜ਼ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਉਹਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਇੰਨਾ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਅਮਰ ਪਾਤਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਸੈਦਾ (ਦਮੋਦਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਬਾ)

ਸਾਰੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾ ਬੇਕਸੂਰ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਇਹਦਾ ਇਹੋ ਕਸੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲਈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਇਹ ਹਨ :

1. ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਟੁਰਨ ਵਾਲਾ । 2. ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਨਹੀਂ

ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ । 3. ਇਕ ਚੰਗੇ ਪਤੀ ਵਾਂਗ ਹੀਰ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਹਰ ਹੀਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਮਾਰ ਖਾ ਕੇ ਵੀ ਉਭਾਸਰਦਾ ਨਹੀਂ । ਰਾਂਝਾ ਵੀ ਫਹੁੜਿਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਸਹਿਤੀ ਦੇ ਮਾਪੇ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਝਿੜਕ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । 4. ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚਲਾ ਮਰਦ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਕਮਚੀਆਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਖਾਰ ਕੱਢਦਾ ਹੈ । 5. ਉਹ ਉਸ ਸਿਧੇ ਜੱਟ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੁਹਣੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹੋ ਜਾਣ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ।

(ਹੀਰ ਦੇ ਮਾਪੇ)

ਮਭ ਕਾਲ ਦੀ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਨ ।

1. ਧੀ ਦੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਘਬਰਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਰੋਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਪੁੱਤਾਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਡਰਦੇ ਹਨ ।

2. ਹਰ ਕਦਮ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਚੁਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਛੋਟੀ ਕੀਤੀਆਂ ਕਾਹਲੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ । ਹੀਰ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਧੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅੰਤ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਡੋਲੀ ਟੁਰਨ ਸਮੇਂ ਵਿਘਨ ਪੈਣ ਲਗਾ ਤਾਂ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਭੇਜ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ।

3. ਮਤਲਬ ਵੇਲੇ ਮਿੱਠੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਤਾਂ ਦੇ ਬੈਠੇ, ਪਰ ਮੱਝਾਂ ਵਿਟਰ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਫਿਰ ਮਨਾ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ ।

4. ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ । ਚੰਗਾ ਕਰਦੇ ਹੀਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਾਂਝੇ ਨਾਲ ਕਰ ਦੇਂਦੇ, ਪਰ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਹਉਮੈ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੱਟ-ਕਿਸਾਨ ਰਾਂਝਿਆਂ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਜੋੜਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਲਿਆ, ਜਿਸ 'ਚੋਂ ਇਕ ਮਹਾਨ ਤ੍ਰਾਸਦੀ (Tragedy) ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ।

5. ਲਾਈ-ਲਗ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਹਰ ਗਲ ਆਪ ਪਰਖਦੇ ਹਨ । ਕੈਦੋਂ ਜਦ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਗੱਲ ਜਾਹਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੂਚਕ ਉੱਠਾ ਚਿਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਅੱਖੀਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਲੈਂਦਾ ।

6. ਘਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੇ ਇੰਨੇ ਪੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਹੀਰ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਲੈਣ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਜਦ ਕਿ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੀ ਧੀ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਈ ।

7. ਅਜਿਹੇ ਨਿਰਦਈ, ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੀ ਝੁਨੀ, ਤਿੱਜਤ ਖਾਤਰ ਹੀਕ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੇ ਹਨ। (ਇਹ ਤਦ ਹੀ ਹੈ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਮੰਨ ਲਈਏ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸੁਖਾਂਤ ਸਿਧ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਨਿਰਦਈ ਹੀ ਆਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਣ ਹੀ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਦੇਸੋਂ ਬਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।)

ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਭਰਾ-ਭਰਜਾਈਆਂ

ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਭਰਾ-ਭਰਜਾਈਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਮੀਦਾਰਾਂ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹਿੱਸੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਢੇਰੀ ਇਕੋ ਰਹੇ ਭਾਵੇਂ ਦੋ ਭਰਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਛੜੇ ਹੀ ਕੱਟ ਛੱਡਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਲਾਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਅਜਿਹੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵੀ ਸੁਖੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਅਧੀਨ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਛੋਟੇ ਜਾਂ ਜ਼ਰਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਸਿਧੜੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਅੰਤ ਨੂੰ ਘਰ ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਂਝਾ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ : ਖੇਤੀ ਉਸ ਦੇ ਵਸ ਦਾ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ।

ਉਂਜ ਵਿਖਾਵੇ ਵਜੋਂ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਰੋਕਦੇ ਵੀ ਹਨ, ਭਰਜਾਈਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਦਮਾਂ ਦੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਵਿਖਾਵਾ ਸੀ ਜਾਂ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਭਰਜਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਮ-ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਫਸਾਉਣ ਦਾ ਆਖਰੀ ਹੀਲਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਂਝਾ ਸਦਾ ਲਈ ਭਰਜਾਈਆਂ ਦਾ ਦਾਸ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਜ ਕੱਲ ਵੀ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ।

12 ਵਰ੍ਹੇ ਰਾਂਝਾ ਚਾਕ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਚੰਗੇ ਖਾਨਦਾਨ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗਲ ਸੀ, ਪਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਭਰਾ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਨਾ ਗਏ, ਉਂਜ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਭਰਜਾਈਆਂ ਨੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ—ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਅੱਥਰੂ ਪੂਝਣ ਵਾਲੀ ਗਲ ਸੀ।

ਭਰਾਵਾਂ ਭਰਜਾਈਆਂ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਇਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਬੀਤੀ ਅਰਥਾਤ ਰਾਂਝਾ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਟੁਰਿਆ, ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁਲ ਇਥੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਉਹ ਤਰਸਵਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਟ ਕਹਾਣੀ ਕਿਵੇਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ।

ਜੋਗੀ

ਜੋਗੀ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਖਰੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਲਿਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਇਥੇ

ਡਾ. ਮੋਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋਗੀ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੋਗੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਕਦਰ ਸੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਨਤਾ 'ਤੇ ਵੀ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਵੀ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸੰਬਾਧ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਕਟੂ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸੋ ਜੋਗੀ ਦਾ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਮੱਤੇ ਰਾਝੇ ਦੀ ਗਲ ਮੰਨ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ, ਇਕ ਤੇ ਰਾਝਾ ਢੀਠ ਜੱਟ ਵਾਂਗ ਰੀਹਾੜ ਹੀ ਪਾ ਬੈਠਾ ਸੀ ਕਿ ਜੋਗ ਵੀ ਲੈਣਾ ਏ ਤੇ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛਡਣਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਜ਼ਿੰਦੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਲੋਂ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਵੀ ਜੋਗੀ ਬਾਬੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ਕੰਨ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦਿਤੇ ਹੋਣਗੇ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਤਾਂ ਰੇਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਗੁੱਝੀਆਂ ਮਸ਼ਕਰੀਆਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਮ-ਲਿੰਗ-ਭਾਵਨਾ (Homo Sexuality) ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

‘ਠਰਕ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਲੱਗੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ,
ਮੱਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੱਬ ਨੇ ਮਾਰੀਆਂ ਨੇ।
ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਖੁਸ਼ਾਮਤਾਂ ਸੋਹਣਿਆਂ ਦੀਆਂ,
ਗੱਲਾਂ ਹੱਕ ਦੀਆਂ ਨਾ ਨਿਤਾਰੀਆਂ ਨੇ। 26।’

ਜੋਗੀ ਦਾ ਰਾਝੇ ਨੂੰ ਜੋਗ ਦੇਣਾ ਜੋਗ ਮਤ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹਾਰ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਜੋਗੀ ਗੁਰੂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਇਨ ਕਾਮਨਿ ਮਨ ਲੂਟਾ, ਤਨ ਲੂਟਾ,
ਇਨ ਕਾਮਨਿ ਤੂੰ ਲੋਕੀ ਖਾਈ।”

ਤੇ ਉਸੇ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਲਈ ਰਾਝੇ ਨੂੰ ਥਾਪੜਾ ਦੇਣਾ ਜੋਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਹਾਰ ਸੀ।

ਪ੍ਰੋ. ਜ਼ਿਆ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਤਾਂ ਜੋਗੀ ਦੀ ਲੋੜ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ :

‘ਬਾਲਨਾਥ ਮਰਦਿ ਹੱਕਾਨੀ ਔਰ ਆਰਫਿ ਜ਼ਬਾਨੀ ਕਾ ਏਕ ਜ਼ਿੰਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ।
ਵੇਹ ਗੁਮਰਾਹੋਂ ਕਾ ਰਾਹਨੁਮਾ...ਬੇਕਸੋਂ ਕਾ ਯਾਰ...ਉਸ ਕੀ ਨਜ਼ਰ ਕੀਮੀਆਇ ਅਸਰ ਹੈ...’
(ਯਾਦਗਾਰਿ ਵਾਰਿਸ, ਸਫ਼ਾ 161)

ਜੋਗੀ ਦੀ ਇਹ ਸਿਫਤ ਤਾਂ ਰਾਝਾ ਉਹਦੀ ਝੋਲੀ ਚੁਕਣ ਖਾਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚਲਾ ਕਿਰਦਾਰ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

ਕਾਜ਼ੀ
ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਦੋ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਕ ਹੀਰ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਤੇ ਨਿਕਾਹ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਜੋ ਕਿ ਹੀਰ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਵੀ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਕਾਜ਼ੀ ਸ਼ਮਸ ਅਲਦੀਨ ਆਲਮ ਦੀਨ। ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਕਾਜ਼ੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੋਟ ਕਬੂਲੇ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਮੰਤ-ਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚ ਇਨਸਾਫ਼ ਸਦਾ ਹੀ ਰਾਣਿਆਂ ਰੰਕਾਂ ਦਾ ਦਾਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਗਣ ਤੰਤਰ ਤੋਂ ਉਲਟ ਉਦੋਂ ਸ਼ਾਸਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Executive) ਦਾ ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Legislature) 'ਤੇ ਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਤੇ ਪੂਰੀ ਨਿਆਇ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਧਰਮ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਅਰਥਾਤ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਫੈਸਲੇ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਸੀ :

"ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਹ ਮੁਕੱਦਮ ਕੁੱਤੇ ਜਾਇ ਜਗਾਵਨ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ।"

ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੀਰ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਬਾਰੇ ਕੋੜੇ ਸੱਚ ਮੂੰਹ ਤੇ ਮਾਰਦੀ ਹੈ :

'ਖਾਣ ਵੱਢੀਆਂ ਨਿੱਤ ਈਮਾਨ ਵੇਚਣ,
ਏਹੋ ਮਾਰ ਹੈ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ। 204।'

ਕਾਜ਼ੀ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਮੁਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਵਿਦੂਸ਼ਕ ਵਕਫ਼ਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਸਨ। ਚੂਚਕ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਦਲੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਜ਼ੀ ਰਾਝੇ ਦੇ ਬਿਲਾਫ਼ ਫੈਸਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਰਾਝਾ ਕਰਾਮਾਤ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਰਾਝੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਕਾਜ਼ੀ ਤਾਂ ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਸਨ।

ਅਯਾਲੀ

ਅਯਾਲੀ ਕੁਛ ਪਲਾਂ ਲਈ ਹੀ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੰਭੀਰ, ਨਬਜ਼-ਸ਼ਨਾਸ ਹੋਣ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਝਾ ਉਹਨੂੰ ਧੱਖਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਘੋਖਣੀ ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਭੁਚਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਯਾਲੀ ਉਹਦੇ ਝੂਠ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਹੀਰ ਦੇ ਪਿਆਰ ਲਈ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਂਦਾ

Digitized by Anva Samaj Foundation Chennai and eGangotri
ਹੈ। ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ 'ਬੰਬ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾ' ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹਮਦਰਦ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਘਟ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਲੁੱਡਣ ਮਲਾਹ

ਲੁੱਡਣ ਤਾਂ ਪ੍ਰੀਤਵਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ ਤੇ ਪਾਲਕ ਬਣ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਮਰ ਪਦ ਪਾ ਚੁਕਾ ਹੈ। 'ਕੈਦੋ' ਵਾਂਗ ਇਸ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਨ ਅਤਿ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਉਹ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਦੁਰਕਾਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੰਦਰੀ ਲੈਂਦਾ ਵੀ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਲਈ ਉਹ ਸਰਬਰਾਹ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੁੱਡਣ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਵਿਚੋਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੂਫੀ ਤੇ ਰੋਮਾਂਟਕ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਨਗੋਂਦਰ, 'ਅਰਸਤੂ ਕਾ ਕਾਵਯ-ਸਿਧਾਂਤ', ਪੰਨੇ 109-11
2. 1—(ੳ) ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ, 'ਸਾਹਿਤਯਾਲੋਚਨ', ਪੰਨੇ 151-52
(ਅ) 'ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਕਾਵਯ ਸਿਧਾਂਤ', ਪੰਨਾ 110
(ੲ) ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਹਸਨ ਫਾਰੂਕੀ, ਡਾ. ਸਯਦ ਨੂਰ-ਅਲਹਸਨ, 'ਨਾਵਲ ਕਯਾ ਹੈ', ਪੰਨੇ 23-26
3. ਰੈਲਫ ਫਾਕਸ, 'ਨਾਵਲ ਐਂਡ ਦਾ ਪੀਪਲ', ਪੰਨੇ 122-23
4. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' (ਉਰਦੂ), ਪੰਨਾ 96
5. ਜ਼ਿਆ ਮੁਹੰਮਦ, 'ਯਾਦਗਾਰਿ ਵਾਰਿਸ', ਪੰਨਾ 157
6. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' (1947) ਪੰਨਾ 94

11.

ਸਮੁੱਚੀ ਦੇਣ ਤੇ ਫਲਸਫਾ (ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼)

ਵਾਰਿਸ ਦੇ 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ' ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ, ਅਮਿਣਵੀਂ ਤੇ ਅਤੋਲਵੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਦੇਣ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸੰਪੇਖਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ।

1. ਸਿਧਾਂਤ—ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ।
2. ਭਾਸ਼ਾ-ਠੇਠਤਾ, ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ, ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਅਵਾਣਕਾਰੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸ਼ਬਦ, ਮੁਹਾਵਰੇ, ਅਖਾਣ ਅਖਾਉਤਾਂ।
3. ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ।
4. ਛੰਦ ਤੇ ਬਹਿਰ (ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ)।
5. ਕਿੱਸਾ-ਪਰੰਪਰਾ ਅਰਥਾਤ ਕਥਾ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ।
6. ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਰੂਪ।
7. ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਬੀਜ।
8. ਕਥੋਪਕਥਨ (Dialogue) ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ।
9. ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸੰਗਮ।
10. ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਇਕ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ।
11. ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਤੋਂ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦ ਵਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼, ਧਰਤ-ਛੁਹ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ।
12. ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼।
13. ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸੰਗੀਤਕ ਹੂਕ (ਲੈਅ) ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼।

14. ਦਿਲ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ।
 15. ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਯ ।
 16. ਸੰਬਾਦ ਅਤੇ ਕਵਿਓਵਾਚ ਦੁਆਰਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ।

ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਮੋਦ ਪ੍ਰਮੋਦ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਚਿਆ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਕਥਾ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਤਿ ਇਕ ਕੰਮਲ ਜਿਹਾ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਹੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਕਵੀ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਆਮੋਦ-ਪ੍ਰਮੋਦ ਲਈ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਤਾਂ ਧਾਰਮਕ, ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਉਤ-ਸ਼ਾਹਜਨਕ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਬਲ ਬਖਸ਼ਦਾ, ਯਥਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਾ, ਦੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਂਤਵਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚਲੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ, ਮੁਕਬਲ ਜਾਂ ਵਾਰਿਸ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਣ ਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬਾਰੇ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਚੇਤਨ ਸਨ, ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਿਆਰ ਦਾ ਦੌਰ ਦੌਰਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰੀਤ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਆਪ ਅਧੋਗਤੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਖ਼ਾਸੀ ਵਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਢਹਿੰਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਕਾਲ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਰਾਗ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਹਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਦਮੋਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਰਦ-ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਤਿਸਕਾਰਿਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੋਗੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਕਾਰਣ ਹੀ ਕੁੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੇ ਸਨ। ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪੱਤਣ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ, ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਹੀਣ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਭਾਰਤੀ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਕ ਲਿਜਾਣਾ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੱਤ ਛੁੱਟਣਾ ਆਦਿਕ ਅਜਿਹੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਲਾਨੀ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਸਨ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਸੋਹਣੀ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਆਪਣੇ ਲਈ ਬੜਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਨਾਗਣ, ਵਿਸ਼ ਦੀ ਗੰਦਲ ਜਾਂ ਸੌ ਪੱਤਣਾਂ ਦੀ ਤਾਰੂ ਆਦਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਤੀਵੀਂ ਮਰਦ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਪਿਆਰ ਵਿਵਰਜਤ ਹੋਣਾ ਜਾਂ

ਉਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸ਼ਕਾਰ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ (ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ) ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਵਣਜਾਰੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਉਸ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜਾਜ਼ੀ ਇਕ ਪਾਪ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਰਹਿੰਦੀ ਖੁੰਹਦੀ ਕਸਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪਰਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੇ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ।

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਾਰਣ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਰਮਾਰਥ ਮਾਰਗ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਢੂੰਡਾਊ ਸਨ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਲਾਮ ਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਕੌਮਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਸਫੁਟਤ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਤੇ ਸਦਾ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੰਡੇ ਬਖੇਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸਦੀ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਤੀਵੀਂ ਮਰਦ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸ਼ਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਵਾਨ ਰੂਹਾਂ, ਗੁਪਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਮਿਲ ਹੀ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਭਾਵੇਂ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੀ ਢੂੰਡਾਊ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਤੀਵੀਂ ਮਰਦ ਦੇ ਆਲੰਬਣ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ ਮਰਦ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਸੁੱਚਾ ਪਿਆਰ ਵੀ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਜਿੱਥਾ ਹੀ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤੀਵੀਂ ਮਰਦ ਦੇ ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਇਕ ਦਿਮਾਗੀ ਗੰਢ ਜਾਂ ਹਿਕਕਿਚਾਹਟ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਕਿ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਇਸ ਤੋਂ ਸਰਵ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਖਿੱਚ ਇਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਜੋ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਬਾਧਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਤੀਵੀਂ ਤੇ ਮਰਦ ਵਿਚਾਲੇ ਪਰਸਪਰ ਖਿੱਚ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨੂੰ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਬੀ-ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਉਸੇ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰ ਉਤਕੰਠਾ ਨੂੰ ਅਭੀਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਪਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤੀ।

ਅਸਲ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹੀ ਖਿਆਲ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਜਿਸ ਸਹਿਜ-ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਵਾਰਿਸ ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਵਾਸਨਾ ਦੀ ਮਹਿਕ ਹੈ, ਲੰਪਟਤਾ ਤੇ ਚੰਚਲਤਾ ਹੈ, ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਕਾਮੁਕਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਲਿੰਗ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦਮੋਦਰ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਬੜੇ ਸਮਤੋਲ ਦਿਲ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦਮੋਦਰ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਹੀਰ 'ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਖੁਲੰਦੀਆਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅਖੀਰ ਤਕ ਹਾਂਝਾ ਸਾਨੂੰ ਸਾਧ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਬਪੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਠਿਲ੍ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਮਾਸੂਕ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਉਹਦਾ ਮਾਰਗ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ

ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਗਿਮਈ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸਗੋਂ ਇਕ ਥਾਂ ਜਦੋਂ ਹੀਰ ਤੇ ਜੋਗੀ ਰਾਂਝਾ ਚਾਲੀ ਦਿਨ ਇਕੋ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਉਂਜ ਇਹ ਗੱਲ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਜਿਹੀ ਹੈ) ਤੇ ਸਹਿਤੀ ਬਾਹਰ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ, ਰੱਜ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪੇ ਸਵੇਰੇ ਪੁੱਛਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹੁਣ ਹੀਰ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਸਹਿਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਹੀ ਗੱਲੀਂ ਬਾਤੀਂ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਦਮੋਦਰ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ। ਹੀਰ ਉਸਨੂੰ ਕਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲੰਪਟਤਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਜਦ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਡੰਝਾਂ ਲਾਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਦਮੋਦਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੂਰਵ-ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਭੈ ਵੀ ਖਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰੋੜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪਾਤਰ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਕਾਰੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ, ਹੁਣ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਗਏ। ਇਥੇ ਹੀ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ਼ਕ-ਮਿਜਾਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਹਿਜ-ਮਈ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਰਬੀ-ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵਾਰਿਸ, ਸੂਫੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਚੌਲਾ ਅਖੀਰ ਤੇ ਪਹਿਨ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਸਹਿਜ-ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਉਤੇ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੇ ਅਜ ਤਕ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੀਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤੜਪਦੀ ਰੂਹ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣੀ ਰਹੀ ਤੇ ਰਾਂਝਾ ਮੁਰਸ਼ਦ ਬਣ ਕੇ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਸਤਿ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇਈਏ, ਸਾਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਮੂਲ ਤਾਂ ਢੇਰ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਸਾਡੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਸਾਡੇ ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਕਵੀ ਸਨ, ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੱਤ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦੇ ਨਾਮਲੇਵਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਅਜ ਤਕ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਨ, ਪਾਕਪਟਨ (ਮੁਲਤਾਨ) ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਤੀਵੀਂ ਮਾਧਿਅਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ, ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਰੂਪਕ

‘ਅਜ ਨਾ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉਂ ਅੰਗ ਮੁੜੇ ਮੁੜ ਜਾਇ
ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ, ਤੁਮ ਕਿਵ ਰੈਣ ਵਿਹਾਇ ॥’

‘ਕਵਣ ਸੁ ਅਖਰ ਕਵਣ ਗੁਣ, ਕਵਣ ਸੁ ਮਣੀਆ ਮੰਤ ।
ਕਵਣ ਸੁ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰੀ, ਜਾ ਵਸ ਆਵਹੀ ਕੰਤ ।
ਨਿਵਣ ਸੁ ਅਖਰ ਖਿਵਣ ਗੁਣ, ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤ ।
ਏ ਤ੍ਰੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰੀ, ਜਾ ਵਸ ਆਵਹੀ ਕੰਤ ।’

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਰਹੱਸਵਾਦ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਤਾ ।

1. ‘ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਨਹੀਂ ਆਵੈ ਧਨ ਕਿਉ ਸੁਖ ਪਾਵੈ,
ਬਿਰਹਿ ਬਿਰੋਧ ਤਨੁ ਛੀਜੈ ।

ਕੋਕਿਲ ਅੰਬਿ ਸੁਹਾਵੀ ਬੋਲੈ, ਕਿਉ ਦੁਖ ਅੰਤ ਸਹੀਜੈ ।

(ਬਾਰਾ ਮਾਹ, ਮਹਲਾ 1)

2. ਨਾਨਕ ਸਦਾ ਸੋਹਾਗਣੀ ਜਿਨ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿਸ ।

(ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ 1)

3. ਚੂੜਾ ਭੰਨ ਪਲੰਘ ਸਿਉਂ ਮੂੰਧੇ, ਸਣ ਬਾਹੀਂ, ਸਣ ਬਾਹਾ ।
ਏਤੇ ਵੇਸ ਕਰੇਂਦੀਏ ਮੂੰਧੇ, ਸ਼ਹੁ ਰਾਤੋਂ ਅਵਰਾਹਾ ।

.....

ਆਇ ਨ ਸਕਾਂ ਤੁਝ ਕਨਿ ਪਿਆਰੇ, ਭੋਜਿ ਨ ਸਕਾਂ ਕੋਇ ।

ਆਉ ਸੁਭਾਗੀ ਨੀਦੜੀਏ, ਮਤ ਸ਼ਹੁ ਦੇਖਾ ਸੋਇ ।

(ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ ਮਹਲਾ 1)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਰਹੱਸਵਾਦ ਏਦਾਂ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ । ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਕਵੀ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

ਪਰ ਅਜੇ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਆਲੰਬਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਇਆ । ਇਹ ਵਡਿਆਈ ਇਸ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਰੂਪਕ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਂ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ । ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ (1538-1599 ਈ.) ਨੂੰ ਜੇ ਦਸੋਦਰ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹਦਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਰਹੱਸਮਈ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਬੜੀ ਵਡੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ । ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਕਿ

ਅਜ ਤਕ ਦੇ ਕਵੀ, ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਜਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।²

ਭਾਸ਼ਾ

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਸੰਬਾਦ ਬਾਰੇ ਮੁਕੰਮਲ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਹੀ ਦਿਆਂਗੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜੋ ਕੇਂਦਰੀ ਰੂਪ ਅਸੀਂ ਅਜ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਸਭ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਵਾਣੀ ਨਿਰੋਲ ਤੇ ਠੋਠ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਸੰਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇੰਨਾ ਡੂੰਘਾ ਸੀ ਕਿ ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਨਿਰੋਲ ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਕਿੱਸਾ ਰਚਿਆ। ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਯਤਨ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਵਲ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਕਾਅ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਇਸ ਪੱਖ ਵੱਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ, ਫਿਰ ਹੋਰ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਅਰਬਾਤ ਪੀਲੂ ਤੇ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਨਾਇਆ। ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਤਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਬਹੁਤ ਘਟ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਲਹਿੰਦੀ ਅਸਰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਲਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਸਹਾਇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੰਜ ਵਰਤਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਕੇਂਦਰੀ ਜਾਪਣ ਲਗੀ। ਸੋ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ 17ਵੀਂ ਤੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕੇਂਦਰੀ ਰੂਪ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਸ ਢਾਂਚੇ (Pattern) 'ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਅਜ ਅਸੀਂ ਕੇਂਦਰੀ ਦੇ ਇਕ ਖਾਸ ਠੁਕ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਾਂ। ਅਜ ਕਲ ਵੀ ਕਈ ਹੋਰ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਅਗੇ ਨਾਲੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਰਚਦੇ ਸਮੇਂ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਠੋਠਤਾ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇਪਣ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖੇ। ਅਜ ਦੀ ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪੱਥਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਯੋਗ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਰਖੇ।

ਅਜ ਅਸੀਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ, ਅਖਾਣ ਅਖਾਉਤਾਂ ਤੇ ਲੋਕੋਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਲਗੀਏ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਹਾਇਤਾ ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ, ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਪਧਰ ਦੇ, ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇਗੀ।

ਪਠਾਣ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੁਰਕੀ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਚੌਖਾ ਦੌਰ-ਦੌਰਾ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਸਿੱਧ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ

ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇੰਜ ਸਮਾ ਗਏ ਕਿ ਅਜ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿਖ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਹੀ ਗਲਬਾ ਰਿਹਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨ ਲਿਆ; ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਵਾਰਿਸ ਵਰਗੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਦਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਪ੍ਰੋੜ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਅਜ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਗੂੜੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਠੋਠ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਾਂਗ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਅਮੀਰ, ਵਿਵਿਧ-ਰੰਗੀ ਤੇ ਮਾਨਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਛੰਦ ਜਾਂ ਬਹਿਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦਮੋਦਰ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਿਆ ਦਵੱਈਆ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਛੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਇਸ ਛੰਦ ਨੂੰ ਕਥਾ-ਕਾਵਿ ਲਈ ਵਰਤ ਕੇ ਇਕ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਇਹ ਛੰਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਏਡਾ ਨਾ ਜਚਿਆ।

ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਜਾਂ ਬਹਿਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ 'ਤੇ ਅਤਿ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਬੈਂਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਬਹਿਰ ਲਈ ਧਰਤੀ ਤਿਆਰ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਛੰਦ 'ਝੂਲਣਾ' ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਬੈਂਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਝੂਲਣੇ ਨੂੰ ਹੀ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਝੂਲਣਾ ਇਹਦੀ ਮਟਕਦੀ ਚਾਲ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਚਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਮਾਤ੍ਰਾਂ 40, (37 ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ) ਵਿਰਾਮ 20, 20, ਪ੍ਰਤਿ ਚਰਣ ਅੱਠ, ਯਗਣ (155), ਝੂਲਣੇ ਦੇ 4 ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਮਹੱਲਾ 5, ਅਤੇ ਰਾਗ ਮਾਹੂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਜੈ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਆਏ ਹਾਂ।

ਬੈਂਤ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਛੰਦ ਜਾਂ ਬਹਿਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਕਥਾ-ਕਾਵਿ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਲਈ ਬੈਂਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਪ-ਯੁਕਤ ਛੰਦ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੁਣ ਇਸ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਘਟੀ ਹੈ ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਕਵੀ-ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਇਸ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸੰਗੀਤਕ ਹੁਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਦਿਲ ਧੜਕ ਉਠਦਾ ਹੈ।

ਹੀਰ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ

ਸਿਰਫ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਨੂੰ ਹੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਿਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰਚਿਆ :

ਦਮੋਦਰ, ਅਹਿਮਦ ਗੁੱਜਰ, ਮੁਕਬਲ, ਬਾਗ਼ਾ ਕਾਦਰੀ, ਰਾਮਾ, ਮੀਆਂ ਚਰਾਗ਼ ਅਵਾਣ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਹਾਮਦ ਸ਼ਾਹ, ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ, ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ, ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼, ਰੋਸ਼ਨ, ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ, ਬਿਹਬਲ, ਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਨਰ ਸਿੰਘ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਕਿਸਨ ਗਿਰ, ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਗੋਬਿੰਦ ਗਿਰ, ਕਿਸ਼ਨ

ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ, ਸੁਹੇਲ, ਮੌਲਾ ਸ਼ਾਹ ਮਜੀਠਵੀ, ਲਾਚੌਰਾ ਸਿੰਘ, ਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਬਜ਼ਾਰਾ,
 ਸਿੰਘ, ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਸਰਮਾ, ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ, ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ, ਮੀਰ ਲਹਿਣਾ (ਚੁੰਘਾਂ ਵਾਲੇ) ਮੌ.
 ਅਬਦੁੱਲਾ, ਪੀਰ ਗੁਲਾਮ ਜੀਲਾਨੀ, ਹਜ਼ਮਤ ਸ਼ਾਹ, ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ, ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ, ਗੁਰਮੁਖ
 ਰਾਇ, ਬਾਵਾ ਬੰਸੀਵਾਲਾ, ਗਾਮਨ ਮੁਲਤਾਨੀ, ਮੌਲਵੀ ਨੂਰਦੀਨ, ਮਸਕੀਂ, ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼
 ਕੁਸ਼ਤਾ, ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫਕੀਰ, ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ, ਭਾਨ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਘਰਾਚੇਂ,
 ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਲਹਿਰਾਗਾਗਾ, ਕਿਸ਼ੋਰ ਚੰਦ. ਮੰਗੂ ਰਾਮ, ਛੱਜੂ ਰਾਮ, ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ।
 ਕੁਲ-51³

ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾਵਾਂ

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਬੱਚੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇ ਤੇ
 ਹਰ ਆਦਮੀ (ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਕਲਾਕਾਰ ਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਪੁਰਸ਼) ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਭਾਵਨਾ
 ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਪਾਤਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਉਹ ਪਾਤਰ ਦੇਵ-ਕਥਾ ਦੇ
 ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਵਰਗਾ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਂਝਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਪਾਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।
 ਹੀਰ ਦੀ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਤੜਪ ਸੀ, ਉਸ ਵਰਗੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸ਼ਿੱਦਤ
 ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਣਾ ਕਿਸੇ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਰਾਂਝਾ ਤਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੇ
 ਇਸ਼ਕ-ਹੜੀਕੀ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਇਸ਼ਟ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ।
 ਧਰਤੀ ਪਿਆਰ ਵਾਲੀ ਹਰ ਕੁੜੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵਿਚੋਂ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਰੂਪ ਵੇਖਣ ਲੱਗੀ
 ਤੇ ਰਬ ਪਿਆਰ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀਰ ਤਵੱਸਰ ਕਰਕੇ ਰਬ-ਰੂਪੀ
 ਰਾਂਝੇ ਲਈ ਤੜਪਦੇ ਰਹੇ, ਅਜਿਹਾ ਮਾਣ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰੀਤ-ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਹੀ
 ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਹੀਰ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬਣ ਮੁਟਿਆਰ (ਜਾਂ ਤੀਵੀਂ) ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੀ
 ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਆ ਵੀਰ ਰਾਂਝਿਆ

ਆ ਭੈਣ ਹੀਰੇ

ਤੁਸਾਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੀਂ ਸਖਣੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੁੱਚੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਮਾਣਤਾ ਦਿੱਤੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ
 ਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ-ਪੀੜਾ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਚੁਣਿਆ,
 ਹਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਹਾਸ਼ਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਜ ਤਕ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ,
 ਤਿਕ, ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਭੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਹੋਰ ਪਾਤਰ ਵੀ ਇਸੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ 'ਕੈਦੋ' ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਭੈੜੇ ਤੇ ਲੋਕ-ਦੋਖੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕੈਦੋ ਆਖ ਕੇ ਭੰਡਦੇ ਹਾਂ। 47 ਦੀ ਜੁਗ-ਗਰਦੀ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ :

'ਅਜ ਸਭੇ ਕੈਦੋ ਹੋ ਗਏ

ਸਾਡੇ ਹੁਸਨ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਚੋਰ।'

ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਵੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਘਟ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇ, ਬੁਰੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕੈਦੋ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਹਿਤੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਦੀ ਰੂਪ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹਦੀ ਮਾਣਤਾ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ, ਤਾਂ ਵੀ, ਅਸੀਂ ਇਸਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਅਵਮੁੱਲਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਵਾਂਗੇ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦਰਜਾ ਨਾ ਦੇਈਏ। ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਇਸ ਕੁੜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਜਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ, ਇਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੇ ਤਦਬੀਰ ਨਾਲ ਇਹ ਪਾਤਰ ਮੁੜ ਜੁੜ ਸਕੇ।

ਪੰਜਵਾਂ ਅਮਰ ਪਾਤਰ 'ਲੁੱਡਣ' ਹੈ ਜੋ ਦੋ ਪ੍ਰੀਤ-ਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ। ਅਜ ਉਹ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਬੋਧਨ-ਪਾਤਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ :

'ਲੁੱਡਣਾ ਵੇ, ਲੰਘਾ ਦੇ ਬੇੜਾ ਪਾਰ।'

ਇਸ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਪੜਾਅ ਲੁੱਡਣ ਹੀ ਸੀ। ਅਜ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤ-ਪਾਲਕ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਰਖਵਾਲਾ ਵਰਗੇ ਸੰਬੋਧਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਇਹ ਅਮਰ ਪਾਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਬੀਜ

ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰੀਆ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਹੋਣਗੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸ਼ੋਧ-ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ।¹ ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਤੇ ਜੁਗ-ਗਰਦੀਆਂ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਮਹਾਨ ਕਲਾ ਦੱਖਣੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਪਸਰ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਭੰਡਾਂ, ਨੱਟਾਂ ਤੇ ਰਾਸਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਕੇ ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਤਣ ਵੱਲ ਅਗ੍ਰਸਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਝੇ ਨੂੰ ਜੋ ਅਸੀਂ ਘਖਵੇਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਬੀਜ ਮਿਲਣਗੇ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੌਕੇ ਹਨ :

1. ਝਨਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹੀਰ ਰਾਝੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ।
2. ਦਮੋਦਰ ਅਨੁਸਾਰ 360 ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਨੂਰੇ ਸੰਬਲ ਨਾਲ ਯੁੱਧ।
3. ਬੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀਰ ਰਾਝੇ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅਤੇ ਕੈਦੋਂ ਦਾ ਚੂਰੀ ਮੰਗਣਾ, ਹੀਰ ਦਾ ਕੈਦੋਂ ਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਫੜਣਾ।
4. ਕਾਜੀ ਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਹੀਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ ਤੇ ਹੀਰ ਦੇ ਕਰੜੇ ਉੱਤਰ।
5. ਹੀਰ ਦੀ ਡੋਲੀ ਦਾ ਤੁਰਨਾ ਤੇ ਹਾਰ ਕੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਰਾਝੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਤੋਰਨਾ।
6. ਰਾਝੇ ਤੇ ਹੀਰ ਦਾ ਵਿਯੋਗ।
7. ਜੋਗੀ-ਟਿੱਲੇ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ।
8. ਰਾਝੇ ਦਾ ਜੋਗੀ ਬਣ ਕੇ ਰੰਗਪੁਰ ਖੇੜਿਆਂ ਵਿਚ ਫਿਰਨਾ—ਜੱਟ ਤੇ ਜੱਟੀ ਨਾਲ ਝੇਡਾਂ, ਸਹਿਤੀ ਨਾਲ ਵਿਵਾਦ ਤੇ ਬਤੌਰਾਬਾਦ।
9. ਕਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਹੀਰ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ।
10. ਸੱਪ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ।
11. ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਝੇ ਦਾ ਭੱਜਣਾ।
12. ਅਦਲੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਾਲੀ ਝਾਕੀ।

ਪ੍ਰੋ. ਸ. ਸ. ਅਮੱਲ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਕਵਿਓਵਾਚ ਕੱਢ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਸਫਲ ਸਟੇਜੀ ਡਰਾਮਾ ਹੈ।^੧

ਕਈ ਥੀਏਟਰ-ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੇ ਹੀਰ ਰਾਝੇ ਨੂੰ ਸਟੇਜ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਵਾਰਤਮਾ ਲਾਪ ਉੱਜ ਦੇ ਉੱਜ (ਕਵਿਤਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ) ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਖਵਾਏ ਹਨ।

ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਤੋਂ ਰੋਮਾਂਸ

ਸਾਡਾ ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਜ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂ ਸਰਗੁਣ ਧਾਰਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸੀ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਜੋਗੀ ਤੇ

Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri
 ਸਿੱਧ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦੇ ਪਾਧੀ ਸਨ, ਸਿੱਖ ਸੰਤ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ ਵੀ ਜੋਰਾਂ 'ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੂਫੀ ਸਾਇਰਾਂ ਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੱਡਾ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਪਰਮਾਰਥੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ ਕਿ ਇੰਨਾ ਢੇਰ ਕਾਲ ਇਕ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚੀ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਅਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਯਾਰ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਉੱਚਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਸ਼ਰਧਾ ਵੀ ਵਧੀ।

ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਾਂਗੇ ਕਿ ਲੋਕ-ਰੰਗ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਘਾਟ ਆਮ ਜਨਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਆਮੋਦ ਪ੍ਰਮੋਦ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਵੇਚਿਤ ਹੋਣਾ ਕਦੀ ਵੀ ਸਹਿਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਮਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸੁਧਾਰਕ ਮਾਰਗ ਵੱਲ ਟੁਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਕਥਾ-ਸਾਹਿਤ ਵਰਗਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਪੁਨਰ-ਜਨਮੇ ਬਗ਼ੈਰ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨ ਦੇ ਉੱਚ ਤੋਂ ਉੱਚ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਵੀ ਦਿਲ-ਪਰਚਾਵੇ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦਮੋਦਰ ਵਰਗੇ ਜਨਤਕ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿਬੰਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਰੋਮਾਂਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅਰਥ ਸਕਾਰਥ ਹੁੰਦੇ ਸਨ : ਪ੍ਰੀਤ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਅਤੇ ਅਨੋਖਾ ਕਹਾਣੀ ਰਸ। ਉਂਜ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਮਾਣਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਅਸਲੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ। ਰੋਮਾਂਸ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਅੱਜ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਅਸੀਂ ਜੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਢੇਰ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਵੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਚਾਤ੍ਰਕ, ਸ਼ਰਫ, ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਸਫੀਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਭਵਨਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਵਿਚ ਵਾਸਿਸ ਵਰਗੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਹੱਡ ਮਾਸ ਚਿਣਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਸਵੰਤ ਕੰਵਲ ਆਦਿ ਦਾ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਰੰਗ ਵੀ ਇਸੇ ਬੁਨਿਆਦ 'ਤੇ ਖੜਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਚੋਖਾ ਰਿਣੀ ਹੈ।

ਸਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਰਸ

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰਸ, ਰੋਮਾਂਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਹੁਣੇ ਚਰਚਾ

ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਤੋਂ ਪੂਰਵ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਨੂੰ ਉਹਲੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਸੀ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਵੇਦਨ ਦਾ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਓਢਣ ਤਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤੀਵ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਪਰਮਾਰਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਕਈ ਥਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹੱਸਮਈ ਗੰਭੀਰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤ ਰਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਰੋਮਾਂਸ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਹੈ, ਦੋ ਪ੍ਰੀਤ-ਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਮਿਲਣ, ਬੋਲੇ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਬੰਧਨ, ਵਿਛੋੜੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਚੇਤਨਾ ਪੁਨਰ-ਮਿਲਣ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਤੜਪ, ਵੇਦਨ ਆਦਿ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਮੌਕੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਂ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਬੋਲੇ ਵਿਚ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਇਕੱਲੇ ਵਾਸ, ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਜੋਗੀ ਰੂਪ, ਸੱਪ ਦਾ ਖੜਯੋਤ ਤੇ ਅਦਲੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਣੀ ਆਦਿਕ ਅਦੁੱਤ ਰਸ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ।

ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜਿਸ ਕਲਾ-ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਛੁਹਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਲਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ। ਉਹਨੇ ਰਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੁਮੇਲ ਦਿਤਾ ਕਿ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਵੀ ਇਕ ਸਦੀਵੀ ਰਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ, ਅਹਿਮਦ ਜਾਂ ਮੁਕਬਲ ਦੇ ਯਤਨ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਪੀਲੂ ਤੇ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤੇ ਅਦੁੱਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਗੇ ਟੋਰਿਆ, ਚਰਮ-ਸੀਮਾ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਛੁਹੀ। ਫਿਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਪਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਅਸਲੀਲਤਾ ਵਾਲੇ ਔਗੁਣ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਰੋਈ ਜਿੰਦ ਭਰੀ।

ਅਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਜੋ ਇਸ਼ਕ ਅਥਵਾ ਰੋਮਾਂਸ ਦੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਡੁਲ੍ਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ (ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ) ਦੀ ਸਾਹਸੀ ਦੇਣ ਦਾ ਸਦਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਤਮ ਦੇ ਸ਼੍ਰਿੰਖਲੀ ਸਮਾਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਭੁੱਖ ਹੈ, ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਰੋਮਾਂਸ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਔਗੁਣ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਕਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚੋਂ ਸਜੀਵ ਕੀਤਾ।

ਯੌਰਪ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਰੋਮਾਂਟਕ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹੋ ਅਵਸਥਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬੀਤੀ ਹੈ। ਅਜ ਅਸੀਂ ਰੋਮਾਂਟਕ-ਯਥਾਰਥਵਾਦ

Digitized by Arya Samaj Foundation-Chennai and eGangotri
ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਣ ਚੁਕਾ ਹਾ ਤੇ ਨਿਰਲ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਲਹਿਰਾਂ
ਰੋਮਾਂਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਸੰਗੀਤਕ ਹੂਕ (ਲੈਅ) ਤੇ ਆਮੋਦ ਪ੍ਰਮੋਦ ਦਾ ਸਾਧਨ

ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਕ ਵਖਰਾ ਹੀ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਬਖਸ਼ਿਆ ।
ਬੈਂਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੇ ਇਸ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ । ਵਾਰਿਸ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਹੀਰ ਨੂੰ
ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਸਰੋਦੀ ਅੰਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਮਕਬੂਲ ਕਰ
ਦਿੱਤਾ । ਲੋਕ ਉਹਦੀ ਹੀਰ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਕਰਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ
ਸੁਣਾਉਂਦੇ ।

ਇਥੋਂ ਹੀਰ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰਿਪਾਟੀ ਚਲੀ ਤੇ ਅਜ ਤਕ ਹਰ
ਪੰਜਾਬੀ ਹੀਰ ਦੇ ਦੋ ਬੋਲ ਸੁਣ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸੰਗੀਤ (ਜਾਂ ਧੁਨੀ)
ਹਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਛੇੜ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਸੰਗੀਤ ਸਾਡੇ
ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਰਚ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਅਸਰਚਜ਼ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਭਾਰਤ ਦਾ
ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਮਿਸ਼ਨ ਰੂਸ ਗਿਆ ਤਾਂ 'ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ' ਤੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀਰ
ਦੇ ਸਰੋਦੀ ਬੋਲ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਰੂਸੀ ਲੋਕ 'ਹੀਰ-ਹੀਰ !' ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼
ਪਾਉਂਦੇ । ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ
ਹੈ । ਕਈ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਗ ਭਾਗੰਸਰੀ ਦਾ ਇਕ ਲਘੂ-ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਜਿਸ
ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਥੋੜ੍ਹਾ ਫਰਕ ਹੈ, ਪਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰਾਗ ਇਹੋ ਹੈ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੈਂਤ ਨੂੰ ਦੋ ਹੋਰ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।
ਕਾਦਰਯਾਰ ਨੇ ਵੀ ਬੈਂਤ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਰਚਿਆ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦਾ
ਵਰਖਾ ਹੀ ਧੂਹ-ਪਾਉਂਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ । ਇਹ ਧੁਨੀ ਵੀ ਲੋਕ-ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਸੀ
ਹੋਈ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼

ਅਸੀਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ
(ਮ. ਬੁੱਧ), 'ਕੋਠੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਘਰੁ ਘਰੁ ਏਹਾ ਅੱਗ' (ਫਰੀਦ), ਨਾਨਕ ਦੁਖੀਆ
ਸਭ ਸੰਸਾਰ' (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ) ਪਰ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੋਕ
ਵੀ ਦੁਖਾਂਤ ਲਿਖਣੋਂ ਘਬਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ । ਅਸੀਂ ਸੱਚ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦ੍ਰਿੜ
ਕਰਾਉਣ ਖਾਤਰ ਸੁਖਾਂਤ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਜਦ ਕਿ ਯੂਨਾਨੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਮੁਢ ਤੋਂ ਹੀ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਮਹਾਨ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ ।

ਇਸ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ ।

ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਲਿਖ ਕੇ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਦਿਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਥਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਵੀ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਉਦਾਹਰਣ ਵੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾਜਨਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦਮੋਦਰ ਤੇ ਮੁਕਬਲ ਸੁਖਾਂਤ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ, ਇਹ ਵਾਰਿਸ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਦੁਖਾਂਤ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਰਗ ਰਗ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪਰਿਪਾਟੀ ਚਲੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤੇ ਕਿੱਸੇ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਬੜੇ। ਸੋਹਣੀ, ਸੱਸੀ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਰੂਪ ਬਸੰਤ, ਸਭੇ ਮਹਾਨ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਵਾਰਿਸ ਤਕ ਬੇਸ਼ਕ ਵਖ ਵਖ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਸੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮੋੜ ਦਿਤਾ ਕਿ ਅਜ ਤਕ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਲਈ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਸਹਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੁਖਾਂਤ ਯਥਾਰਥ ਹੈ, ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਖ ਨਹੀਂ ਮੋੜ ਸਕਦਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼

ਸਿਰਫ ਹਮਲਾਆਵਰ ਹੀ ਜੋ ਦੂਜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਅਜ ਸਾਡੀ ਸਭਿਅਤਾ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਯੂਨਾਨੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਤੁਰਕੀ ਸਭਿਅਤਾ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਛਾਈ ਹੁੰਦੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਫਿਰ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰਾ ਉਲਟਾ ਲਵੋ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਬਿੰਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਸ ਇੰਨਾ ਕੁ ਪ੍ਰਭਾਵ ਯੂਨਾਨੀਆਂ, ਹੂਨਾਂ ਤੇ ਤੁਰਕਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਅਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪਿਆ ਪਰ ਜੋ ਗਲਬਾ ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਅਤਾ 'ਤੇ ਪਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਡੇ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ, ਖਾਣ ਪੀਣ, ਭਾਸ਼ਾ, ਕਲਾ, ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਸੀਂ ਠੇਠ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਾਂ।

ਇੰਨਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪਿਆ, ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਮਿਥੋਹਾਸ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ, ਪੀਰ, ਧਾਰਮਕ ਰਸਮਾਂ, ਇਨਸਾਫ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸ਼ਾਦੀ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਰਸਮਾਂ ਤੇ

ਸਮਾਜਕ ਰਸਮ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਰਦ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਪਾਤਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਕੱਲੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬੀ ਤਲਵਾਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਉਲੇਖਣੀਯ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ (ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ) ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੰਗਮ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਘਰਾਣੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੁੰਦਰ ਸੰਗਮ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮੁਲਕ ਬੇਸ਼ਕ ਵੰਡ ਲਏ ਹਨ ਪਰ ਕਿੱਸੇ ਤੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਨਹੀਂ ਪਾਈਆਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਲ

ਅਸਾਂ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੇ ਵਖਰਾ ਅਧਿਆਇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਹੀ ਲਿਖਾਂਗੇ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਗਰ ਪਰਿਪਾਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਤਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਲਤੜੀਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਇਤਿਹਾਸ ਕੌਣ ਲਿਖਦਾ, ਕੁਝ ਯਤਨ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੇ ਪਰ ਇਹ ਕਰਮ ਅਜ ਵਾਂਗ ਲੋਕ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅੰਗ ਨਾ ਬਣ ਸਕਿਆ।

ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਦ-ਜੀਵਿਤ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਦਸੀ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜ ਜੇ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਭ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ (ਨਾਭਾ) ਰਚਿਤ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਰਗਾ ਕੋਸ਼ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਇਤਿਹਾਸ ਤਾਂ ਇਹ ਕਥਾਕਾਰ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਸਵਤੰਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਰਾਜੇ ਜਾਂ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਹ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦਰਸਾਇਆ ਇਤਿਹਾਸ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਪੱਖ ਤੇ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ

ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਅਲੰਕਾਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ,

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਵਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਵਖਰਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰੰਗ ਘਰੋਗੀ ਤੇ ਸਾਦੇ ਆਲੰਬਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸੂਫੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਸਿੰਗਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ, ਅਦਭੁਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਸੀ।

ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਝਾ ਦੁਆਰਾ ਅਲੰਕਾਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਫਾਰਸੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ, ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮਾਰਗ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਤਿ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਰੂਪ ਦੇ ਸਕਣ। ਅਲੰਕਾਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗ ਵੀ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਟੁਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ ਦਾ ਕਦੀ ਵੀ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਤੀਵੀਂ ਅੰਗਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੁਕਦੇ ਉਪਮਾਂ ਤੇ ਰੂਪਕਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਉਪਮਾਵਾਂ ਤੇ ਰੂਪਕ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਦਿਤੇ, ਜੋ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।

ਬਿੰਬ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੋਇਆ, ਸੀਮਿਤ ਤੇ ਗਿਣੇ ਮਿਥੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਟੁਟ ਗਿਆ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਬਿੰਬ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਿੱਜੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਅਸੀਂ ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਬਿੰਬਾ ਵਾਲੇ ਉਪ-ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦੇ ਆਏ ਹਾਂ।

ਇਕਲੇ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇੰਨਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦੇ ਹਨ, ਅਜ ਵੀ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

‘ਹੋਇਆ ਦਿਲ ਦਾ ਫੇਰ ਮੂੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਘੋੜਾ
ਪੱਕੇ ਪੰਧ ਛਡ ਓੜੜੀਂ ਵਗਦਾ ਈ।
ਸਾਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਅਜ ਫੇਰ ਸਜਣ
ਜਿਹਦੇ ਮਗਰ ਉਲਾਂਭੜਾ ਜੱਗ ਦਾ ਈ।’

(ਯਾਦ—ਕੱਚ ਸੱਚ)

ਪਿਛਲੀ ਸਤਰ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹੀਰ ਰਾਝੇ ਦੇ

Digitized by Anand Samaj Foundation Chennai and eGangotri
 ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਇਸ ਹਕੀਕੀ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਤਨ ਕਵਲ ਅੰਬਰ ਪ੍ਰਭਾਣ ਵਾਲੀ
 ਗਲ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਪਲੜੇ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਬੋਝਲ ਬਣਾ ਗਿਆ
 ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸਦਾ ਪਾਸਕੂ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

‘ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ’ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਅੰਕ 1956, ਪੰਨਾ 129

2. ਸ. ਸ. ਕੌਹਲੀ, ਪੰ. ਸਾ. ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 255
3. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੀਰ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ ਬ-ਸ
4. ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਟਕ (ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ)
 ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾਟਕ (ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ)
 (ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ੋਧ-ਪੱਤਰ ਹਾਲੇ ਛਪੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਅਸਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ
 ਪੜ੍ਹੇ ਹਨ)
5. ਸ. ਸ. ਅਮੋਲ, ‘ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ’, ਪੰਨਾ 69

12.

ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ

ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾ ਹੈ 'ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ', ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸਾਡਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲੇਖਕ, ਚਿੰਤਕ ਤੇ ਆਲੋਚਕ, ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ੰਖੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਦਲੀਲ-ਯੁਕਤ ਖੰਡਨ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ 1956 ਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਤੇ ਸੁਣ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ ਤੇ ਜੁਝਾਰੂ ਆਦਿਕ ਕਈ ਚਿੰਤਨ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਦੌਰ-ਦੌਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਯੋਰਪ ਦੀਆਂ ਨਵ-ਚਿੰਤਨ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਅਕਾਦਮਿਕ ਤੇ ਮਾਂਗੇਵੇਂ ਆਧਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਚਿੰਤਕ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਿਛਲੇ 30-35 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਦਿਮਾਗੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਗਤੀ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਤੇ ਖੜਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਹੀ ਇਕ ਸਦੀਵੀ ਮਾਪ-ਦੰਡ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ, ਆਦਿ-ਕਾਲ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਧ-ਕਾਲ ਦਾ ਅਥਵਾ ਸਮਕਾਲੀ-ਯੁੱਗ ਦਾ, ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਮਾਪਦੰਡ ਇਕ ਸਦੀਵੀ ਪਰਖ-ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।

ਪ੍ਰਥਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਦਾ ਹੈ, ਕਲਪਣਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸ਼ਿਲਾ 'ਤੇ ਉਸਰਦੀ ਹੈ। ਪਰੀ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਕਲਪਣਾ ਸੀ ਪਰ ਮਧ-ਪਰੀ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਕਲਪਣਾ ਸੀ ਪਰ ਮਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸ਼ਰੇਣੀ-ਘੋਲ, ਪ੍ਰਵੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਮੰਤ-ਸਾਹੀ (Fendalistic way of Life) ਨੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਗਲਾ ਘੁੱਟ ਰਖਿਆ ਸੀ, ਸਾਮੰਤ ਕੇਵਲ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਦੇ ਹੀ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ (ਸ਼ੋਅਬੇ) ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਂਦੇ ਸਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੰਦਰਾਂ ਤੇ ਅਮੁੱਕੇ ਧਨ ਉਤੇ ਵੀ ਦੈਵੀ ਅਧਿਕਾਰ (Divine Rights of the kings) ਜਮਾ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ-ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਧ-

ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਭਾਗ-ਸਮਾਜ-ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਲਛਮਣ-ਰੋਖਾ ਨੂੰ ਉਲੰਘਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਕਰਾਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਉਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਰੂੜੀਗਤ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਚਿਣੋਤੀ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਵਰਗ ਵਿਚ ਮਕਬੂਲ ਹੋਇਆ।

ਮਸਲਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਵਿਦਰੋਹ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਜਹਾਦ ਜਹਾਦ ਖੜਾ ਕੀਤਾ। ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਤਾਂ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹੋ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ, ਵਾਰਿਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕਈ ਲੇਖਕ ਲਿਖ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਵਾਰਿਸ ਇਕ ਯੁੱਗ-ਕਵੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਬੜੇ ਸੂਖਮ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤ੍ਰਿਆ, ਕਈ ਚਿੰਤਕ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਇਸੇ ਗੁਣ ਕਾਰਣ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਉਹੀ ਲੇਖਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮੂਲ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕੇ। ਯਥਾਰਥ-ਚਿਤ੍ਰਣ, ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜੋ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ, ਉਂਜ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉੱਡਾਈਆਂ ਹਨ—ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਆਪਣੇ ਦੀਨ-ਧਰਮ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ, ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਮੁਨਸ਼ਫਾਂ ਦੇ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਥਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਉਤੇ ਜੋਗੀ-ਰਾਂਝਾ ਸੰਬਾਦ ਦੁਆਰਾ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਢਕੌਂਸਲੇਪਣ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਹੀਰ ਦੇ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਦੋ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਨੰਬਰ ਇਕ ਤੇ ਮਾਂ-ਧੀ ਦਾ ਸੰਬਾਦ, ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਹੀਰ ਦਾ ਮੁਨਕਰ ਹੋਣਾ ਅਰਥਾਤ 'ਮਨਜ਼ੂਰ' ਨਾ ਕਹਿਣਾ, ਤੀਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਅਦਲੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਾਜ਼ੀ ਹੀਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀਰ ਉਸ ਦੇ ਵੱਢੀ ਖਾ ਕੇ ਨਿਕਾਹ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਾ ਪਾਜ ਉਘਾੜਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਅਰਥਾਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਅਸੀਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਰਾਂਗੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਤ੍ਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਾਰਿਸ ਵਲੋਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਉਤੇ ਕੀਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰਾਂਝਾ ਇਕ ਚੰਗੇ ਜੱਟ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਾਗੀ ਬਣ ਕੇ ਹੀਰ ਦੇ ਪਿਓ ਦਾ ਕਾਮਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਹਣਾ, ਛੈਲ-ਛਬੀਲਾ ਤੇ ਮੁਰਲੀ-ਮਨੋਹਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼ਰੋਣੀ-ਪਤਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚੋਂ ਅਗਰਗਾਮੀ ਅਰਥ ਉਪਜਾਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਕਮਾਲ ਇਹ

ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਵਾਰਿਸ ਤੋਂ ਅਜ ਵਰਗੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣਾ ਨਿਰਮੂਲ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥ-ਚਿਤ੍ਰਣ, ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਇਕ ਪੌੜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਲੂਕਾਚ ਨੇ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਉਦਭਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਾਡਾ ਮਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿਤ ਹੈ, ਵਾਰਿਸ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਥਾ-ਰੂਪ ਦਾ ਇਕ ਸਿਖਰ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਦੁਖਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਉਤੇ ਜੋ ਬਾਣ ਚਲਾਏ ਹਨ, ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਗਾਮੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ਵਾਹਕ ਸੀ, ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ (Protestants) ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂ-ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸ਼ਸਤਾਰੀ ਤੇ ਬਲਕਾਰੀ ਕਵੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਢਹਿ ਰਹੀ ਮੁਗਲ ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਬਾਰੋਂ ਆ ਰਹੇ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਕੁਚਾਲਾਂ ਤੇ ਤਬਾਹਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਵੀ ਸਮਾਜ-ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਉਸ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਚਿਤੇਰੇ ਵਜੋਂ ਤੇ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਾਰਣ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

‘ਪਿਆਰ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ’ ਮੁਢ-ਕਦੀਮੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ’ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅੰਤ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਰਾਜੇ ਅਦਲੀ ਨੇ ਕਰਾ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਲੱਪ ਹੋਏ ਕਿ ਮੁੜ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਦਮੋਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਕਵੀ ‘ਬਾਕੀ ਕੋਲਾਬੀ’ ਨੇ ਵੀ ਇਹੀ ਅੰਤ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਹੀਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੀ ਵਸਨੀਕ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ‘ਤਾਰੀਖਿ ਝੰਗ-ਸਿਆਲ’ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਵਰਨ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨੂੰ ਸੁਖਾਂਤ ਹੀ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਿਆਂ 300 ਸਾਲ ਬੀਤ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ (Legend) ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਬਣ ਚੁਕੀ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਥਾ ਵਿਚ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰਲਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਸਨ, ਵਾਰਿਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂਤ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵਕ ਮੋੜ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬੈਂਤ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਏ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼-ਇ-ਬਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਵੈਰਾਗ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ-ਬੋਧੀ-ਪਾਠਕ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਭਾਵਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਕਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਮੂਲਮ-ਵਾਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਕਲੀ ਰੰਗ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉੱਡ ਗਿਆ, ਅਜ ਫਿਰ ਹੀਰ ਦੇ ਮੂਲ ਮਤਨ (Original Text) ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਜੀਵਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਮਖਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ (Imitation) ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵਾਰਿਸ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਅਜ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਸਮੇਤ, ਹੁਣ ਤਕ ਉਸ ਵਰਗਾ ਦੁਖਾਂਤਕ ਵੈਰਾਗ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗਲਪਕਾਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਤਾਂ ਗਲਤ ਨਹੀਂ।

ਵਾਰਿਸ ਨੇ 'ਬੈਂਤ' ਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਪਾਇਆ-ਤਕਮੀਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਚੋਬਾਈ ਤਕ 'ਬੈਂਤ' ਛੰਦ ਅਥਵਾ ਬਹਿਰ ਹੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਮਸ਼ਕ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਪੰਨ ਕਵੀ ਹੀ ਹੋਰ ਛੰਦਾਂ ਤੇ ਕਲਮ ਅਜਮਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ 'ਗਜ਼ਲ' ਉਤੇ ਅਬੂਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਧ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਉਦਭਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਬੈਂਤ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਹੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਧਿਤੀ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਬੈਂਤਾਂ ਨੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

'ਬੈਂਤ' ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਰਉਪਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਉਤਪੱਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਠੰਠ ਕੇਂਦਰੀ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਧਾਰਾ ਦੀ ਸਾਧ-ਭਾਸ਼ਾ, ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ। ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਵੱਲ ਮੁੱਢਲਾ ਕਦਮ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ (ਸ਼ਾਹ-ਹੁਸੈਨ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ) ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਸਾਡੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੈਂਕੜੇ ਫਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ, ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਾਡੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਬੋਲ ਘਰ-ਘਰ ਗੂੰਜ ਉਠੇ। ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ' ਦੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਨੁਸਖੇ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਉਤਾਰੇ, ਛਾਪੇ ਖਾਨੇ ਦੀ ਆਮਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ 'ਹੀਰ-ਵਾਰਿਸ' ਭੱਖਦੀਆਂ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਸਮੇਂ ਬੋਹੜਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਬੈਠੇ ਹਲਵਾਹਕ ਤੇ ਵਾਗੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਸੁਣਦੇ ਸਨ। 'ਹਦਾਇਤ-ਉਲ' ਵਰਗੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਪੰਗਤੀਆਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਮੂਲ-ਬੈਂਤਾਂ ਦੀ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕਮਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਠੰਠ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕੱਲੇ 'ਵਾਰਿਸ' ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ

ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਕੁਸ਼ਲੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।² ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜਾਦੂਗਰ ਸੀ, ਜ਼ਬਾਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਤੇ ਨੱਚਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਨ-ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਰਚ ਗਈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਹੋਰ ਸਭ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ—‘ਕਿੱਸਾ-ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ’ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਹੁਣ ਭਾਵੇਂ ਅਕਾਦਮੀਅਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦਮੋਦਰ, ਹਾਮਦ, ਮੁਕਬਲ, ਅਹਿਮਦਯਾਰ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਹਦਾਇਤੁਲਾ, ਪੀਰਾਂ ਦਿੱਤਾ ਤੱਗੜ, ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਪਨਰ-ਜੀਵਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੇਸ-ਪਰਦੇਸ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਸੁਣਦੇ ਹਨ।

ਉਸ ਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ, ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਅਮਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ‘ਹੀਰ’ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਤੇ ਹੁਸੀਨ ਕੁੜੀ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਰ ਨੱਢੀ ਹੀਰ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਗਭਰੂ ਰਾਂਝਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਲਵਾਨ ਮਰਦਾਵੇਂ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਂਝੇ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੌਮਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਤਾਬੀਰ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਤ੍ਰਾਸਦਕ ਨਾਇਕ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਡੀਆਂ ਸੂਖਮ ਇਛਾਵਾਂ ਦੀ ਹਸਰਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਕਦੀਰ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਮੋੜਦੀ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਮੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਬਣਿਆ ਵੀ ਉਹ ਸਾਡੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ‘ਹੀਰ’ ਇਸ ਕਥਾ ਦੀ ਸੂਤਰ-ਧਾਰ ਹੈ। ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਚਾਕ (ਵਾਗੀ) ਬਣਾਉਣ, ਜੋਗੀ ਬਣਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਅਦਲੀ ਤੋਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣਾ ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ। ਸਹਿਤੀ ਉਸ ਦੀ ਸਹਿਨਾਇਕਾ, ਸਾਡੇ ਕਥਾ ਸਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿਵਾਰੀ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਖੁਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਕ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਨਿੱਜੀ ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਇਸ ਬੌਦੇ ਨਜ਼ਾਮ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ,³ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਪਾਤਰ ਇਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

—‘ਕੈਦੋਂ ਅਤੇ ਲੁੱਡਣ’ ਦੇ ਹੋਰ ਅਮਰ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਲੁੱਡਣ ਸੱਚ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਕੈਦੋਂ’ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਉਹ ਖਲਨਾਇਕ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਥਾਂ ‘ਆਦਮ ਬੋ!’ ‘ਆਦਮ ਬੋ!’ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚਲਾ ਸੰਘਰਸ਼, ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ (Organisation of society) ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦ ਤਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਹ ਢਾਂਚਾ (Pattern) ਕਾਇਮ ਹੈ, ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਕਾਇਮ ਰਹੇਗੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਲੁੱਡਣ, ਭਾਵੇਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਸਚ-ਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ‘ਕੈਦੋਂ’ ਖਲਨਾਇਕ ਕਦਮ-ਕਦਮ ਤੇ ਕੰਡੇ ਖਿਲਾਰਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਕੁਝ ਆਦਰਸ਼

ਨਾਇਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਓਹੋ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਇਸ ਤਕਦੀਰ ਰੂਪੀ ਥੋਪੇ ਭੇਟੇ ਨਿਜਾਮ ਵਿਰੁਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ, ਧੁਰ-ਦਰਗਾਹੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੋਣੀ ਵਿਰੁਧ, ਹਰ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹⁴ ਇਸ ਲਈ ਲੁੱਡਣ ਤੇ ਕੈਦੋਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਇਮ ਰਹੇਗਾ। ਵਾਰਿਸ, ਭਾਵੇਂ ਅਜੋਕੀ ਦੁੰਦਵਾਦੀ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਸ਼ੋਚ ਦਾ ਗਿਆਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰਭੁਤਾਸ਼ੀਲ (genius) ਪੁਰਖ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਰਚਨਾ (ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ) ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਕਾਵਿ (ਸਾਹਿਤ) ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਅਮਰ ਰਚਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ਜੋ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਮਾਪ-ਦੰਡਾਂ ਤੇ ਪੂਰੀ ਉਤਰੇਗੀ, ਸਗੋਂ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਰਹੇਗੀ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. George Luckacs : The decisive point-particularly in contrast to critical realism--is not simply of the acceptance of socialism, This is possible within the framework of critical realism. An outright affirmation of socialism is not, of course characteristic of the main body of critical realist course, characteristic of the main body of critical realist waiting.....And it is true that such an affirmation will remain somewhat abstract, for even where a critical realist attempts to describe socialism. he is bound to be a description from the outside.

The Meaning of contemporary Realism, p. 93

2. ਮੇਰੇ ਸੁਝਾਉ ਉਤੇ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਯੋਜਨਾ ਬਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਨੇ 'ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ-ਕੋਸ਼' ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਪੂਰੇ ਛਛੇ ਗਏ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ ਹੈ।—ਲੇਖਕ
3. R. Fox : This youthful hero, it is safe to assume, in most cases only the imaginative re-creation of the author's our youth, or of some phase of his personal struggle with a society that did not and could not accept his humanism, his views on personal happiness, on the relations between the sexes.

[Novel and the People, p. 135

4. C. Candwell, chapter 'The world and the I', p. 137

गुप्तदली

BIBLIOGRAPHY

English Books

- Allan, J, Haig, wolseley & Dodwell. H.H , The Cambridge Shorter History of India, S. Chand & Co , Delhi, 1958.
- Alven, Leo., Greek Tragedy and the modern world, Methven & Co., Ltd. London, 1964.
- Artz, Frederick B , Renaissance to Romanticism. The University of Chicago Press, Chicago & Lonbon, 1962.
- Browne E. G., A Literary History of Persia, University Press, Cambridge, London, 1928.
- Butcher, S H., Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art. Dover Publication Inc., 4th Edition, 1951.
- Caudwell, Chritopher, Illusion and Reality, International Publishers. New York, 5th Printing, 1963.
- Chhabra, G. S., The Advanced Study in the History of Panjab, Vol I, Prakash Bros., Ludhiana, 1960.
- Crooke, W., Tribes and Castes of the N.W F.P. & Oudh, vol. II Supdt., of Govt. Printing Press, India, Calcutta, 1896.
- Cunningham, Alexander, The Ancient Geography of India. Indological Books House, Varanasi, First Edition, 1963.
- Eliot, H. M., Dowson, J., History of India as told by its Own Historians (HIED)
- Foster, E.M., Aspects of the Novel, Penguin Books Ltd., Harmonswoth, Middlesex. England, 3rd Edition. 1966.
- Fox, Reliph. Novel and the People., Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1954.

- Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
- Grierson, Grierson on Punjabi., Language Deptt., Punjab, Patiala, 1961.
 - Griffin, L. H., Chiefs and families of Note in the Pb., Vol. II, Govt. Printing Press Lahore, 1940.
 - Herrick, Marvin T., Tragicomedy. University of Illinois Press, Urbana, 1962.
 - Ibbetson, Densil., Punjab Castes, Supdt, Govt. Printing Press, Punjab, Lahore, 1916.
 - Imperial Gazetteer of India, Vol. I, Supdt. of Govt. Printing Press, Calcutta, 1908.
 - Keith, A. Berriedale, A History of Sanskrit Literature, Oxford University Press, London, 1920,
 - Latif, S. M., History of the Panjab, Eurasia Publishing House, New Delhi, 1964.
 - Leach, Maria and Jeroms Fried, Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legends, Fund and Weghall Co., New York, 1949.
 - Lincoln, Edward H., Punjab Distt. Gazetteers. Vol. XXIV, Gujranwala Distt. Part A. Supdt. Govt. Printing Press, Punjab, Lahore, 1936.
 - Majumdar, R. C., Pusalkara, A. D. and Majumder A. K., The Delhi Sultanate, Bharti Vidya Bhawan, Bomday, First Edition, 1960.
 - Majumder, R. C., H. C. and Datta Kalikinka, An Advanced History of India, Macmillan & Co., Ltd. London, 1960.
 - Mohan Singh, Dr., An Introduction to Punjabi Literature. Nanak Singh Pustakmala, Amritsar, First Edition, 1951.
 - Neog, Mahesh Dr., Editor of Proceedings and Transaction of All India Oriental Conference, 22nd Session, Gauhati, Assam, Vol. II, 1966
 - Punjab Distt. Gazetteers, Vol. II, Phrt A, Multan Distt. Supdt. Govt. Printing Press, Punjab, Lahore, 1927.

ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

—ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ, ਹੀਰ ਮੁਕਬਲ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਤੀਜੀ ਛਾਪ,

- ਅਸ਼ੋਕ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ, ਭਾਗ 1, 2, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1961, 1963
- ਹੀਰ ਮੁਕਬਲ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, 1961
- ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ, ਅਹਿਸੁਨਲਕਸਿਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1962
- ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼, ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਮਕਤਬਾ ਪੰਜ ਦਰਿਆ, ਲਾਹੌਰ, 1963
- ਅਮੋਲ, ਸ. ਸ., ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, 1955
- ਅਮੋਲ, ਸ. ਸ., ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦੂਜੀ ਛਾਪ, 1949
- ਅਮੋਲ, ਸ. ਸ., ਪੰਜਾਬੀ ਭੋਰੇ, ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1932
- ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ, ਡਾ., ਅਤੇ ਫੁੱਲ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਦੁਖਾਂਤ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, ਸੰਨ ਜਾਂ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ।
- ਆਲੋਚਨਾ, ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਫਰਵਰੀ, 1959, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ।
- ਸੀਤਲ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ., ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, 1963
- ਸੀਤਲ, ਡਾ., ਭੂਮਿਕਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਮੇਲਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, 1963
- ਸੇਖੋਂ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸੰਨ ਜਾਂ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ।
- ਸ਼ਾਨ, ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਡਾ., ਸੱਸੀ ਹਾਸਮ, ਧਨਪਤ ਰਾਇ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, 1956, ਦੂਜੀ ਛਾਪ, 1959।
- ਹਸਰਤ, ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਕਾਵਿ-ਦਰਸ਼ਨ, ਨੀਉ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1963
- ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ, ਅਸਲੀ ਤੇ ਵੱਡੀ, ਬਗੈਰ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ। ਜੇ. ਐਸ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, ਸੰਨ ਜਾਂ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਛਪਿਆ।
- ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ, ਬਗੈਰ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਸੰਨ ਜਾਂ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ।
- ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

- ਕਸੇਲ, ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪਰਸਿਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਸਾਹਿਤ ਸੰਗਮ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1955 ।
- ਕਸੇਲ, ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਸੋਧੀ ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1971
- ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਾਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ, ਦੂਜੀ ਛਾਪ, 1960
- ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦਿਵਾਕਰ, ਦਰਬਾਰ ਨਾਭਾ, ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1924, ਪਹਿਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ।
- ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਅੰਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਮਹਿਕਮਾ ਪੰਜਾਬੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ, 1956
- ਕੁਸ਼ਤਾ, ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, 1939
- ਕੋਹਲੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ., ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸੰਨ ਜਾਂ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ।
- ਕੋਹਲੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ., ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੌਥੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1955
- ਖੜਗ, ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਗਲ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਭਾਕਰ, ਗਜਣ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, 1934
- ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਡਾ., ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ ।
- ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਡਾ., ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਦੂਜੀ ਛਾਪ, 1950
- ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਡਾ., ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਐਕੈਡਮੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ, 1950
- ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਚੌਥੀ ਸੈਂਚੀ, ਟੀਕਾਕਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1941
- ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ., ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਕਰਤਿਤ੍ਵ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, 1966
- ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੂਜ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, 1960
- ਜ਼ਖਮੀ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਹੀਰ ਦਸੋਦਰ, ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੰਨ ਜਾਂ ਸੰਮਤ ਛਪਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ

- ਡੋਸਨ, ਜਾਨ, ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, 1963
- ਨਰੂਲਾ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਿੱਖ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, 1953
- ਨਿਰਮਲ, ਸੰਤ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਗਲ ਪੁਸਤਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸਟੀਕ, ਦੁਰਗਾ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰੈਸ, ਨਾਭਾ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, 1938
- ਪਦਮ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ, ਕਲਾ ਮੰਦਰ, ਲੋਇਰ ਮਾਲ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971
- ਪਦਮ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ, ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਤ ਭਵਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1966
- ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਡਾ., ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, 1963
- ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ, (ਡਾ.), ਹੀਰ ਮੁਕਬਲ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 1931
- ਬੁਧ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ, ਬੰਬੀਹਾ ਬੋਲ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲਾਹੌਰ, ਸੰਨ ਜਾਂ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ
- ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਕ, 1-2, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ਮਾਰਚ-ਅਪ੍ਰੈਲ, 1965
- ਮੁਹੰਮਦ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਖਾਂ, ਚੌਧਰੀ, ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਮਕਤਬਾ ਪੰਜ ਦਰਿਆ, ਲਾਹੌਰ, ਚੌਥੀ ਛਾਪ, 1963
- ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ (ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਫਾਰਸੀ), ਮੀਆਂ ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, 1960
- ਮੌਹਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ., ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਤੀਜੀ ਛਾਪ, 1947
- ਰਸ, ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ, ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੰਨ ਜਾਂ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ
- ਵਾਰਿਸ ਅੰਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ 1964, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ

ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

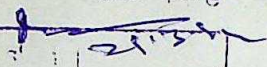
- ਅਗਵਾਲ, ਵਾਸੂਦੇਵ, ਕਾਦੰਬਰੀ, ਚੌਖੰਡਾ ਵਿਦਿਆ ਭਵਨ, ਵਾਰਾਨਸੀ, 1959
- ਸਾਰਸ੍ਵਤ, ਗੋਪਾਲ ਦੱਤ, ਡਾ., ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਪਰੰਪਰਾ ਔਰ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਸਰਸਵਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਮੰਦਿਰ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1961

- ਸਰਮਾ, ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ, ਡਾ., ਹਿੰਦੀ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਹਾਂ ਕਾਵਯ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ
ਸੰਸਾਰ, ਦਿੱਲੀ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, 1959
- ਕਾਂਗ, ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ., ਪੂਰਵੀ ਸਮੀਕਸ਼ਾ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਬਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਐਂਡ
ਸਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, 1963
- ਕੁਲਸ਼ੇਸ਼ਟ, ਕਮਲ, ਡਾ., ਪ੍ਰੇਮਾਖਯਾਨ ਕਾਵਯ, ਸਾਹਿਤਯ ਭਵਨ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ,
1962
- ਤਨੇਜਾ, ਸਤੋਂਦ੍ਰ, ਡਾ., 'ਕਥਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਣਿ ਕੀ' (ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਣੀ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, 1961
- ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਕ, ਗੋਬਿੰਦ ਡਾ., ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਸਮੀਕਸ਼ਾ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ
ਮੰਦਰ, ਦਿੱਲੀ, ਸੰਨ ਜਾਂ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ
- ਜਾਇਸੀ ਕਾ ਪਦਮਾਵਤ-ਕਾਵਯ ਔਰ ਦਰਸ਼ਨ, ਅਸ਼ੋਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, ਪਹਿਲੀ
ਛਾਪ, 1963
- ਤਿਵਾਰੀ' ਰਮਾ ਸ਼ੰਕਰ, ਡਾ., ਸੁਰ ਕਾ ਸਿੰਗਾਰ ਵਰਣਨ, ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ, 1966
- ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਡਾ., ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਕਾਡਮੀ,
ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1950
- ਨਗੋਂਦ੍ਰ, ਡਾ., ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਅਰਸਤੂ ਕਾ ਕਾਵਯ ਸਿਧਾਂਤ, ਭਾਰਤ
ਪ੍ਰਸਤਕ ਭੰਡਾਰ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, ਸੰਮਤ 2014
- ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਵਾਰਾਨਸੀ, ਸੰਮਤ 2002 ਬਿਕ੍ਰਮੀ, ਵਰਸ਼ 50, ਅੰਕ

2-3

8530

GURUKUL KANGRI LIBRARY		
Signature		Date
		
Author		
Title		
Topic etc		
Language		
P.A.R.		
Any other		
Checked		

